

Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 metais

Įvadas

Holokaustas Lietuvos provincijoje iki šiol tebėra vienas mažiausiai tyrinėtų žydų genocido aspektų Lietuvos ir užsienio šalių istoriografijoje. Daugiausia buvo tyrinėjama bendroji holokausto istorija, Vilniaus ir Kauno žydų bendruomenių žūtis, vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinių būrių ir ypatingųjų būrių nusikalstama veikla Baltijos šalyse, lietuviškos savivaldos kolaboravimas su naciais holokausto metu (ypač tai pasakytina apie lietuvių tarybinę ir Izraelio istoriografiją). Šio darbo tikslas yra provincijos žydų sunaikinimo proceso išnagrinėjimas, svarbiausių šio proceso etapų, bruožų ir rezultatų atskleidimas.

Darbe stengiasi panaudoti visus autoriui prieinamus archyvinius šaltinius ir literatūrą. Daugiausia remtasi Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau LCVA) ir Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau LYA) fondais. Nagrinėjamai temai ypač svarbūs yra kai kurie apskričių viršininkų fondai (pvz., Trakų apskrities viršininko, f.R-500, Kauno miesto ir apskrities viršininko, f.R-1534 ir kt.). Šiuose fonduose yra išlikusių nacių okupacijos laikotarpio dokumentų apie žydų teisinį diskriminavimą, žydų turto atėmimą ir panaudojimą, apskrityse ir valsčiuose gyvenančių žydų statistiką ir kt. Dokumentų apie fizinį žydų sunaikinimą išlikę labai nedaug. Nagrinėjamai temai labai svarbūs ir LCVA saugomi vokiečių bei lietuvių policijos įstaigų fondai. Tarp minėtos kategorijos fondų reikia išskirti Kauno miesto komendantūros (f.R-1444) ir Pavienės policijos tarnybos ryšių karininko prie tvarkos policijos vado Lietuvoje (f.R-683) fondus. Minėtuose fonduose saugomi įsakymai lietuvių policijos batalionams (tarp jų ir žydų žudynėse „pasižymėjusiam“ Kauno TDA batalionui) bei Policijos departamento direktoriaus V.Reivyčio susirašinėjimas su apskričių policijos vadais dėl žydų sulaikymo ir sutelkimo akcijos 1941 m. rugpjūčio mėnesį.

LYA itin svarbus yra 58-as apyrašas. Čia saugoma keli šimtai baudžiamųjų bylų asmenų, kurie pokario metais sovietų valdžios buvo nuteisti už kolaboravimą su naciais ir dalyvavimą žydų žudynėse. Nors šiose bylose yra netikslumų, nutylėjimų arba prievarta išgautų prisipažinimų, vis dėlto lyginant kelių ar keliolikos asmenų parodymus apie tuos pačius įvykius, galima atkurti daugmaž patikimą įvykių vaizdą. Minėtose bylose taip pat pasitaiko nacių okupaciją išgyvenusių žydų liudijimų, taip pat holokauste nedalyvavusių „stebėtojų“ parodymų. Holokausto tyrimams svarbūs ir kiti LYA fondai ir apyrašai (pvz., f.K-1, ap.15 KGB rajonų skyrių bylos), f.3377, ap.55 (už kolaboravimą su naciais ir žydų šaudymą

nuteistų asmenų tardymo protokolų rinkiniai). LYA bylose atsiskleidžia žydų genocido procesas įvairiose Lietuvos vietose. Archyvinės medžiagos gausumas suteikia galimybę iš esmės rekonstruoti holokausto eigą visose Lietuvos apskrityse. Iki šiol ši medžiaga istorikų buvo reliatyviai nedaug panaudota tiriant holokaustą Lietuvoje. Autorius taip pat nevengė pasinaudoti istorijos mokytojų ir moksleivių neskelbtais kraštotyriniais darbais apie žydų gyvenimą įvairiuose Lietuvos miesteliuose.

Istorinės literatūros apie holokaustą Lietuvos provincijoje kolkas turime labai nedaug. Galima teigti, kad tyrimai šia linkme tik prasdideda. Tarp išleistų darbų pirmiausia paminėtinas dokumentų rinkinio „Masinės žudynės Lietuvoje“ 2-a dalis.¹ Čia surinkti Lietuvos archyvų dokumentai apie komunistų, komjaunuolių, sovietinių aktyvistų ir žydų žudynes dvidešimtyje Lietuvos apskričių. Nors šis dokumentų rinkinys buvo išleistas dar 1973 metais, tačiau ir šiandien lieka vertingu holokausto tyrimų šaltiniu. Kitas vertingas šaltinis yra dr.V.Brandišausko parengtas dokumentų rinkinys „1941 m. birželio sukilimas“.² Šiame rinkinyje yra vertingos informacijos apie lietuvių sukilėlių ir partizanų veiksmus Lietuvos provincijoje, vietinių Lietuvos valdžios įstaigų požiūrį ir elgesį su žydais pirmomis nacių okupacijos savaitėmis. Neseniai prof.A.Eidinto išleistoje knygoje „Lietuvos žydų žudynių byla“³ yra skyrelis ir apie žydų žudynes Lietuvos provincijoje. Mokslinių straipsnių apie holokaustą provincijoje yra parašę istorikai A.Bubnys, S.Buchaveckas, A.Rukšėnas, R.Puišytė.⁴ Tarp užsienio autorių darbų paminėti Vokietijos istorikų J.Tauberio, J.Matthaeuso ir Ch.Dieckmanno straipsniai apie Tilžės gestapo operatyvinio būrio vykdytas žydų žudynes Gargžduose, Kretingoje ir kituose Lietuvos – Vokietijos pasienio miesteliuose.⁵

Vis dėlto holokaustas Lietuvos provincijoje iš esmės tebelieka „balta dėmė“ Lietuvos historiografijoje. Iki šiol neturime sintetinio mokslinio darbo, kuriame būtų išnagrinėtas žydų genocidas ne atskirose Lietuvos vietovėse, bet visose apskrityse (jų 1941 m. Lietuvoje buvo 22-i). Terminas „provincija“ šiame darbe yra tapatus Lietuvos apskritims, išskyrus didžiuosius Lietuvos miestus – Vilnių, Kauną, Šiaulius ir Panevėžį. Į nagrinėjamą temą autorius neįtraukė 1939 m. nacių atplėšto Klaipėdos krašto ir 1942 m. prie generalinės Lietuvos srities prijungtų Ašmenos ir Svyrių apskričių. Pastarosios dvi apskritys šiuo metu yra Baltarusijos Respublikos sudėtyje. Minėtų teritorijų nagrinėjimo atsisakyta ir dėl archyvinių

¹ Masinės žudynės Lietuvoje 1941-1944: Dokumentų rinkinys, 2 dalis, V., 1973, Sudar.G.Erslavaitė.

² 1941 m. birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys, V., 2000, Sudar.V.Brandišauskas.

³ Lietuvos žydų žudynių byla: Dokumentų ir straipsnių rinkinys, V., 2001, Sudar.A.Eidintas.

⁴ A.Bubnys, „Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinos izoliavimo stovyklos 1941-1943 metais“, Lietuvos istorijos metraštis, 1999, V., 2000, p.151-180; S.Buchaveckas, „Lygumų ir Stačiūnų valsčiai nacių okupacijos metais“, Lietuvos valsčiai: Lygumai. Stačiūnai, V., 2001, p.254-272; A.Rukšėnas, „Veliuonos žydų genocidas“, Veliuona, V., 2001, p.264-270; R.Puišytė, „Holokaustas Lietuvos provincijoje. Jurbarkas (1941 m. birželis – 1941 m. rugsėjis), Lietuvos archyvai, V., 1999, Nr.13, p.77-85.

⁵ J.Tauber, „Garsden, 24.Juni 1941“, Annaberger Annalen, 1997, Nr.5, S.117-134; J.Matthaus, „Jenseits der Grenze: Die ersten Massenerschiessungen von Juden in Litauen (Juni – August 1941)“, Zeitschrift fuer Geschichtswissenschaft, 1996, Nr.44, S.101-126; Ch.Dieckmann, „Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden“, Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945: Neue Forschungen und Kontroversen, Herausgegeben von Ulrich Herbert, Frankfurt am Main, 1998, S.292-329.

dokumentų stokos. Autorius yra nagrinėjęs holokaustą visose 22-jose Lietuvos apskrityse, tačiau dėl darbo apimties apribojimų čia kaip pavyzdį pateikia šešias apskritis: Alytaus, Kauno, Kretingos, Trakų, Utenos ir Vilkaviškio. Renkantis minėtąsias apskritis, vadovautasi regioniniu principu – stengtasi atrinkti apskritis iš visų svarbiausių Lietuvos regionų: Žemaitijos (Kretingos), Suvalkijos (Vilkaviškio), Dzūkijos (Alytaus), Aukštaitijos (Utenos), Vilnijos (Trakų) ir Vidurio Lietuvos (Kauno). Minėtų apskričių pasirinkimą lėmė ir išlikusios archyvinės medžiagos kiekis. Šios medžiagos pakako gan detaliai holokausto proceso rekonstravimui. Žydų žudynės čia nagrinėtos ne tik apskričių centruose, bet ir tuose valsčiuose, kuriuose gyveno skaitlingos žydų bendruomenės. Manoma, kad pasirinktas apskričių skaičius yra pakankamas suponuoti holokausto modelį visai Lietuvai ir padaryti atitinkamas išvadas, kurios tiktų ne tik pasirinktoms apskritims, bet visai provincijai. Šiame darbe nagrinėjamas ne tik fizinis žydų sunaikinimas, bet ir pateikiama kiekvienos žydų bendruomenės istorija nuo seniausių laikų iki nacių – sovietų karo, daugiausia dėmesio kreipiant į žydų gyvenimą ir lietuvių – žydų santykius Nepriklausomos Lietuvos laikais. Be to, nagrinėjami įvykiai nacių – sovietų karo pradžioje: lietuvių sukilėlių (partizanų) būrimasis provincijoje, jų požiūris ir veiksmai sovietų pareigūnų ir žydų atžvilgiu, žydų persekiojimo svarbiausi momentai (pilietinių teisių atėmimas, atskyrimas nuo nežydų, turto konfiskavimas, areštai, getų ir laikinų izoliavimo stovyklų steigimas, masinės žudynės ir aukų turto grobstymas). Itin didelis dėmesys kreipiamas holokausto aukų statistikai, kadangi nuoseklių ir patikimų tyrimų šioje srityje dar labai trūksta. Pagal galimybes bandoma parodyti ir žudynes vykdžiusių asmenų (žydšaudžių) skaičių ir jų tarnybinę priklausomybę (vokiečių gestapininkai, policininkai, baltaraiščiai, savisaugos dalinių kareiviai ir kt.). Tyrimo metu surasti žydų gelbėjimo faktai taip pat įtraukti į šį darbą.

ALYTAUS APSKRITIS

Alytus

Žydų bendruomenė Alytuje buvo viena seniausių Lietuvoje. Senosiose žydų kapinėse buvo akmeniniai antkapiai su 400 metų senumo užrašais. Alytus pradėjo sparčiai vystytis XIX a. pabaigoje ir tapo vienu svarbiausių Pietų Lietuvos miestu. 1897 m. gyventojų surašymo duomenimis mieste gyveno 482 žydai (33,6 % miesto gyventojų).¹

Nepriklausomos Lietuvos laikais ir vokiečių okupacijos metais Alytus buvo apskrities centras ir didžiausias Dzūkijos miestas. 1930 m. Alytų aplankęs P.Biržys – Akiras rašė, kad Alytuje gyvena 7 500 žmonių, iš jų 5 000 lietuvių, 2 300 žydų, 150 lenkų, 30 rusų ir 20 vokiečių. Lietuviai mieste turėjo 39 krautuves, o žydai 139. Žydai taip pat turėjo 10 mėsinių, 2 valgyklas, 6 viešbučius, 2 pirtis, skerdyklą, 2 kinoteatrus, 2 žydų liaudies bankus, savitarpio kredito draugiją, malūnus ir lentpjūves, spaustuves, kalves ir kt. įmones.²

Alytaus žydų bendruomenė turėjo savo maldos namus, mokyklas, ješivą, didelę biblioteką. Mieste veikė įvairių žydų partijų ir politinių organizacijų skyriai. Dalis žydų jaunimo tarpukario laikotarpiu emigravo į Palestiną. Kai kurie šaltiniai teigia, kad Alytuje nacių – sovietų karo išvakarėse gyveno apie 4 tūkstančiai žydų.³ Neoficialiais Statistikos valdybos 1941 m. sausio 1 d. duomenimis Alytaus apskrityje gyveno 8 030 žydų (4,70 % apskrities gyventojų).⁴

Vokiečių kariuomenė Alytų užėmė pirmą karo dieną (birželio 22 d.). Jau pirmomis karo dienomis buvo atkurta lietuviška administracija, policija, sukurta vadinamoji partizanų (TDA) kuopa. Šiame darbe aktyviai reiškėsi buvę inteligentai, šauliai, antisovietinio pagrindžio dalyviai ir Nepriklausomos Lietuvos laikų valdininkai. Mieste įsisteigusi vokiečių karo komendantūra apginklavo aktyvistus (LAF narius) ir partizanus. Pirmomis okupacijos dienomis šalia vokiečių komendantūros veikė ir lietuvių komendantūra. Pastarosios komendantu buvo kpt. Domininkas Jėčys. Netrukus jį pakeitė gen.št.maj.Juozas Ivašauskas. Lietuviška komendantūra vykdė naujai atvykstančių į Alytaus miestą valdininkų ir pareigūnų registraciją ir paskirstymą į įvairias tarnybas. Komendantūra glaudžiai bendradarbiavo su atsikuriančia policija, komendantūroje buvo renkamos žinios apie antivokiškai nusiteikusius gyventojus ir besislapstančius raudonarmiečius. Komendantūra organizavo jų gaudymą. Vokiečiai lietuvių komendantūra nepasitikėjo ir

¹ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, Northvale, New Jersey, London, 1996, p.55.

² P.Biržys-Akiras, Alytaus apskritis: Dzūkų kraštas, Kaunas, 1931, p.28-29.

³ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.55-56.

⁴ Statistikos valdybos 1941 m. sausio 1 d. duomenys apie Lietuvos gyventojų tautinę sudėtį, LCVA, F.R-743, ap.5, b.46, l.172.

kelis kartus buvo ją išvaikę, tačiau ji vėl atsikurdavo. Vis dėlto po kelių savaičių lietuvių komendantūra buvo galutinai likviduota.¹

Naktį iš 1941 m. birželio 22-os į 23-ią Alytuje prie Maršako malūno buvo užmušti du vokiečių patruliai. Kaltininkai nebuvo išaiškinti. Už tai vokiečiai sušaudė nemažą skaičių Alytaus gyventojų (kai kurių teigimu net 150). Civilių gyventojų šaudymui vadovavo vokiečių slaptosios lauko policijos (Geheime Feldpolizei) puskarininkis. Vokiečiai Kauno ir Seirijų gatvių rajone darė kratas ir suiminėjo visus 15–50 metų amžiaus vyrus nepaisant jų tautybės. Šaudoma buvo naktį iš birželio 23-ios į 24-ą grupėmis po 20–25 žmones. Žudynės vyko Kauno gatvės šlaituose, Vilniaus gatvėje ir už tilto į Vilniaus pusę. Tarp nušautų buvo ir keli lietuvių policininkai, tą naktį budėję gatvėse, bet neturėję vokiškų dokumentų: Valiulis, Rapolas Čėsynas, Linkevičius ir dar trys kiti. Tarp nušautų buvo ir Alytaus gimnazijos kūno kultūros mokytojas Meškelis.²

Jau pirmomis okupacijos dienomis pradėti suiminėti pirmuoju sovietmečiu aktyviau pasireiškę komunistai, komjaunuoliai, sovietinės valdžios pareigūnai bei miškuose besislapstantys raudonarmiečiai. Kaip buvo rašoma TDA kuopos veikimo apžvalgoje, pagal piliečių pranešimus “buvo sulaikyti ir areštuoti 36 vietos komunistai, 9 raudonarmiečiai ir didesnis skaičius žydų”.³ Žydų persekiojimas ypač sustiprėjo nuo 1941 m. liepos mėnesio vidurio. 1941 m. liepos 12 d. Alytaus apskrities viršininkas Stepas Maliauskas ir Alytaus apsaugos viršininkas (komendantas) gen. št. mjr. Juozas Ivašauskas išleido įsakymą, smulkiai reglamentuojantį žydų padėtį. Visiems Alytaus apskrities žydams buvo įsakyta prisisiūti Dovydo žvaigždę, leista maistą krautuvėse ir turguose pirkti tik nuo 11 val., uždrausta supirkinėti maisto produktus iš ūkininkų ir pakelėse, samdyti darbams ne žydus, naudotis miesto parkais, išvykti iš gyvenamosios vietos be apskrities viršininko leidimo ir t. t. Žydai privalėjo dirbti viešuosius darbus ir vietos savivaldybei bei policijai atiduoti radijo imtuvus, dviračius ir motociklus.⁴

1941 m. liepos 16 d. Alytaus apskrities policijos vadas aviacijos kpt. Stasys Krasnickas–Krosniūnas savo pavaldiniams pasakė kupiną neapykantos žydams kalbą: “[...] Žydija, kaip išsigimusi tauta, kuri po priedanga raudonosios vėliavos aukščiausio sadizmo priemonėmis nori pavergti visą žmoniją ir ją sugyventinti, vokiečių tautos fiurerio radikaliomis priemonėmis labai greit tvarkoma. Reikia skaityti, kad šis klausimas jau išspręstas, tačiau atsiranda dar vienas kitas lietuvis, net ir policistas, kuris bando tą klausimą rišti savaip. Aš jums sakau, kad šituo klausimu dviejų nuomonių negali būti. Turi būti ir yra tik viena

¹ Jono Borevičiaus apklausos medžiaga, LYA, f.1, ap.1, b.98, l.28–32.

² Ibid., l.30.

³ Masinės žudynės Lieruvoje, d.2, p.61.

⁴ V.Brandišauskas, “Lietuvių ir žydų santykiai 1940 – 1941 metais”, Darbai ir dienos, 1996, Nr.2(11), p.56.

nuomonė, ji turi būti visu 100% pildoma, ji aiškiai apibrėžta Adolfo Hitlerio knygoje “Mano kova” (“Mein Kampf”). [...]”.¹

Netrukus pradėta spręsti žydų klausimą pagal A. Hitlerio “nuomonę”.

1941 m. rugpjūčio viduryje Alytaus apskrities žydai pradėti gabenti į Alytaus kalėjimą. Jiezo miestelyje buvo suimti 89 žydai (tarp jų 26 moterys) ir 1941 m. rugpjūčio 16 d. išvežti į Prienus. Vėliau (iki 1941 m. rugpjūčio 31 d.) Jiezne buvo suimti dar 38 žydai. Šį kartą jie buvo išvežti į Alytų. Dalis žydų pasislėpė aplinkiniuose miškuose.² Iš viso į Alytų iš valsčių buvo pristatyta apie 1000 žydų vyrų ir moterų.³ Jie buvo laikomi Alytaus kalėjimo kieme. Pirmos masinės Alytaus žydų žudynės buvo įvykdytos 1941 m. rugpjūčio 13 d. Prieš Alytaus miesto žydų šaudymą buvo įvykdyta jų registracija. Žydai buvo suvaryti į saugumo policijos kiemą ir ten buvo sudaryti jų sąrašai. Po registracijos žydai buvo nuvaryti į buvusio 2-ojo ulonų pulko kareivinių rajoną, o iš ten į žudynių vietą miške. Tuomet buvo sušaudyta 617 žydų vyrų ir 100 moterų. Iki 1941 m. rugpjūčio 31 d. buvo sušaudyta dar 233 Alytaus miesto ir apskrities žydai.⁴ Buvusio Alytaus rajono kriminalinės policijos viršininko Alfonso Nykštaičio liudijimu į Alytų buvo atvykęs oberšturmfüreris J. Hamannas su keturiais puskarininkiais. Alytaus saugumo policijos viršininkui Pranui Zenkevičiui jis nurodęs iš valsčių į Alytų pristatyti atitinkamą kiekį žydų vyrų ir moterų. J. Hamannas su Alytaus karo belaisvių stovyklos vadovybe susitarė dėl karo belaisvių paskyrimo duobėms kasti. Duobės buvo iškastos netoli kalėjimo buvusiam Vidzgirio miške. Pirmuosius žydų šaudymus Alytuje (1941 m. rugpjūčio mėnesį) įvykdė J. Hamanno vadovaujami vokiečių SD pareigūnai ir Alytaus policininkai bei “partizanai” Žudynių vietoje buvo ir Alytaus rajono saugumo policijos viršininkas P. Zenkevičius. Sušaudytųjų lavonus užkasė tarybiniai karo belaisviai.⁵

Po kelių dienų J. Hamannas vėl sugrįžo į Alytų ir kartu atsivežė 1-ojo bataliono lt. B. Norkų. J. Hamannas nurodė P. Zenkevičiui, jog nuo šiol Alytaus apskrityje žydus šaudys B. Norkaus vadovaujamas specialusis būrys (1-ojo bataliono trečioji kuopa – A. B.). J. Hamanno įsakymu B. Norkui turėjo būti perduodami vertingi sušaudytųjų žydų daiktai (auksiniai žiedai, laikrodžiai ir pan.). Kitą dieną po atvykimo J. Hamannas su B. Norkumi organizavo naują žydų žudymo akciją. Šį kartą buvo sušaudyta apie 50 žydų vyrų. Šaudė keturi vokiečiai puskarininkiai ir vietiniai “partizanai”. Tarp sušaudytųjų buvo seno amžiaus

¹ Cit. iš Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.63.

² Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.86-87.

³ A. Nykštaičio 1960 m. birželio 29 d. tardymo protokolas, LYA, f.K-1, ap.58, b.47337/3, t.10, l.191.

⁴ Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.133-134.

⁵ A. Nykštaičio 1960 m. birželio 29 d. tardymo protokolas, LYA, f.K-1, ap.58, b.47337/3, t.10, l.191-192; Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.67-68.

žydų rabinas. Jį nušovė Alytaus apskrities komendantas gen. št. mjr. S. Ivašauskas.¹

Po šių žudynių į Alytų dar kelis kartus buvo atvykęs B. Norkaus ir j. ltn. J. Obelenio vadovaujamas būrys. Paprastai šis būrys (apie 20–30 vyrų) atvykdavo iš Kauno autobusu. Žydai būdavo šaudomi miške netoli vadinamojo Kaniūkų tilto per Nemuną.²

Didžiausios Alytaus žydų žudynės buvo įvykdytos 1941 m. rugsėjo 9 dieną. Žydus sušaudė iš Kauno atvykęs B. Norkaus ir J. Obelenio vadovaujamas būrys. Žydus į žudynių vietą varė ir juos saugojo vietiniai policininkai ir baltaraiščiai. Prieš sušaudymą iš žydų buvo atimti vertingesni daiktai (laikrodžiai, žiedai, pinigai). Žudynės truko kelias valandas. Po jų B. Norkaus būrys išvažiavo žudyti Seirijų žydų.³

Pagal K. Jägerio raportą 1941 m. rugsėjo 9 d. Alytuje buvo sušaudyti 1279 žydai: 287 vyrai, 640 moterų ir 352 vaikai.⁴

Tą pačią dieną (1941 m. rugsėjo 9 d.) B. Norkaus vadovaujamas būrys suspėjo išžudyti Butrimonių geto žydus. Butrimonių gete buvo surinkti ne tik vietiniai, bet ir Stakliškių bei Punios žydai. Žudynių dieną Butrimonių policininkai ir baltaraiščiai nuvarė žydus į žudynių vietą (apie 2 km nuo miestelio šalia Klidžionių kaimo). Atvartus žydus sušaudė B. Norkaus būrio kareiviai. Iš viso buvo nužudyta 740 Butrimonių geto žydų.⁵

Vertingesnius sušaudytų žydų daiktus (riešutmedžio baldus, krištolinius indus, aukso ir sidabro dirbinius ir t.t.) išsidalino Alytaus miesto aukštesnieji saugumo policijos valdininkai, miesto ir apskrities savivaldybių pareigūnai, baltaraiščių vadai ir kiti prie žydų turto prilindę veikėjai. Vokiečiams įsakius žydų turtą įkainoti, aukščiau minėti asmenys sudarė komisijas, kurios įkainojo žydų turtą juokingai mažomis kainomis ir po to už jį sumokėjo menkas pinigų sumas savivaldybėms. Įvairūs menkaverčiai daiktai ir aukų drabužiai buvo parduoti iš varžytynių. Pardavimą organizavo savivaldybės. Nužudytų žydų namai buvo nacionalizuoti ir jiems paskirti namų valdytojai. Žydų turėta žemė ir inventorius buvo išnuomuota “nusipelnusiems” vokiečių talkininkams ir jų giminėms. Geresnius namus pasiėmė vokiečių įstaigos. Malūnai, lentpjūvės ir kitos įmonės perėjo apskrities valdybos pramonės skyriaus žinion.⁶

Butrimonys

¹ Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.71-72.

² Ibid., p.72.

³ V.Barausko 1968 m. rugpjūčio 20 d. apklausos protokolas, LYA, f.K-1, ap.58, b.45788/3, t.1, l.14-15.

⁴ Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.134.

⁵ A.Jauneikos 1960m. gruodžio 9 d. tardymo protokolas, LYA, f.K-1, ap.58, b.46392/3, t.2, l.102-103; Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.134.

⁶ J.Borevičiaus apklausos medžiaga, LYA, f.1, ap.1, b.98, l.43-44.

Butrimonyse gyveno viena seniausių Lietuvoje žydų bendruomenių. Carinės Rusijos laikais Butrimonys priklausė Trakų apskrīčiai, o Lietuvos Respublikos ir nacių okupacijos metais – Alytaus apskrīčiai. Butrimonių miestelyje ir apylinkėse taip pat gyveno keli šimtai totorių.

1930 metais Butrimonyse gyveno 887 žydai. Vietos žydų bendruomenė turėjo mūrinę sinagogą, mokyklą hebrajų kalba, labdaros draugijas, 52 krautuves (iš 54), alludes, kepyklas ir kitas įmonėles. Žydų liaudies bankas Butrimonyse prieš Antrąją pasaulinį karą turėjo 230 narių. Dalis žydų jaunimo tarpukario laikotarpiu emigravo į Palestiną.¹

Vokiečių kariuomenė Butrimonis užėmė birželio 22 d. Vokiečių okupacijos pirmomis dienomis Alytaus apskrities Butrimonių miestelyje susiorganizavo lietuvių partizanų (aktyvistų) būrys. Jame buvo apie 40 narių. Partizanai pradėjo suiminėti komunistus, komjaunuolius ir sovietų valdžios aktyvistus.² Butrimonių policijos nuovados viršininkas K.Pilionis 1941 m. liepos 15 d. raporte Alytaus apskrities policijos vadui pranešė, kad miestelyje ligi tol buvo sušaudytas 1 komunistas ir 10 komunistų perduota vokiečiams, o dar 17 sėdi daboklėje. Dėl žydų minėtame raporte pasakyta, kad šis “klausimas labai aktualus, nes miestelyje gyvena per 2000 žydų, kuriuos artimiausiu laiku reiktų sutvarkyti”.³

Pirmieji masiniai Butrimonių žydų areštai buvo vykdomi 1941 m. rugpjūčio 10-12 dienomis. Tomis dienomis buvo suiminėjami 18-40 metų žydų vyrai. Tuometinis Butrimonių policijos viršininkas Leonardas Kaspariūnas-Kasperskis davė nurodymą iš suimamų žydų atimti auksinius ir sidabrinus žiedus, laikrodžius ir gerrus drabužius. L.Kaspariūnas-Kasperskis iškvietė Butrimonių žydų seniūną ir pagal sąrašą nurodydavo, kuriuos jaunos žydus reikia atrinkti darbams ir atvesti į turgaus aikštę. Kuomet atrinktieji žydai susirinkdavo, vietos policininkai ir “partizanai” juos suimdavo ir nuvarydavo į Butrimonių daboklę, o iš ten veždavo į Alytų. Prieš išvežant žydus į Alytų, iš jų būdavo atimami papuošalai ir vertingi daiktai. Tuomet iš viso buvo suimta apie 120-150 žydų.⁴ Alytuje jau nuo 1941 m. rugpjūčio 13 d. pradėta šaudyti Alytaus ir aplinkinių apskrities miestelių (taip pat ir Butrimonių) žydus.

Antroji Butrimonių žydų areštų banga nusirito rugpjūčio 15-17 dienomis (kitais duomenimis – rugpjūčio 22 d.). Policijos viršininkas L.Kaspariūnas – Kasperskis vėl iškvietė žydų seniūną ir įsakė surinkti žydus į turgaus aikštę. Šį kartą policininkai atrinko apie 400 žmonių. Tarp jų buvo moterų, vaikų ir senelių.

¹ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.79-80; P.Biržys-Akiras, Alytaus apskritis: Džūkų kraštas, p.628.

² LSSR KGB Alytaus miesto skyriaus 1972 m. vasario 23 d. pažyma, LYA, f.K-1, ap.46, b.1167, l.46.

³ Cit. iš Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.78.

⁴ A.Jauneikos 1960 m. gruodžio 9 d. tardymo protokolas, LYA, baudžiamoji byla Nr.46392/3, t.2, l.101; P.Senovaičio 1944 m. rugpjūčio 31 d. tardymo protokolas, ibid., t.3, l.131.

Suimtieji iš pradžių buvo nuvaryti į miestelio daboklę ir paskui tą pačią dieną į Alytų. Ten jie buvo patalpinti į kalėjimą ir vėliau sušaudyti.¹

Rugpjūčio pabaigoje L.Kaspariūno-Kasperskio nurodymu Butrimonių valsčiaus viršaitis Pranas Proškus-Praškevičius pradėjo rūpintis geto steigimu. Buvo parinkta vieta getui Totorių gatvėje ir čia perkelti likusieji miestelio žydai (apie 600-1000 žmonių). Į Butrimonių getą taip pat buvo atkelti Stakliškių ir Punios žydai. Getą saugojo policija.² Butrimonių getas veikė tik apie dvi savaites. Geto likvidavimo išvakarėse naktį visi Butrimonių žydai buvo suvaryti į miestelio pradžios mokyklą. Kitą dieną (1941 m. rugsėjo 9 d.) iš Alytaus atvažiavo autobusas su 20 Hamanno ypatingojo būrio kareivių. Po pietų vietiniai policininkai ir baltaraiščiai pradėjo varyti žydus iš mokyklos ir rikiuoti į kolonas. Geresnius drabužius dėvėjusiems žydams buvo įsakyta nusirengti iki apatinių. Žydų kolonos buvo nuvarytos į netoli esantį (už 2 km nuo Butrimonių) Klydžionių kaimą. Ten jau buvo iškastos duobės. Pasmerktieji buvo susodinti pievoje netoli duobės, grupėmis vedami prie duobės ir šaudomi. Šaudė ypatingojo būrio kareiviai, o vietiniai policininkai ir „partizanai“ saugojo mirties laukiančius žydus. Žudynes stebėjo ir vokiečių karininkas su fotoaparatu. Žydų šaudymas baigėsi vakare. Po to budeliai grįžo į Butrimonis ir savo užbaigtą „darbą“ atšventė miestelio valgykloje su samane ir alumi.³ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje žiniomis 1941 m. rugsėjo 9 d. Butrimonyse buvo nužudyta 740 žydų (67 vyrai, 370 moterų ir 303 vaikai).⁴ Taip žuvo paskutiniai Butrimonių, Stakliškių ir Punios žydai.

Dėl itin įžūlaus savavaliavimo policijos nuovados viršininkas L.Kaspariūnas-Kasperskis iš Butrimonių buvo iškeltas dirbti policijos nuovados viršininku į Birštoną. Išvažiudamas iš Butrimonių jis prisigrobtą turtą vežė 14-15 didelių vežimų. Vietos gyventojai tai matydami sakė: „važiuoja žydų karalius Kasperskis“.⁵

Jieznas

Jiezne žydai pradėjo kurtis XIX a. viduryje. Pirmojo pasaulinio karo metais (1915 m.) caro valdžia žydus ištrėmė į Rusiją. Dalis jų po karo vėl sugrįžo į gimtąjį miestą. 1921 m. Jiezne gyveno 319 žydų, o apie 1930 m. – 68 žydų šeimos. Kaip ir kituose Lietuvos miesteliuose dauguma vertėsi prekyba ir amatais. Apie

¹ Ibid., t.3, l.132; LYA, f.K-1, ap.46, b.1167, l.46.

² Išrašas iš P.Proškaus-Praškevičiaus 1945 m. rugsėjo 19 d. tardymo protokolo. ibid., l.176; J.Jaseliūno 1960m. lapkričio 9 d. tardymo protokolas, ibid., t.2, l.252.

³ A.Jauneikos 1960m. gruodžio 9 d. tardymo protokolas, ibid., t.2, l.102-103; J.Jaseliūno 1960 m. lapkričio 9 d. tardymo protokolas, ibid., l.252-253.

⁴ Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.134.

⁵ J.Borevičiaus apklausos medžiaga, LYA, f.1, ap.1, b.98, l.38-39.

1930 m. Jiezne žydai turėjo 16 krautuvių (iš 18), du malūnus, 3 aludes (iš 6), 2 valstybinės degtinės parduotuves, žydų liaudies banko skyrių. Miestelyje taip pat buvo sinagoga, mokykla hebrajų kalba su 50 mokinių, pradžios mokykla (mokytoja Ida Kibarskaitė) ir žydų biblioteka.¹

Pirmomis karo dienomis Jiezne (nacių okupacijos metais Jiezno valsčius priklausė Alytaus apskrčiai) buvo atkurta lietuviška administracija. Valsčiaus viršaičiu tapo Jurgis Randis, valsčiaus policijos nuovados viršininku Vladas Bajerčius, Jiezno partizanų būrio (vėliau buvo vadinamas šaulių būriu, jame buvo 80 vyrų) vadu Jonas Valatka.²

Pirmomis nacių okupacijos savaitėmis buvo persekiojami vietiniai komunistai, komjaunuoliai ir sovietiniai aktyvistai. Suimtieji buvo uždarami į valsčiaus savivaldybės rūšį ir greta esantį pastatą. Iš viso buvo suimta keliasdešimt žmonių. Kai kurie suimtieji vėliau buvo išvežti į Alytaus kalėjimą.³ Penkis suimtuosius 1941 m. birželio 30 d. miške už Jiezno sušaudė vokiečiai ir vietos šauliai.⁴

1941 m. rugpjūčio mėnesio viduryje, kaip ir visoje Lietuvoje, prasidėjo masiniai žydų areštai ir šaudymai. Policijos nuovados viršininkas V. Bajerčius paprašė viršaičio J. Randžio sudaryti visų miestelio žydų ir jų turimo turto sąrašą. Tokie sąrašai (iš viso apie 350 žydų tautybės žmonių) buvo sudaryti iki rugpjūčio vidurio. Netrukus vietos policininkai ir šauliai pradėjo suiminėti tinkamus fiziniam darbui Jiezno žydus. Nuovados viršininkas V. Bajerčius 1941 m. rugpjūčio 16 d. pranešė Policijos departamento direktoriui, jog Jiezno miestelyje yra sulaikyti 89 žydai, tarp jų 26 moterys.⁵ Prasidėjus areštams dalis miestelio žydų pasislėpė aplinkiniuose kaimuose ir miškuose. Į Prienus nuvežti Jiezno žydai buvo sušaudyti kartu su kitų miestelių žydais 1941 m. rugpjūčio 27 dieną. Kelios dešimtys į Alytų išsiųstų Jiezno žydų taip pat buvo sušaudyti 1941 m. rugpjūčio mėnesį.⁶

1941 m. rugsėjo 1 d. Jiezno policininkai ir šauliai suėmė visus likusius miestelio žydus: moteris, vaikus ir senelius. Žydų vyrai buvo uždaryti valsčiaus savivaldybės pastato rūsyje, o moterys ir vaikai sinagogoje. Tą pačią dieną suvaryti miestelio vyrai prie ežero (kairiajame Mekšrupio upelio krante) iškasė apie 50 m ilgio ir 5 m pločio griovį. Kitą dieną (1941 m. rugsėjo 2 d.) į Jiezną sunkvežimiu atvažiavo 5 karininkai ir apie 20 kareivių. Trys karininkai buvo vokiečiai, du lietuviai, o kareiviai visi lietuviai. Greičiausiai tai ir buvo liūdnai pagarsėjęs skrajojantis Hamanno būrys, kurį sudarė keli vokiečiai ir 1-ojo

¹ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.383-384; P.Biržys-Akiras, Alytaus apskritis: Dzūkų kraštas, p.666-667.

² A.Narkūno 1944m. rugsėjo 23 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f.K-1, ap.45, b.1293, l.35.

³ Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.85-86.

⁴ J.Randžio 1944 m. rugsėjo 30 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f.K-1, ap.45, b.1293, l.38.

⁵ Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.86.

⁶ Ibid., p.87, ibid., d.1, p.133.

bataliono 3-iosios kuopos būrys. Karininkai užėjo į nuovados viršininko V. Bajerčiaus būstinę. Netrukus žydų vyrai (apie 50 žmonių) buvo išvesti iš areštinės rūšio ir jiems buvo įsakyta nusirengti iki apatinių drabužių. Po to Hamanno žudikai ir vietiniai policininkai bei šauliai pasmerktuosius nuvarė į žudynių vietą. Tas pats buvo padaryta ir su sinagogoje esančiomis moterimis ir vaikais.¹ Pirmi buvo sušaudyti žydų vyrai. Po to buvo nužudytos moterys ir vaikai. Šaudė ne tik Hamanno būrio nariai, bet ir savanoriai vietiniai šauliai (tokių atsirado septyni). Kiti šauliai ir policininkai saugojo žudynių vietą. Pagal K. Jägerio raportą Jiezne buvo nužudyti 144 žydai: 26 vyrai, 72 moterys ir 46 vaikai.²

Marcinkonys

Vokiečių okupacijos metais Marcinkonys priklausė Baltarusijos generalinės srities Gardino apskričiai.

Iki Antrojo pasaulinio karo lietuvių ir žydų santykiai buvo geri. Vietiniai gyventojai prisimena žydus kaip labia teisingus žmones. Jie parduodavo lietuviams skolon maisto ir kitokias prekes. Skolas buvo galima gražinti po pusės metų, ar netgi po metų, t.y. kai skolininkai gaudavo pinigų. Vyresnio amžiaus marcinkoniškiai su pagarba prisimena Marcinkonių gydytoją Leitmaną, kuris dažnai miestelio vargšus gydydavo veltui. Nacių okupacijos metu Leitmanas su šeima buvo uždarytas į getą. Daug Marcinkonių gyventojų prašė palikti laisvėje Leitmano šeimą, tačiau valdžia į tai nekreipė dėmesio. Vėliau Leitmanui su šeima kažkas iš vietos gyventojų padėjo iš geto pabėgti ir pasislėpti, tačiau atsirado išdavikas, kuris okupacinei valdžiai išdavė Leitmano šeimos slapstymosi vietą. Gydytojo šeima buvo suimta ir sušaudyta.³

Marcinkonių getas buvo įsteigtas 1941 m. pabaigoje. Getas buvo netoli Marcinkonių geležinkelio stoties. Jis užėmė apie 1,5 ha plotą. Geto teritorija buvo aptverta viela. Į getą buvo uždaryti ne tik Marcinkonių, bet ir Rudnios, Kabelių, bei, galbūt, dalis Varėnos žydų. Iš viso į getą buvo uždaryta keli šimtai žydų.

Marcinkonių getas buvo likviduotas 1941 m. lapkričio 2 d. Geto kaliniai turėjo būti susodinti į traukinius ir išvežti nežinoma kryptimi (tikriausiai į Vokietijos konclagerį – past.A.B.). Akciją turėjo vykdyti vokiečių žandarai kartu su vokiečių muitininkais, girininkais ir kt.(iš viso 29 vyrai) Reicho

¹ J.Randžio 1944 m. rugsėjo 30 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f.K-1, ap.45, b.1293, l.39-40.

² Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.134; J.Palonio 1944 m. spalio 10 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f.K-1, ap.45, b.1293, l.41-42.

³ Lietuviai ir žydai Varėnos rajone iki 1943 m. (liudininkų prisiminimai). Užrašė Nedzingės vid. mokyklos istorijos mokytoja Jadvyga Matijoškaitė. Rankraštis, 1997, l.4.

vokiečiais. Akcijos vadovu buvo paskirtas Pariečės žandarmerijos skyriaus vyresnysis vachmistras (Hauptwachmeister d.Gendarmerie) Wietzke.

Vokiečiai getą apsupo apie 5 val. ryte. Prieš akciją jiems buvo duotas nurodymas šaudyti bandysiančius pabėgti arba pasislėpti žydus. Į getą atvykę vokiečių žandarai pakvietė žydų tarybos (Judenrat) atstovus ir paskelbė jiems apie būsimą geto evakuaciją. Visiems geto gyventojams buvo įsakyta 8 val. su reikalingais daiktais susirinkti geto aikštėje. Nustatytą valandą aikštėje susirinko tik apie 80 žydų. Žandarai pareikalavo susirinkti visiems žydams ir pradėjo vaikščioti po geto namus ieškodami pasilikusių žydų. Geto aikštėje susirinko apie 150 žydų. Jiems buvo įsakyta po šešis rikiuotis į eiles. Staiga žydai ėmė bėgti – vieni pro sugadintą geto tvorą į mišką, kiti į geto namus. Vokiečiai ėmė šaudyti į bėgančius žydus iš automatinių ginklų ir pistoletų. Vietoje buvo nušauta apie 90 įvairaus amžiaus žydų vyrų, moterų ir vaikų. Po to vokiečiai ėmė vaikščioti po namus ir ieškoti pasislėpusių žydų. Surasti žydai buvo šaudomi vietoje. Apieškoję geto namus, vokiečiai surado penkis slaptus bunkerius. Žydai atsisakė išeiti iš bunkerių, tuomet žandarai bunkerius susprogdino granatomis. Geto likvidavimo metu buvo nužudyti 132 žydai, tačiau apie 200 žydų (daugumai jaunų vyrų) paavyko pabėgti į netoli esantį mišką. Nušauti žydai buvo užkasti miške.¹ Neseniai pastatytame antkapyje Marcinkonių geto aukoms atminti rašoma, kad 1942 m. lapkričio 2 d. “nacistiniai budeliai ir jų vietiniai talkininkai nužudė daugiau kaip 600 Marcinkonių žydų vaikų, moterų, vyrų”. Manychiau, kad čia užrašytas aukų skaičius yra kelis kartus padidintas.

Išsigelbėję Marcinkonių geto žydai prisijungė prie miškuose veikiančių sovietų partizanų būrių. Sovietų partizanų užpuolimų Marcinkonių apylinkėse po geto likvidavimo labai padažnėjo. Dalis miškuose besislapstančių žydų vietos gyventojų buvo išduoti okupacinei valdžiai. Daug pabėgusių geto žydų slapstėsi netoli Musteikos kaimo. Miške jie buvo išsikasę bunkerius ir juose gyveno (iš viso 21 žydas, tarp jų 7 moterys). Musteikos kaimo gyventojas Domas Tamulevičius žydų slaptavietę parodė vokiečiams. Atvykę vokiečiai žydus išvarė iš bunkerių ir sušaudė. Tačiau buvo ir kitokių kaimo žmonių, kurie nešdavo žydams maistą ar kitaip jiems padėjo (Janina Averkienė ir kt.).

Po karo (1945 m. birželio 28 d.) į Musteikos kaimą atvyko NKVD dalinys. Tarp enkavedistų buvo ir išsigelbėjusių Marcinkonių žydų. NKVD suėmė ir sušaudė 14 kaimo vyrų (tarp jų ir išdaviką

¹ Hauptvachtmeisterio Wietzke's 1942 m. lapkričio 6 d. pranešimas Gardino žandarmerijos vadovybei, LYA, f.K-1, ap.46, b.1303, l.1-36 - 1-39.

D.Tamulevičių). Tų, kurie nacių okupacijos metais padėjo žydams, nelietė.¹

Merkinė

Viena didžiausių žydų bendruomenių Alytaus apskrityje gyveno Merkinės miestelyje. Pirmieji žydai Merkinėje apsigyveno dar XVI a. pradžioje. 1897 m. gyventojų surašymo duomenimis Merkinėje gyveno 1900 žydų (73 % miestelio gyventojų).

Kaip ir kituose Lietuvos miestuose bei miesteliuose dauguma žydų vertėsi amatais ir prekyba. 1930 m. Merkinę aplankęs Petras Biržys-Akiras trumpai aprašė ir Merkinės žydų gyvenimą. Jis rėmėsi Merkinės gyventojų 50-mečio Joselio Cirelšteino pasakojimu. Merkinėje tuo metu gyveno 1700 žydų, miestelyje stovėjo 3 sinagogos. Miesto rabinas Dovydas Stupelis Merkinėje gyveno jau 30 metų. 1924 m. į Merkinę buvo atvykęs JAV žydas Z.H.Fišelis aplankyti savo tėvo kapo. Čia jis rado sudegusią Merkinės sinagogą. Fišelio lėšomis buvo pastatyta mūrinė sinagoga, kainavusi apie 10000 dolerių. Iš viso Merkinėje buvo 3 sinagogos ir 7 chederiai (pradinės mokyklos). Vietos žydų bendruomenė tarpukario laikotarpiu turėjo savo banką (jo nariais 1929 m. buvo 325 žydai), 1900 m. įsteigtą knygyną, kuriame buvo virš 1000 knygų hebrajų, jidiš ir lietuvių kalbomis. Merkinėje P.Biržio apsilankymo metu buvo net 145 krautuvės (beveik visos priklausė žydams), 5 aludės, 1 traktierius, viešbutis, plytinė, įvairios dirbtuvės.²

Merkinėje žydai sudarė gyventojų daugumą. Prieš nacių – sovietų karą čia gyveno apie 300 žydų šeimų (nemažiau kaip 1000 žmonių). Kai kuriuos turtingesnius ir išsilavinusius Merkinės žydus sovietai prieš pat karą ištrėmė į Sibirą (pvz., Merkinės progimnazijos mokytoją Kobačniką su šeima ir kt.). Iš viso į Sibirą iš Merkinės buvo išvežta 8–10 šeimų.³

Merkinę vokiečių kariuomenė užėmė 1941 m. birželio 23 d. Miestelis smarkiai nukentėjo nuo karo veiksmų. Sudegė didžioji dalis miestelio namų. Gaisro metu buvo išplėštos parduotuvės. Plėšė ir vokiečių kareiviai, ir vietiniai gyventojai. Dėl karo veiksmų žuvo apytikriai 8–10 žmonių. Pravažiuojantys vokiečių kariniai daliniai sušaudė 24 žmones, tariamus komunistus. Pirmomis nacių okupacijos dienomis Merkinėje buvo įsteigta vokiečių karo komendantūra, susikūrė laikinasis komitetas (pirmininkas mokytojas Kazys Valiukas), partizanų būrys, kuriame buvo 75 žmonės (vadas tas pats K.Valiukas) ir policijos nuovada. Joje tarnavo 5 policininkai. Laikinuoju valsčiaus policijos nuovados viršininku tapo Juozas Kvaraciejus

¹ Varėnos rajono Musteikos kaimo gyventojų Vlodo Averkos pasakojimas. 1997 m. vasario 15 d. užrašė Varėnos 1-osios vidurinės mokyklos mokinė Jolanta Česnulytė. Kopija saugoma autoriaus asmeniniame archyve.

² Akiras-Biržys, Lietuvos miestai ir miesteliai, t.1 (Alytaus apskritis: Dzūkų kraštas), Kaunas, 1931, p.478-479.

³ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.193-194; J.Perednienė, Žydų bendruomenė Varėnoje XIX a. pabaigoje – XX a. I-oje pusėje, 1997, rankraštis, l.5-6. Kopija saugoma autoriaus asmeniniame archyve; 1941 m. birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys, Sud.V.Brandišauskas, V., 2000, p.217.

(1941m. liepos viduryje nuovados viršininku tapo Bonifacas Naujokas). Pirmomis nacių okupacijos savaitėmis imta persekioti pasilikusius įvairių tautybių komunistus, komjaunuolius ir sovietinius aktyvistus. 1941 m. liepos viduryje Merkinės daboklėjė buvo įkalinta 14 asmenų. Dar 14 asmenų privalėjo registruotis vietos komendantūroje.¹ 1941m. liepos 6 d. Merkinės policijos l.e. nuovados viršininko pareigas J.Kvaraciejaus pasirašytame Merkinės areštinėje laikomų už komunistinę veiklą suimtų asmenų sąrašė išvardinta 18 žmonių pavardės. Tarp suimtųjų buvo 3 žydai, 1 rusas ir 14 lietuvių.² Tos pačios dienos J.Kvaraciejaus pasirašytame “priešvalstybinių asmenų sąrašė” yra 98 Merkinės valsčiaus gyventojų pavardės. Absoliuti dauguma sąrašė nurodytų žmonių buvo lietuviai, tačiau ten pat įtraukta ir 15 žydų.³

Karo pradžioje Merkinės rabinas D.Stupelis pasislėpė. Merkinės vokiečių komendantas įsakė surasti ir atvesti 84 metų rabiną. Buvo suimta 50 žymesnių Merkinės žydų ir pagrasinta nesuradus rabino, nužudyti ne tik įkaitus, bet visus miestelio žydus. Rabinas D.Stupelis pasipuošė šventiniais drabužiais ir prisistatė vokiečių komendantui. Budeliai visaip tyčiojosi iš rabino, o po to sadistiškai nužudė. Sukapoto rabino kūno likučiai buvo užkasti Merkinės žydų kapinėse.⁴

Neužilgo atėjo eilė ir likusių Merkinės žydų žudynėms. 1941 m. rugsėjo pradžioje Merkinės policininkai ir baltaraiščiai policijos viršininko B.Naujoko įsakymu visus Merkinės žydus suvarė į sinagogas ir mokyklą. Žydams buvo sakoma, kad jie bus vežami darbams. Suimtieji žydai sinagose ir mokykloje buvo laikomi 5-6 dienas. Čia buvo daroma atranka. Pirmiausia buvo atrinkti ir išvežti vyrai iki 40 metų, kitą dieną kažkur išvežtos jaunesnės moterys ir merginos. Kai kurių liudininkų parodymais, prieš žydų šaudymą Merkinėje dvi didelės žydų grupės (viena apie 300 žmonių, kita- apie 400 žmonių) vietinių baltaraiščių buvo nuvarytos į Alytaus kalėjimą.⁵ Suimtieji Merkinės žydai buvo marinami badu. Bandančius padėti žydams lietuvius policininkai vydavo šalin. Į Merkinę buvo atvežta papildomai žydų iš Leipalingio, Seirijų ir Liškiavos.⁶

Žydų šaudymui iškasti griovį policininkai suvarė Liškiavos parapijos Vilkiautinio, Papiškių ir Navikų kaimų jaunuolius. Griovys buvo kasamas visą naktį. Paryčiui atvažiavo automobilis su dviem

¹ 1941m. birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys, p.217.

² Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.88-89.

³ Ibid., p.90-94.

⁴ E.Oshry, The Annihilation of Lithuanian Jewry, p.221.

⁵ J.Janulevičiaus 1946 m. lapkričio 4 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.140, l.37-41.

⁶ J.Perednienė, Žydų bendruomenė Varėnoje..., rankraštis, l.8.

vokiečiais. Vienas vokiečių paklausė, kas norės šaudyti žydus, tačiau norinčių neatsirado. Tuomet smarkiai supykęs vokiečių liepė visiems kuo greičiau nešdintis namo ir niekam nepasakoti, ką jie veikė nakties metu.¹

Apie žydų žudynes paliudijo Merkinės gyventojas Kazys Poguželskis: “Pro trobos langą mačiau Merkinės žydus, varomus prie duobės. Pirmiausia surištomis rankomis varė žydų vyrus. Prieš kalną bėgo trys policininkai, o paskui juos, apsuptas girtų policininkų ir esesininkų, būrys pasmerktųjų. Matėsi, kaip juos mušė lazdomis ir šautuvų buožėmis, bei vertė bėgti. Ant kalniuko juos suguldė ir vėl mušė, ir tik tada varė prie netoli esančios duobės. Kai susidorojo su vyrais, tada varė moteris. Kaip šiandien prisimenu, kai kartu su minia pasmerktųjų pro mano langus į mirties vietą ėjo, vesdami už rankų savo vaikus, merkiniškių mylima ir gerbiama mokytoja Mansauskienė. Nešėsi savo vaikus ir kitos moterys. Šiurpus buvo vaizdas. Viena mergina iš būrio staiga puolė bėgti. Deja, vargšė nenubėgo toli. Ją nušovė prie pat Stangės upelio kriaušio, netoli mano namų. Pragyvenau 83 metus, tačiau tokio šiurpaus, sukrečiančio vaizdo nemačiau...”²

Merkinės žydai buvo sušaudyti 1941 m. rugsėjo 10 d. Išvakarėse iš Alytaus atvažiavo dvi mašinos kareivių, aprengtų lietuviškomis ir vokiškomis uniformomis. Kitos dienos ryte (rugsėjo 10 d.) atvykėliai ir vietiniai baltaraiščiai išvarė žydus į už žydų kapinių esantį pušynėlį. Prieš sušaudymą pasmerktieji buvo nurengiami ir suvaromi į griovius, po to iš viršaus sušaudomi. Iš pradžių buvo šaudomi darbingo amžiaus žydai, po to moterys, vaikai ir seneliai. Šaudyme dalyvavo ir kai kurie Merkinės baltaraiščiai. Žudynių vietoje buvo ir policijos viršininkas B.Naujokas. Dalį aukų drabužių pasigrobė patys žydšaudžiai. Pagal K.Jėgerio raportą, Merkinėje buvo nužudyta 854 žydai: 223 vyrai, 355 moterys ir 276 vaikai.³ Taip buvo sunaikinta sena ir garsi Merkinės žydų bendruomenė.

Seirijai

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Seirijuose gyveno apie 400 žydų šeimų. 1921 m. 1050 žydų.⁴ Pagal dydį Seirijų žydų bendruomenė nusileido tik Alytaus miesto žydų bendruomenei. 1930 m. Seirijus aplankęs rašytojas P.Biržys-Akiras trumpai aprašė ir Seirijų žydus: “Seirijuos žydų yra virš 200 šeimynų, turi sau 2 sinagogas, viena virš 100 metų senumo, medinė; antra taip pat medinė, 1927 metais perstatyta. Vietinis rabinas Izraelis Guldinas 22 metus išbuvęs Seirijuos, 1929 m. su Rumšiškio rabinu išvyko Amerikon rinkti

¹ J.Perednienė, Žydų bendruomenė Varėnoje..., l.8-9.

² Cit. iš J.Perednienė, Žydų bendruomenė Varėnoje..., l.8.

³ 1944 m. spalio 19 d. karo tribunolo teismo posėdžio protokolo išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.140, l.122; J.Janulevičiaus 1946 m. lapkričio 4 d. tradymo protokolo išrašas, ibid., l.124-125; Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.390; ibid., d.1, p.135.

⁴ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.262.

Kauno žydų dvasiškai seminarijai aukų. Sako seirijiškis rabinas jau apsigyvenęs Ročesterio mieste ir Lietuvon nebegrišias.

Seirijų žydų liaudies bankas įsteigtas 1921 metais sausio 9 d. Narių yra 212 [...]”.¹

Daugumos miestelio parduotuvių savininkais buvo žydai. Kai kurie žydai (Josifas Grebarskis, Fruma Vezbotskis) buvo didelių dvarų savininkais, kiti turėjo alaus bravorą ir likerio gamyklėlę. Vietos žydų bendruomenė turėjo mokyklą hebrajų kalba (joje mokėsi 120 vaikų), didelę biblioteką, čia veikė įvairių žydų partijų skyriai, labdaros organizacijos, sporto klubai “Makabi” ir “Hapoel”, žydų gaisrininkų būrys. Dalis Seirijų žydų tarpukario laikotarpiu emigravo į JAV, Meksiką, Pietų Afriką ir Palestiną.²

Vokiečių kariuomenė Seirijus užėmė 1941 m. birželio 23 d. Miestelį bombardavo vokiečių aviacija ir dėl to sudegė didesnė pusė namų. Vokiečiams užėmus miestą, vietiniai gyventojai jiems pranešė, esą į vokiečius šaudė žydų tautybės komunistas Joselis Garbarskis. Vokiečiai išsivedė jį iš namų ir sušaudė. Jie taip pat sušaudė bandžiusį savo tėvą gelbėti Jeruchomą Garbarskį ir dar keletą žydų tautybės vyrų.³

Pirmomis vokiečių okupacijos dienomis buvęs kriminalinės policijos valdininkas Alfonsas Nykštaitis ir valsčiaus viršaitis Antanas Maskeliūnas Seirijuose suorganizavo ginkluotą “partizanų” būrį. Būrys savo veiklą derino su vokiečių slaptosios lauko policijos Seirijuose komendantu Böhme. Buvo paskelbta buvusių sovietinių valdininkų ir aktyvistų registracija. Pirmomis savaitėmis Seirijuose buvo sušaudyta 20 sovietinių aktyvistų (dauguma lietuviai). Darbingi žydai buvo varinėjami atlikti įvairius sunkius fizinius darbus. Iki rugpjūčio mėnesio miestelio žydai gyveno savo namuose ir nešiojo šešiakampes žvaigždes. Darbams žydai buvo naudojami pagal komendanto Böhme’s nurodymus.⁴

Dar iki masinio žydų sušaudymo Seirijuose (1941 m. rugsėjo 11 d.) dalis miestelio žydų vyrų vežimais buvo išvežti į Alytų. Žydams buvo pasakyta, kad jie vežami darbams. Į Alytaus kalėjimą žydų vyrus nuvežė Seirijų baltaraiščiai.⁵ Į Alytų nuvežti Seirijų žydai vyrai vėliau buvo sušaudyti kartu su kitų Alytaus apskrities valsčių žydais. Prieš masines žudynes Seirijų žydai buvo uždaryti amatų mokyklos patalpose. 1941 m. rugsėjo 11 d. į Seirijus autobusu iš Alytaus atvažiavo 1-ojo bataliono B. Norkaus ir J. Obelenio vadovaujamas būrys. Į žudynių vietą Barauciškių miškelyje (apie 3 km į pietryčius nuo Seirijų) pirmiausia buvo išvesti vyrai. Jie buvo guldomi duobėse ir nuo duobių kraštų savisaugininkų būrio sušaudomi. Po to buvo atvestos moterys su vaikais. Jos buvo sušaudytos kitoje duobėje. Vietiniai

¹ P.Biržys-Akiras, Alytaus apskritis: Dzūkų kraštas, p.406.

² N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.262-263.

³ E.Oshry, The Annihilation of Lithuanian Jewry, p.244.

⁴ Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.98-102.

⁵ B.Skliuto 1960 m. birželio 25 d. tardymo protokolas, LYA, f.K-1, ap.58, b.46373/3, t.2, l.130-130 a.p.

“partizanai” varė žydus į žudynių vietą ir saugojo ją šaudymo metu. Po žudynių “partizanai” gėrė alų Seirijų aludėje.¹

Pagal K. Jägerio raportą 1941 m. rugsėjo 11 d. Seirijuose buvo sušaudyti 953 žydai: 229 vyrai, 384 moterys ir 340 vaikų.²

Simnas

Kitą dieną (1941 m. rugsėjo 12 d.) B. Norkaus vadovaujamas būrys Simne sušaudė 414 žydų vyrų, moterų ir vaikų.³ Detalesnių žinių apie “skrajojančio būrio” dalyvavimą Simno žydų žudynėse nepavyko surasti. Taigi, 1941 m. rugsėjo 9–12 d. reido į Alytaus apskritį metu “skrajojantis būrys” nužudė nemažiau 3386 žydus.

Varėna

Varėnos miestelis ėmė augti XIX a. antroje pusėje, kai buvo nutiesta geležinkelio linija ir buvo įrengtas poligonas bei pastatytos kareivinės. 1897 m. gyventojų surašymo duomenimis Varėnoje gyveno 2 624 gyventojai, tarp jų 1 473 žydai. Varėna smarkiai nukentėjo per Pirmąjį pasaulinį karą. Sudegė daug namų, nemažai gyventojų paliko miestą. 1923 m. Varėnoje buvo 70 sodybų ir 407 gyventojai. Po karo miestas buvo padalintas tarp Lenkijos ir Lietuvos. Demarkacinė linija ėjo Merkio upe. Lietuvai atiteko Varėna I (buvo prijungta prie Alytaus apskrities), Lenkijai – Varėna II. Nepriklausomybės metais Varėna I buvo valsčiaus centras.⁴ Dauguma Varėnos žydų pasiliko gyventi lietuviškoje Varėnos dalyje. 1930 m. Varėną aplankęs P.Biržys – Akiras aprašė ir vietos žydų gyvenimą. Jis kalbėjosi su Varėnos rabinu Hiršu Jankeliu Bleimanu, kuris į Lietuvą atvyko iš Krymo 1922 m. P.Biržys – Akiras rašė: “Prieš karą Varėnoj buvo 3 žydų sinagogos ir apie 600 šeimynų. Dabar yra vos 70 šeimynų. Buvo 3 liaudies mokyklos, dabar tik viena. Sinagoga viena, atstatyta 1922 metais. Žydai turi savo liaudies banką, įsteigtą 1920 m., kuris 1929 m. turėjo vieną milijoną litų apyvartos”.⁵ Tarpukario laikotarpiu Varėnos žydai turėjo keliolika parduotuvių, kartono

¹ J.Celiavičiaus 1960 m. gegužės 17 d. tardymo protokolas, ibid., l.201; K.Macedulsko 1960 m. kovo 29 d. tardymo protokolas, ibid., l.204-204 a.p.

² Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.134.

³ Ibid., p.135.

⁴ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.207; B.Kviklys, Mūsų Lietuva, V., Mintis, 1989, t.1, p.413-414.

⁵ P.Biržys-Akiras, Lietuvos miestai ir miesteliai, t.1, p.565.

fabrikėlį (Dovydo Jaršanskio nuosavybė), knygyną. Dalis Varėnos žydų tarpukario laikotarpiu emigravo į JAV, Argentiną ir Palestiną.¹

Vokiečių kariuomenė Varėną užėmė 1941 m. birželio 26 d. Jau pirmomis okupacijos dienomis prasidėjo pasilikusių komunistų, sovietinių aktyvistų ir žydų persekiojimas. Mieste buvo išplatintas Varėnos komendanto įsakymas miesto gyventojams, kuriame už menkiausią nepaklusnumą okupacinei valdžiai grąšinta mirties bausmė. Miestelyje buvo įvesta komendanto valanda. Visi žydai buvo įpareigoti kiekvieną rytą 8 val. registruotis policijos būstinėje darbams.² Netrukus žydams buvo įsakyta prisisiūti ant pečių geltonas šešiakampes žvaigždes. Žydai nerimavo dėl savo ateities. Iš pradžių jie galvojo, kad bus vežami darbams. Varėnos žydai pasiuntė delegaciją pas sanatorijos direktorių daktarą Grigaitį prašyti užtarimo. Tuo metu sanatorijoje buvo apsistojęs vermachto pulkininkas. Tačiau jokios pagalbos žydams niekas nesuteikė.³

Pirmomis rugsėjo dienomis vietiniai policininkai ir baltaraiščiai Varėnos žydus suvarė į miestelio sinagogą. Čia jie buvo saugomi kelias dienas. 1941 m. rugsėjo 10 d. į Varėną atvyko Alytaus rajono saugumo policijos viršininkas Pranas Zenkevičius, jo pavaduotojas Juozas Kvedaravičius ir 30 – 40 smogikų. Atvykėliai kartu su vietiniais talkininkais privertė žydus nusirengti iki apatinių drabužių ir varė juos į Druckūnų kaimo pusę. Miesto gyventojams buvo įsakyta sėdėti namuose ir užsidangstyti langus. Žydai buvo nuvaryti į buvusį carinės armijos poligoną ir ten miške šaudomi dviejuose apkasuose. Liudininkų teigimu, šaudyme dalyvavo ir keli Varėnos gyventojai. Pagal K.Jėgerio raportą iš viso buvo nužudytas 831 žydas: 541 vyras, 141 moteris ir 149 vaikai.⁴

Prieš žydų šaudymą viešai išdrįso protestuoti tik Varėnos klebonas Jonas Gylys. Žudynių išvakarėse jis kreipėsi į I Varėnos policijos nuovados viršininką Juozą Kvaraciejų, prašydamas leisti aplankyti sinagogoje įkalintus žydus. Nors policijos viršininkas uždraudė tai daryti, J.Gylys savavališkai nuėjo į sinagogą, kurioje pasmerktuosius guodė ir ramino. Sargybiniai kleboną iš sinagogos išvarė. Po žydų žudynių J.Gylys atleidų metu (1941 m. rugsėjo 14 d.) iš sakyklos viešai ir griežtai pasmerkė nekaltų žmonių žudikus: “Nekaltus žmones mušė uniformuoti lietuviai, stumdė senius ir nėščias moteris, be to, Varėnos mišką aplaistė nekaltu krauju. Jie kentėjo kaip Kristus nuo judošių. Be to, dar nespėjo jų kraujas nudžiūti, o jie jau grobstė jų turtą”.⁵ Šį drąsų J.Gylio poelgį J.Kvaraciejus apskundė savo viršininkui – Alytaus apskrities policijos vadui. 1942 m. klebonas J.Gylys iš Varėnos buvo iškeltas.

¹ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.208.

² Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.112-113.

³ J.Perednienė, Žydų bendruomenė Varėnoje XIX a. pab. – XX a. I-oje pusėje, l.7.

⁴ S.Samulevičius, “Negyjanti 60 metų žaizda: Kraupią Varėnos krašto žydų tragediją prisiminus”, Merkio kraštas, 2001 m. rugsėjo 8 d., Nr.69; Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.135.

⁵ Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.113.

Remiantis K.Jėgerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaita apie vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinio būrio Nr.3 vykdytas žydų žudynes Lietuvoje, galima teigti, 1941 m. rugpjūčio – rugsėjo mėnesiais Alytaus mieste ir apskrityje buvo nužudyta nemažiau kaip 6 165 žydai. Realus aukų skaičius turėjo būti dar didesnis, kadangi į K.Jėgerio raportą neįtraukti tie žydai, kurie pirmomis karo dienomis ir savaitėmis buvo nužudyti kaip komunistai ir sovietiniai aktyvistai. Be to, yra žinoma, jog kelios dešimtys Jiezno žydų buvo išsiųsta į Prienus (Marijampolės apskritis) ir buvo nužudyti kartu su Prienių žydais. Dėl to lyginant holokausto aukų skaičių su 1941 m. sausio 1 d. statistiniais duomenimis, gauname nemažą skirtumą ($8030 - 6165 = 1865$ žmonės). Galimas dalykas, kad nedidelis skaičius Alytaus apskrities žydų sugebėjo karo pradžioje pasitraukti į Sovietų Sąjungos gilumą, tačiau tokių turėjo būti labai nedaug, kadangi vokiečių kariuomenė visą Alytaus apskritį okupavo per pirmas dvi karo dienas.

KAUNO APSKRITIS

Kauno apskritis užima bene centrinę vietą Lietuvos žydų genocido (holokausto) istorijoje. Kaunas buvo nacių okupuotos Lietuvos administracinis ir politinis centras. Būtent Kauno mieste ir apskrityje pirmiausia būdavo pradėdamos vykdyti nacių okupacinės politikos priemonės (taip pat ir žydų atžvilgiu). Kauno apskritį nacių okupacijos metu sudarė 16 valsčių. Beveik visuose valsčių centruose (išskyrus Raudondvarį, Pakuonį, Aukštąją Panemunę ir Lapes) gyveno gana skaitlingos žydų bendruomenės. Visos jos buvo sunaikintos iki 1941 m. rugsėjo mėn. pradžios.

Naciams okupavus Lietuvą (Kauno apskritis buvo užimta per tris pirmas karo dienas – past. A.B.), prasidėjo pasilikusių komunistų, komjaunuolių ir sovietinių pareigūnų persekiojimas (areštai, mušimas, šaudymas). Pirmosiomis okupacijos savaitėmis, maždaug iki 1941 m. rugpjūčio mėnesio, Kauno apskrityje žydai dažniausiai buvo persekiojami ne dėl rasinių – tautinių motyvų (dėl to, kad jie buvo žydai), bet dėl politinių priežasčių – kaip buvusio sovietinio okupacinio režimo bendradarbiai ir šalininkai. Šiame laikotarpyje labiausiai nukentėjo buvę žydų tautybės komunistai, komjaunuoliai, sovietiniai pareigūnai ir aktyvistai, dažniausiai vyrai. Visuotinis žydų persekiojimas Kauno apskrityje, kaip ir daugumoje kitų Lietuvos apskričių, prasidėjo 1941 m. rugpjūčio mėnesį, įvedus Lietuvoje vokiečių civilinę valdžią. Kauno apygardos (ją sudarė Kauno, Kėdainių, Marijampolės, Šakių, Alytaus, Vilkaviškio ir Lazdijų apskritys) komisaru liepos pabaigoje buvo paskirtas SA oberfiureris Arnoldas Lentzenas. Neoficialiais Statistikos valdybos duomenimis 1941 m. sausio 1 d. Kauno apskrityje gyveno 83 161 (86,91 %) lietuviai ir 4 363 (4,56 %) žydai.¹

Kaip žinoma, masinės žydų žudynės Kaune prasidėjo jau 1941 m. birželio pabaigoje. Kauno apskrityje pagal vokiečių saugumo policijos ir SD 3-io operatyvinio būrio vado K.Jėgerio raportą (šis būrys nuo 1941 m. liepos 2 d. perėmė saugumo policijos funkcijas Lietuvoje – past.A.B.) pirmosios stambesnės žydų žudynės buvo įvykdytos 1941 m. liepos 9 d. Vandžiogaloje. Tuomet buvo sušaudyta 32 žydai, 2 žydės, 1 lietuvė, 2 lietuviai komunistai ir 1 rusas komunistas.² Nacistinis “žydų klausimo sprendimas” buvo vokiečių saugumo policijos ir SD rankose, tačiau efektyvus ir greitas šio klausimo sprendimas buvo neįmanomas be lietuvių administracijos (pirmiausia policijos ir vadinamųjų partizanų (baltaraiščių)) pagalbos. Kaip savo ataskaitoje rašė minėtasis K.Jėgeris, žydų sunaikinimas “galėjo būti pasiektas tik dėl to, kad iš rinktinių vyrų buvo suorganizuotas skrajojantis būrys, vadovaujamas oberšturmfiurerio Hamanno, kuris visiškai suprato

¹ Lietuvos gyventojų tautinė sudėtis Statistikos valdybos 1941 m. sausio 1 d. duomenimis, LCVA, f.R-743, ap.5, b.46, l.172.

² Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.131.

manuosius tikslus ir sugebėjo užtikrinti bendradarbiavimą su lietuvių partizanais bei atitinkamomis civilinėmis įstaigomis”.¹

Tačiau dar iki visuotinio žydų išžudymo žydai buvo persekiojami kitais būdais. Pirmiausia buvo siekiama atimti iš jų pilietines ir žmogaus teises, atskirti juos nuo kitų tautybių gyventojų, vėliau sutelkti žydus į getus ir laikinas izoliavimo stovyklas, konfiskuoti jų turtą ir, pagaliau, visiškai sunaikinti. Žydų klausimu vokiečių apygardų komisarai leisdavo atitinkamus potvarkius. Štai Kauno apygardos komisaras A.Lentzenas 1941 m. rugpjūčio 4 d. išleido skelbimą Nr.3 Kauno apygardai. Pagal šį skelbimą karo metu iš miesto pabėgusiems žydams buvo uždrausta sugrįžti į Kauno apygardą. Visiems namų savininkams ir valdytojams buvo griežtai uždrausta priimti pastogėn grįžtančius žydus. Žydams taip pat buvo uždrausta pardavinėti, keisti ar kitokiu būdu realizuoti jų turimą judomąjį ir nejudomąjį turtą. Už skelbimo nuostatų nevykdymą pagrasinta griežčiausiomis bausmėmis.² Taigi, nacių okupacinei valdžiai iš pat pradžių rūpėjo suregistruoti ir pasigrobtį žydų turtą. Kauno apskrities viršininkas 1941 m. rugpjūčio 6 d. išsiuntė raštą visiems apskrities valsčių viršaičiams. Jame apskrities viršininkas įgaliojo pranešti iki rugpjūčio 13 d., kiek žydai yra nesumokėję įvairių rūšių mokesčių (valstybinių, savivaldybinių ir kt.), kiek žydai yra skolingi kitų tautybių asmenims, įvairiems bankams, kooperatyvams ir pan., kokie valsčiuje yra išlikę nenacionalizuoti (sovietų valdžios) žydų turtai: namai, ūkiai, įv. įmonės ir namų apyvokai nereikalingas turtas.³ Valsčių viršaičiai atitinkamą informaciją apskrities viršininkui pateikė.⁴ Netrukus apskrities viršininkas pranešė valsčių viršaičiams, “kad pagal Kauno Apygardos komisaro nurodymus visas likęs valsčiaus ribose žydų turtas, inventorių ir kt. pereina valsčių viršaičių žinion, kurie rūpinasi tinkamu šio turto tvarkymu bei jo apsauga”.⁵

Paraleliai žydų turto registravimui ir konfiskavimui buvo pradėtas žydų telkimas getuose ir laikinose stovyklose. 1941 m. rugpjūčio 7 d. Kauno apskrities viršininkas Bortkevičius davė nurodymus visiems valsčių viršaičiams ir policijos nuvadų viršininkams dėl žydų apgyvendinimo getuose iki 1941 m. rugpjūčio 15 d. Getus turėjo saugoti vadinamieji partizanai. Getuose gyvenantiems vyriškos lyties 12 –60 metų amžiaus žydams turėjo būti sudaryti sąrašai pagal jų specialybes ir perduoti valsčių savivaldybėms, policijos nuvadamams ir Kauno apskrities viršininkui. Getų viduje tvarkai palaikyti iš žydų tarpo turėjo būti suorganizuota 5 –15 asmenų dydžio žydų policija, “apginkluota” medinėmis kuokelėmis. Getuose taip pat turėjo būti išrinkti žydų komitetai (12 asmenų), kurie turėjo tvarkyti geto vidaus reikalus. Žydai getuose

¹ Cit. iš Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.138.

² Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.29.

³ Kauno apskrities viršininko 1941 m. rugpjūčio 6 d. raštas visiems valsčių viršaičiams ir Kauno apskrities mokesčių inspektoriui, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.193, l.39.

⁴ Kauno apskrities žydų nacionalizuoto ir nenacionalizuoto nejudamo turto sąrašas, *ibid.*, b.191, l.691.

⁵ Kauno apskrities viršininko raštas visiems valsčių viršaičiams, *ibid.*, b.191, l.200.

turėjo maitintis savo pačių lėšomis, sumažintomis normomis ir be teisės gauti mėsos ir pieno gaminių, riebalų ir kiaušinių. Getui tenkantis maisto davinyss turėjo būti perduodamas žydų komitetui, kuris rūpinosi jo paskirstymu. Už getų steigimą ir nustatytos tvarkos palaikymą atsakingais buvo paskirti valsčių viršaičiai ir valsčių policijos nuvadų viršininkai.¹

Reikia pažymėti, kad getai buvo įsteigti ne visuose Kauno apskrities valsčių centruose. Stambesni getai buvo įsteigti Jonavoje, Vilkijoje, Garliavoje ir Darsūniškyje. Paprastai getai buvo įsteigiami sinagogose ir šalia jų esančiuose žydų namuose. Po masinių žydų žudynių Kauno VII –e forte 1941 m. liepos mėnesį, nuo rugpjūčio vidurio prasidėjo masinės žydų žudynės Kauno apskrityje. Jeigu iki to laiko dažniausiai buvo žudomi komunistine veikla arba simpatijomis sovietų valdžiai įtariamai žydai, tai nuo dabar prasideda visų žydų žudymas (vyrų, moterų ir vaikų), remiantis nacių rasine antisemitine ideologija. Taigi, dabar prasideda tikrasis genocidas (holokaustas), žydų šaudymas pagal rasinę (tautinę) priklausomybę. Rugpjūčio viduryje žydus uždarius getuose, nacių valdžiai atsirado geresnės sąlygos masiškai juos žudyti. Kauno mieste žydai tuo metu jau buvo suvaryti į getą, ir dėl to nacių administracijai atsirado daugiau jėgų ir laiko “spręsti” žydų klausimą Kauno ir kitose apskrityse.

Pasiremdamas vokiečių saugumo policijos ir SD nurodymais, 1941 m. rugpjūčio 16 d. Policijos departamento direktorius Vytautas Reivytiš nusiuntė Kauno apskrities policijos vadui slaptą aplinkrašti Nr.3: “Gavus šį aplinkrašti, pastaboj nurodytose vietose tuojau sulaikyti visus žydų tautybės vyrus nuo 15 metų amžiaus ir tas moteris, kurios bolševikų okupacijos laikais pasižymėjo savo bolševikiška veikla arba dar ir dabar pasižymi tokia veikla ar įžūlumu. Sulaikytus asmenis surinkti prie magistralinių susisiekimo kelių ir tuoj specialiomis susisiekimo priemonėmis pranešti Policijos Departamentui. Pranešant tiksliai nurodyti, kokioje vietoje ir kiek yra sulaikytų ir surinktų šios rūšies žydų.

Reikia pasirūpinti, kad sulaikytieji būtų aprūpinti maistu ir tinkama apsauga, kuriai galima panaudoti pagalbinę policiją.

Šis aplinkrašti turi būti išpildytas per dvi paras nuo jo gavimo. Sulaikytus žydus saugoti, kol bus paimti ir išvežti į stovyklą.”² Minėtasis aplinkrašti buvo išsiuntinėtas ir kitų apskričių policijos vadams. Policijos nuvadų viršininkai Policijos departamentui pranešinėjo apie aplinkraščio vykdymo eigą. Žydų sutelkimo ir pasiruošimo žudynėms procesas buvo vykdomas labai sparčiai. Babtuose buvo sulaikyta 34 žydai, kurie buvo uždaryti ir saugomi sinagogoje.

Garliavoje iš viso buvo sutelkta 73 žydų vyrai ir 46 moterys. Jie taip pat buvo uždaryti sinagogoje. Jonavoje iki 1941 m. rugpjūčio 17 d. buvo sulaikyta 83 vyrai ir 20 moterų. Kruonio valsčiuje surinkti žydai

¹ Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.290-291.

² Policijos departamento 1941 m. rugpjūčio 16 d. slaptas aplinkrašti Nr.3, LCVA, f.R-683, ap.2, b.2, l.1

buvo apgyvendinti Darsūniškio bažnytkaimyje. Kruonio valsčiuje pasiliko apie 50 žydų tautybės senų moterų ir apie 30 iki 15 metų amžiaus vaikų. Petrašiūnų policijos nuovados ribose buvo surinkti 54 žydai. Jie buvo patalpinti Petrašiūnų savivaldybės patalpose.¹

Vandžiogaloje sulaikytieji 30 žydų buvo išsiųsti į Babtus. Iš Vilkijos buvo išvežta (kur, dokumentuose nunešyta – past.A.B.) 280 vyrų ir 120 moterų. Vilkijos sinagogoje dar buvo palikta 18 moterų. Čia taip pat buvo laikoma 21 Čekiškės žydė, 14 Veliuonos žydžių, 62 Seredžiaus žydės ir 14 žydų. Iš viso Vilkijos sinagogoje buvo uždaryta 129 žydai.

Zapyškio policijos nuovados daboklėje iš viso buvo saugomi 67 žydai: 29 Zapyškio, 2 Jankų ir 36 Paežerėlių.²

Prieš nužudymą žydai buvo suregistruojami ir apiplėšiami kontribucijos būdu. 1941 m. rugpjūčio 21 d. Kauno apskrities viršininkas, pasiremdamas Kauno apygardos komisaro nurodymais, išsiuntė įsakymą valsčių viršaičiams (kalba netaisyta – past.A.B.): “Apygardos komisaro pavedimu įsakau Tamstoms ne vėliau ligi VIII.25 visus esančius valsčiaus ribose žydus (abiejų lyčių) apdėti ir išreikalauti šitokio dydžio kontribucijomis: nuo 1 ligi 10 žydų galvų – 1000 Rb, nuo 11 – 20 žydų galvų 2000 Rb ir t.t.

Reikalavimas turi būti pateiktas žydų Komiteto vyriausiajam (balabosui) su įspėjimu, kad reikalaujamos kontribucijos per 24 val. nesumokėjus, kiekvienam iš jų gresia sušaudymo bausmė.

Išreikalautus pinigų įnešti į savivaldybės sąskaitą atskiron sąskaiton.

Šį įsakymą įvykdžius, pranešti man ne vėliau š.m. VIII.26 tikslus šio darbo duomenis”.³

Netrukus valsčių viršaičiai ėmė siųsti pranešimus apskrities viršininkui apie surinktas kontribucijas. Pagal pranešimus matosi, kad iš viso 2945 Kauno apskrities žydai iki 1941 m. rugpjūčio 25 d. sumokėjo 298 100 rublių kontribuciją.⁴

1941 m. rugpjūčio 22 d. Kauno apygardos komisaras A.Lentzenas paragino Kauno apskrities viršininką Bortkevičių greičiau užbaigti žydų surinkimą apskrityje ir išsiaiškinti tikslų apskrityje esančių žydų skaičių.⁵

Pasiremdamas apygardos komisaro įsakymu, Kauno apskrities viršininkas pavedė valsčių viršaičiams iki 1941 m. rugpjūčio 28 d. informuoti jį, kiek kiekvieno valsčiaus ribose yra: 1) žydų vyrų 12 –60 metų amžiaus, 2) žydų vyrų virš 60 metų, 3) žydų moterų nuo 12 metų iki senatvės, 4) žydų vaikų (mergaičių ir

¹ Policijos nuovadų viršininkų raportai policijos departamentui, LCVA, f.R-683, ap.2, b.2, l.20-89.

² Ibid.

³ Kauno apskrities viršininko 1941 m. rugpjūčio 21 d. raštas visiems valsčių viršaičiams, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.190, l.1.

⁴ Kauno apskrities valsčių viršaičių pranešimai apskrities viršininkui apie žydų sumokėtas kontribucijas, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.190, l.2-21.

⁵ Kauno apygardos komisaro 1941 m. rugpjūčio 22 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, ibid., b.186, l.5.

berniukų) iki 12 metų ir 5) žydų iš viso. Į nurodomų vyrų skaičių įsakyta įtraukti ir tuos vyrus, kurie buvo jau prieš tai suimti, nežiūrint iš kur jie yra atgabenti.¹

Vykdydami apskrities viršininko įsakymą, valsčių viršaičiai informavo savo viršininką apie valsčiuose esančių žydų skaičių. Tuo metu (1941m. rugpjūčio 28 d.) žydų nebuvo Lapių ir Aukštosios Panemunės valsčiuose. Iš viso 1941 m. rugpjūčio 28 d. duomenimis Kauno apskrityje buvo 3220 žydų.² Dauguma Raudondvario valsčiaus žydų 1941 m. rugpjūčio viduryje persikėlė į Vilijampolės getą. Ten pat buvo iškelti ir visi Lapių valsčiaus (20 žmonių) žydai.³

1941 m. rugpjūčio 28 d. visoje Kauno apskrityje buvo pradėtos vykdyti masinės žydų žudynės. Didžioji dalis ne tik Kauno apskrityje, bet ir visoje Lietuvoje (išskyrus Vilniaus ir Šiaulių apygardas) įvykdytų žydų žudynių siejama su anksčiau minėtu SS oberšturmfiurerio Joachimo Hamanno skrajojančiu (mobiliuoju) būriu (Rollkommando Hamann). Taigi, kas tas Hamannas ir jo vadovaujamas būrys? Nacių – sovietų karo išvakarėse buvo sukurtos vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinės grupės (Einsatzgruppen), kurios okupuotuose kraštuose privalėjo žudyti nacių priešus. Karo su sovietais išvakarėse naciai sukūrė keturias operatyvines grupes – A, B, C ir D. Operatyvinių grupių vadus tiesiogiai skirdavo H.Himmleris ir R.Heydrichas. kiekvienai armijų grupei (Šiaurės, Centro ir Pietų) buvo sukurta po vieną operatyvinę grupę. A grupė buvo priskirta Šiaurės armijų grupei, kuriai buvo duotas uždavinys užimti Pabaltijo šalis ir Leningradą. A operatyvinę grupę sudarė 2-asis ir 3-iasis operatyviniai būriai (Einsatzkommandos) ir 1a bei 1b ypatingieji būriai (Sonderkommandos).⁴ A operatyvinei grupei iš pradžių vadovavo SS brigadefiureris Walteris Stahleckeris. Lietuvoje veikusiam A operatyvinės grupės 3-iam būriui (toliau 3/A) vadovavo SS štandartenfiureris Karlas Jėgeris. Šiame operatyviniame būryje buvo virš 120 narių, kurie buvo suskirstyti į tris būrius (Zuege). J.Hamannas buvo vieno būrio vadas ir K.Jėgerio adjutantas.⁵ J.Hamannas buvo žinomas kaip itin aršus antisemitas. Manoma, jog K.Jėgeris su J.Hamannu į Kauną atvyko jau pirmomis vokiečių okupacijos dienomis, ir pastarasis gavęs A operatyvinės grupės vado W.Stahleckerio užduotį suorganizuoti skrajojančių būrį masinėms žydų ir komunistų žudynėms.⁶ Šių uždavinių vykdymui vokiečių saugumo policijos ir SD pajėgų nepakako. Dėl to 3/A operatyvinis būrys sau į pagalbą pasitelkė Kaune besikuriančio Tautos darbo apsaugos (toliau TDA) bataliono kareivius. Taip jau susiklostė, jog masinėms žydų žudynėms dažniausiai buvo skiriama TDA bataliono 3-ioji kuopa. J.Hamanno skrajojantis būrys nebuvo nuolat veikiantis ir turintis atskirą dislokacijos vietą būrys. Paprastai

¹ Kauno apskrities viršininko raštas Nr.973 (be datos) visiems valsčių viršaičiams, *ibid.*, b.186, l.8.

² Valsčių viršaičių pranešimai Kauno apskrities viršininkui apie valsčiuose esančių žydų skaičių, *ibid.*, b.186, l.9-33.

³ *Ibid.*, b.193, l.46; b.190, l.16.

⁴ H.Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, S.124-125.

⁵ K.Stang, *Kollaboration und Massenmord*, S.154-155.

⁶ *Ibid.*, S.155.

jis buvo suformuojamas konkrečios akcijos vykdymui iš kelių vokiečių gestapininkų ir kelių dešimčių TDA bataliono kareivių. Pats J.Hamannas dažnai netgi nevykdavo į žudymo akcijas provincijoje, apsiribodamas užduočių skyrimu 1-ojo bataliono karininkams. (leitenantams A.Dagiui, J.Barzdai, B.Norkui). Spėjama, jog iš vokiečių pusės akcijose dažniausiai dalyvaudavo šie SS karininkai: hauptšarfiureriai Porstas, Stuetzas, Salzmannas, Mackas ir Planertas. J.Hamanno pavaduotoju buvo SS haupšturmfiureris H.Rauca.¹

Į akciją vadinamasis skrajojantis būrys vykdavo tuomet, kai visi paruošiamieji darbai būdavo atlikti: mirčiai pasmerkti žydai būdavo sutelkiami į vieną vietą, jų apsaugai pajungiama vietos policija ir “partizanai”, parenkama nuošalesnė žudynių vieta (dažniausiai miškuose arba atokiuose laukuose), iškasamos duobės. Žudyti į provinciją paprastai vykdavo paskirtieji 3-iosios kuopos kareiviai arba savanoriai. Į numatytą žudynių vietą lengvuju automobiliu atvykdavo ir keli vokiečių gestapininkai. 1941 m. gruodžio 1 d. K.Jėgerio raporte išvardytas ilgas vietovių sąrašas, kuriose esą Hamanno būrys kartu su lietuvių “partizanais” įvykdė žydų žudynes. Remiantis turimais archyviniais duomenimis galima teigti, jog ne visose K.Jėgerio raporte išvardytose vietovėse (ypač provincijoje) dalyvavo TDA (vėliau pavadinto 1-uoju) policijos bataliono kareiviai. Galima spėti, jog nemažai Lietuvos vietovių žydai buvo išžudyti vietos policijos ir “partizanų” būrių, nedalyvaujant Hamanno skrajojančiam būriui.

Petrašiūnai

Nors Petrašiūnai buvo Kauno priemiestis, tačiau garsiajame K.Jėgerio raporte jie pažymėti kaip atskira žydų žudynių vieta. Dėl to Petrašiūnų žydų žudynės čia priskiriamos prie Kauno apskrities, bet ne miesto žydų žudynių. Be to, Petrašiūnų žydų žudynės buvo įvykdytos tuo pačiu laiku, kaip ir kitų Kauno apskrities miestelių žydų žudynės.

Pirmomis karo dienomis buvęs šaulys Vladimiras Nefiodovas suorganizavo sukilėlių būrį. Sukilėliai kelis kartus susikovė su besitraukiančiomis raudonarmiečių grupelėmis Petrašiūnų apylinkėse. V.Nefiodovo būrys veikė 1941 m. birželio 25 – 29 dienomis, vėliau buvo išformuotas. Petrašiūnų sukilėliai nušovė 10 ir paėmė į nelaisvę 30 raudonarmiečių, sulaukė apie 50 besitraukiančių žydų vežimų ir juos pasiuntė Kauno komendantūros žinion.²

¹ K.Stang, Kollaboration und Massenmord, S.160.

² Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.298-299.

Petrašiūnų žydai buvo sušaudyti greičiausiai 1941 m. rugpjūčio 30 d. Yra išlikęs Kauno apskrities viršininko Bortkevičiaus raštas, kuriame nurodyta, kad tą dieną karo belaisviai Petrašiūnuose užkasė sušaudytus žydus.¹

Žudynių dieną apie 40 TDA bataliono trečiosios kuopos kareivių, vadovaujami leitenantų A.Dagio ir Broniaus Pauliukonio, dviem sunkvežimiais išvyko į Petrašiūnus. Akcijos vykdymui kareivius pagal sąrašą paskelbė viršila Z.Arlauskas.²

Sunkvežimiais atvažiavo į netoli Petrašiūnų esančią, krūmokšniais apaugusią žemumą. Joje buvo iškasti du keliolikos metrų ilgio grioviai. Į lauką jau buvo atvaryti žydų tautybės vyrai, moterys ir vaikai. Juos saugojo civiliai apsirengę vietiniai ginkluoti vyrai. Pasmerktieji grupėmis buvo vedami prie duobių krašto ir statomi nugaromis į šaudytojus. Pagal lt. A.Dagio ir viršilos Z.Arlausko komandos žydai buvo šaudomi vienu metu prie abiejų duobių. Šaudė trečiosios kuopos kareiviai, o vietiniai saugojo žudynių vietą ir savo eilės laukiančias aukas. Pasibaigus žudynėms, savisaugininkai sunkvežimiais sugrįžo į Kauną.³

Petrašiūnų žydų žudynėse vokiečių gestapininkai nedalyvavo. Pagal K.Jėgerio raportą Petrašiūnuose buvo nužudyti 125 žydai: 30 vyrų, 72 moterys ir 23 vaikai.⁴

Toliau nagrinėsime žydų žudynių akcijas Kauno apskrities valsčiuose.

Jonava

Jonavoje gyveno stambiausia Kauno apskrities žydų bendruomenė. Žydai Jonavoje pradėjo kurtis nuo pat miesto įkūrimo (1775 m.). Tarpukario laikotarpiu žydai sudarė miesto gyventojų daugumą. 1932 m. Jonavoje gyveno 2710 žydų (65% miesto gyventojų), o karo išvakarėse apie 3000 žydų (iš viso Jonavoje tuo metu gyveno apie 5 tūkstančiai gyventojų). Žydai gyveno intensyvią ūkinę, visuomeninę ir kultūrinę gyvenimą. Dauguma miesto žydų dirbo pramonės įstaigose, amatininkų dirbtuvėse bei vertėsi prekyba. Žydai Jonavoje turėjo 7 sinagogas, religines ir pasaulietines mokyklas, bibliotekas, politines, kultūrinės ir sporto organizacijas. Žydų liaudies bankas Jonavoje 1929 m. turėjo 560 narių.⁵

Prasidėjus karui daug Kauno ir Jonavos žydų bandė pasitraukti. Besitraukiančius žydus ir sovietinius aktyvistus bombarduodavo bei apšaudydavo vokiečių lėktuvai ir antisovietiniai lietuvių partizanai. Dalis bėglių žuvo arba buvo sužeisti, kiti pasislėpė aplinkiniuose kaimuose arba sugrįžo į namus, kai kuriems pavyko pabėgti į Rusiją.

¹ Kauno apskrities viršininko 1941 m. lapkričio 5 d. raštas Kauno apygardos komisarui, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.191, l.172.

² J.Palubinsko 1961 m. spalio 1 d. apklausos protokolas, LYA, f.K-1, ap.58, b.47337/3, t.1, l.332-333.

³ J.Palubinsko 1961 m. spalio 1 d. apklausos protokolas, ibid., l.334-336.

⁴ Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.134.

⁵ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.378-382.

Jau birželio 24 d. Jonavos apylinkėse pradėjo veikti lietuvių partizanai. Jie blokavo išvažiavimo kelius iš Jonavos ir priversdavo besitraukiančius žydus grįžti atgal į Jonavą. Tą pačią dieną lietuvių partizanai apšaudė iš Kauno į rytus važiuojantį sovietų karinį traukinį¹.

Vokiečių kariuomenė Jonavą užėmė 1941 m. birželio 25 dieną. Dėl Jonavos vyko smarkūs vokiečių ir sovietų dalinių mūšis, kurio metu žuvo ir civiliai Jonavos gyventojai, ir buvo sugriauta bei sudeginta daug miesto namų. Kai kurie Jonavos žydai bandė pasislėpti Kaune. Ten jie buvo suimti ir 1941 m. liepos pradžioje sušaudyti VII-e forte².

Pirmomis karo dienomis Jonavoje susiorganizavo partizanų būrys. Į būrį įstojo apie 50–60 vyrų. Būriui vadovavo atsargos karininkas Vladas Kulvicas. Vėliau partizanų būrys buvo pavadintas savisaugos būriu. Šis būrys buvo pavaldus vermachto vietos komendantūrai, be to, privalėjo vykdyti vokiečių saugumo policijos (gestapo) nurodymus. Pirmomis okupacijos dienomis savisaugos būrys represinių užduočių nevykdė. Būrio nariai tvarkė sugriautą miestą, rinko ir užkasinėjo žuvusių vokiečių ir rusų karių bei civilių gyventojų lavonus. Be to, mūšių vietose būrio nariai rinko paliktus ginklus ir juos gabeno į savivaldybės pastatą įsikūrusį partizanų (savisaugos) būrio štabą. Būrys taip pat saugojo tiltą per Nerį, geležinkelį ir kitus svarbius karinės reikšmės objektus. Praėjus kelioms savaitėms būrys buvo pilnai apginkluotas ir parengtas iš Kauno atvežtais Lietuvos kariuomenės drabužiais. Būrio veiklos funkcijos buvo išplėstos. Į jo veiklą vis dažniau pradėjo kištis saugumo policijos valdininkai Simas Dolgačius ir Jokūbas Alekna. Būrys imtas naudoti sovietinių aktyvistų ir žydų persekiojimui bei naikinimui³.

1941 m. rugpjūčio 7 d. Kauno apskrities viršininkas parašė nurodymus visiems apskrities valsčių viršaičiams ir policijos nuovadų viršininkams dėl žydų apgyvendinimo getuose iki 1941 m. rugpjūčio 15 dienos⁴.

Rugpjūčio pradžioje visi žydų vyrai savisaugos būrio kareivių buvo suvaryti į netoli Neries esančias kareivines. Čia ir turėjo būti įsteigtas žydų getas. Panašiu laiku suimtieji žydų vyrai už Jonavos (apie 1,5 km į šiaurės rytus) esančiame Girelkos (Giraitės) miškelyje iškasė keletą didelių duobių. Kareivinėse žydų vyrai buvo saugomi kelias dienas. 1941 m. rugpjūčio 14 d. žydai savisaugos būrio buvo surikiuoti į koloną ir vedami į Giraitės miškelį. Suimtiesiems buvo pasakyta, jog jie yra vedami darbams. Į žudynių vietą iš Kauno atvyko ir keletas vokiečių gestapininkų bei kareivių būrys. Miškelyje grupelė žydų vyrų, supratusių, kas jų laukia, bandė pabėgti. Dauguma bėgusių buvo nušauti, tačiau 6 vyrams pavyko pabėgti. Vėliau 5 bėgliai buvo suimti ir sušaudyti, nacių okupacijos pabaigos sulaukė tik vienas bėglys – Nachumas

¹ N. Bliumbergo 1945 m. spalio 30 d. apklausos protokolas, LYA, f. K–1, ap. 58, b. 47536/3, t. 2, l. 183 a. p.

² E. Oshry, *The Annihilation of Lithuanian Jewry*, p. 284.

³ V. Gineičio 1967 m. balandžio 25 d. apklausos protokolas, ibid., t. 1, l. 55–56.

⁴ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 290–291.

Blumbergas. Žydai buvo suvaryti į griovius ir vokiečių bei lietuvių savisaugininkų sušaudyti.¹ Pagal K. Jägerio raportą 1941 m. rugpjūčio 14 d. Jonavoje buvo sušaudyti 552 žydai (497 vyrai ir 55 moterys).² Tarp sušaudytų buvo daug partinių ir sovietinių aktyvistų.³

1941 m. rugpjūčio pabaigoje vietoje mėgstančio išgerti V. Kulvico Jonavos savisaugos būrio vadu buvo paskirtas j. ltn. Jonas Jurevičius.⁴ Po pirmojo masinio Jonavos žydų šaudymo likusios žydų šeimos dar pora savaitę gyveno savo butuose. Po to savisaugos būrio kareivisi visus butuose gyvenusius žydus suvarė į kareivines („getą“). Didelę dalį daiktų žydai paliko savo butuose. Dėl to prasidėjo masinis žydų butų plėšimas. Kareivines nuolatos saugojo apie 12 savisaugos būrio vyrų. Kareivinėse žydai buvo laikomi keletą dienų iki sušaudymo. Prieš sušaudymą žydams buvo uždėta kontribucija. Rugpjūčio 23–24 dienomis Jonavos žydai sumokėjo 120000 rublių kontribuciją.⁵ Prieš pat sušaudymą Jonavos valsčiuje buvo 1257 žydai.⁶ Antros masinės Jonavos žydų žudynės įvyko rugpjūčio ir rugsėjo mėnesių sandūroje (tarp rugpjūčio 31 d. ir rugsėjo 2 d.). Žudynių dieną Jonavos saugumo policijos viršininko nurodymu j. ltn. J. Jurevičius paskyrė 16 savo būrio vyrų egzekucijos vykdymui.⁷ Žydai į žudynių vietą Giraitės miškelyje buvo varomi grupėmis. Prieš konvojavimą savisaugos būrio kareiviams davė išgerti degtinės. Žudynių vietoje buvo ir Jonavos saugumo policijos viršininkas bei savisaugos būrio vadas j. ltn. J. Jurevičius. Sušaudžius pirmąją pasmerktųjų grupę į Giraitę iš Kauno atvyko TDA bataliono leitenantai B. Norkus ir Vladas Malinauskas. Jie kartu su gestapo viršininku toliau vadovavo žudynėms. J. Jurevičius sugrįžo į Jonavą ir vėliau žudynėse nedalyvavo.⁸ Šaudė ne tik Jonavos būrio nariai, bet ir civiliai apsirengę kitų vietovių „partizanai“ bei keli vokiečiai. Iš pradžių buvo sušaudyti vyrai, po to moterys su vaikais. Prieš sušaudymą aukos buvo išrengiamos iki apatinių drabužių. Sušaudžius vieną grupę, lavonai buvo užberiami smėliu ir kalkėmis, po to į griovį buvo atvedama kita grupė ir sušaudoma. Kraupių žudynių vaizdų negalėjo pakelti net gi kai kurie budeliai. Už „silpnadvasiškumą“ šaudymo metu Jonavos būrio narys L. Gineitis buvo uždarytas į vokiečių komendantūros daboklę.⁹

Antrojo šaudymo metu Jonavoje buvo nužudyti 1556 žydai: 112 vyrų, 1200 moterų ir 244 vaikai¹⁰. Jonavos gete liko tik apie 200 moterų ir vaikų¹¹.

¹ N. Blumbergo 1945 m. spalio 30 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47536/3, t. 2, l. 183 a. p.

² Masinės žudynės Lietuvoje, d. 1, p. 133.

³ S. Kaplan 1967 m. birželio 8 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47536/3, t. 1, l. 1256.

⁴ J. Jurevičiaus 1949 m. spalio 8 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 13545/3, l. 24.

⁵ Jonavos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 25 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f. R-1534, ap. 1, b. 190, l. 6.

⁶ Jonavos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 30 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, *ibid.*, b. 186, l. 11.

⁷ *Ibid.*, l. 25; V. Gineičio 1967 m. balandžio 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47536/3, t. 1, l. 66–67.

⁸ J. Jurevičiaus 1949 m. sausio 8 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 13545/3, l. 25–26.

⁹ V. Gineičio 1967 m. balandžio 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 47536/3, t. 1, l. 67–71.

¹⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.

¹¹ S. Kaplan 1967 m. birželio 8 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47536/3, t. 1, l. 257.

Jonavos gyventojai buvo labai nepatenkinti žydų šaudymu. Apie tai tuometinis Jonavos valsčiaus policijos vadas Juozas Stankevičius informavo savo vadovybę Kaune. Tuomet Kauno miesto policijos vadas K. Renigeris pakvietė J. Stankevičių atvykti į Kauną. J. Stankevičius atvažiavo į Kauną ir kartu su K. Renigeriu nuvyko pas vokiečių karo komendantą. Pastarasis paskambino į gestapą ir pasakė, kad likusieji Jonavos žydai bus išvežti į Kauno getą. Sugrįžęs į Jonavą, J. Stankevičius sutarė su valsčiaus viršaičiu dėl vežikų skyrimo žydų nugabenimui į Kauną. 1941 m. spalio 4 d. Jonavos žydai buvo išgabenti į Kauno getą. Už pagalbą žydams 1941 m. lapkričio mėn. vokiečiai J. Stankevičių suėmė ir iškėlė jam baudžiamąją bylą. Jis buvo nuteistas kalėti 2 metus. Iki 1942 m. rudens J. Stankevičius buvo kalinamas Kauno kalėjime.¹ Po žydų išgabenimo į Kauno getą skaitlinga Jonavos žydų bendruomenė nustojo egzistuoti.

Jonavos savisaugos būrys 1943 metais buvo įjungtas į lietuvių 257-ojo policijos bataliono sudėtį.²

Nacių okupacijos pabaigoje (1944 m. vasarą) vokiečiai Giraitės miške naikino savo nusikaltimų pėdsakus. Apie dvi savaites žudynių vietoje buvo atkasami žydų lavonai ir deginami. Deginimo vieta buvo apsupta kareivių ir pašaliniais asmenimis griežtai buvo draudžiama prisiartinti.³

Holokausto apžvalga kituose Kauno apskrities valsčiuose bus pateikiama abėcėlės tvarka.

Babtai

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Babbuose gyveno apie 1200 gyventojų, 80% jų buvo žydai. Nepriklausomos Lietuvos laikais žydų skaičius sumažėjo. Dalis žydų emigravo į JAV arba persikėlė gyventi į kitus Lietuvos miestus. 1923 m. Babbuose gyveno 153 žydai (apie 20% miestelio gyventojų).⁴

Vokiečių kariuomenė Babbus užėmė 1941 m. birželio 24 d. Miestelyje buvo atkurtos vietos valdžios įstaigos. Valsčiaus viršaičiu tapo Justinas Janušauskas, kuris šias pareigas ėjo ir Smetonos valdymo metais, valsčiaus policijos viršininku buvo paskirtas Kazys Trebunevičius (kitur rašoma Tribinevičius). Iš buvusių šaulių buvo suorganizuotas „partizanų“ (baltaraiščių) būrys. Jam vadovavo Stanislovas Aniulis iš Varekonių kaimo. „Partizanai“ vykdė valsčiaus viršaičio ir policijos viršininko nurodymus.⁵ Jau pirmomis okupacijos dienomis prasidėjo komunistų, komjaunuolių ir sovietinių aktyvistų areštai. Keli rusų tautybės žmonės buvo sušaudyti (tarp jų Stepanida Patyševa ir du jos sūnūs – 17 metų Leonidas ir 15 metų Pimenas).⁶

¹ J.Stankevičiaus 1954 m. rugsėjo 28 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.138, l.158-159; S.Kaplan 1967 m. birželio 8 d. apklausos protokolas, ibid., f.K-1, ap.58, b.47536/3, t.1, l.257.

² V.Gineičio 1967 m. gegužės 20 d. apklausos protokolas, ibid., l.118.

³ V.Kreičmario 1944 m. rugsėjo 29 d. tardymo protokolo kopija, ibid., t.2, l.162 a.p.

⁴ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.76.

⁵ Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.291-294.

⁶ Ibid., p.293-296.

1941 m. liepos 17 d. Babtuose buvo sušaudyti 8 komunistai ir sovietiniai aktyvistai, tarp jų 6 žydai.¹

Visuotinis žydų persekiojimas prasidėjo 1941 m. rugpjūčio mėnesį. Iš pradžių žydai buvo suregistruoti. 1941 m. rugpjūčio 11 d. Babtų viršaitis informavo Kauno apskrities viršininką, kad miestelyje gyvena 93 žydai.² Po kelių dienų vykdant V. Reivyčio slaptą nurodymą 34 suaugę žydai buvo suimti ir uždaryti miestelio sinagogoje. Čia pat buvo atgabenta ir 30 Vandžiogalos žydų.³ Žydams taip pat buvo uždėta kontribucija. Jie sumokėjo 9 tūkstančius rublių.⁴ Babtų ir Vandžiogalos žydai buvo sušaudyti tarp 1941 m. rugpjūčio 28-osios ir rugsėjo 2-osios dienos. Daugumos liudininkų teigimu tai buvo padaryta rugsėjo mėnesio pradžioje.

Žudynių dienos rytą miestelio seniūnas į parinktą žudynių vietą Babtų šile netoli Nevėžio upės atvedė keliasdešimt Babtų miestelio ir aplinkinių vietovių vyrų ir jiems liepė iškasti apie 50 m ilgio, 1 m pločio ir 2 m gylio griovį. Jis buvo baigtas kasti apie 14 valandą.⁵ Pabaigus kasti griovį į žudynių vietą atvyko du sunkvežimiai 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos kareivių (apie 50 vyrų). Jiems vadovavo karininkai B. Norkus, J. Barzda ir A. Dagys. Suimtieji žydai vietinių “partizanų” ir policininkų iš miestelio buvo atvaryti į žudynių vietą. Dalis negalinčių eiti žydų (seneliai, mažamečiai vaikai) buvo išvežti vežimais. Žydai buvo išrengiami iki apatinių drabužių ir grupėmis vedami prie griovio bei veidais statomi prie griovio krašto. Pagal karininko komandą kareiviai šaudė žydams į nugarą. Prie šaudymo prisidėjo ir pora vietinių “partizanų”. Pirmiausia buvo sušaudyti vyrai, paskui moterys, vaikai ir seneliai. Pasikeisdami šaudė visi atvykę trečiosios kuopos kareiviai. Žudynės truko kelias valandas. Liudininkų parodymais buvo sušaudyta apie 300–400 Babtų ir Vandžiogalos žydų. Po žudynių vietiniai ir atvykusieji žudikai išsidalino geresnius aukų drabužius ir vertingesnius daiktus.⁶ Pagal K. Jägerio raportą buvo sušaudyti 83 Babtų ir 252 Vandžiogalos žydai (iš viso 335 žmonės).⁷ Tai daugmaž atitinka žudynių liudininkų nurodomą aukų skaičių (300–400 žmonių). Vieno iš liudininkų parodymu Babtų ir Vandžiogalos žydų žudynes stebėjo ir vienas vokiečių su fotoaparatu.⁸

Čekiškė

¹ Ibid., p.131.

² Babtų valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 11 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.193, l.40.

³ Policijos nuovadų viršininkų raportai Policijos departamentui, ibid., f.R-683, ap.2, b.2, l.20-89.

⁴ Babtų valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 25 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.190, l.6.

⁵ V.Žlobecko 1962 m. birželio 15 d. apklausos protokolas, LYA, f.K-1, ap.58, b.47337/3, t.8, l.39-40.

⁶ P.Matiuko 1961 m. spalio 2 d. apklausos protokolas, LYA, f.K-1, ap.58, b.47337/3, t.1, l.157-161.

⁷ Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.134.

⁸ V.Žlobecko 1962 m. birželio 15 d. apklausos protokolas, LYA, f.K-1, ap.58, b.47337/3, t.8, l.39-42.

Prie Dubysos upės įsikūręs Čekiškės miestelis buvo svarbus punktas Kauno–Raseinių kelyje. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Čekiškėje gyveno apie 200 žydų šeimų. Tarpukario laikotarpiu žydų skaičius miestelyje sumažėjo. Prieš nacių–sovietų karą Čekiškėje gyveno apie 60 žydų šeimų (jie sudarė apie 45% miestelio gyventojų).¹

Didžioji žydų dalis vertėsi amatais ir daržininkyste. Vietos žydų bendruomenė Nepriklausomos Lietuvos laikais turėjo savo banką (jo nariais buvo 60 žmonių), sinagogą, mokyklą hebrajų kalba ir biblioteką. Paskutiniu Čekiškių rabinu buvo Šmuelis–Zervas Melamedas.²

Pirmomis nacių–sovietų karo dienomis Čekiškėje, kaip ir kituose Lietuvos apskrityse ir valsčiuose ėmė kurtis lietuviška administracija. Vienas iš valdžios kūrimo iniciatorių Čekiškėje buvo stambus ūkininkas (A. Smetonos laikais turėjo 103 ha ūkį) ir tautininkų partijos bei Kauno apskrities valdybos narys Bronius Semaška. 1941 m. birželio 24 d. miestelyje buvo sušauktas pasitarimas, kuriame buvo nuspręsta įsteigti laikinąjį komitetą, kuris rūpintųsi vietos valdžios organų atkūrimu. Pasitarimo metu Čekiškės valsčiaus viršaičiu buvo pasiūlyta išrinkti Stumbrą, o valsčiaus policijos vadu Stasį Minelgą. Jų kandidatūras turėjo patvirtinti Kauno apskrities viršininkas ir Kauno apskrities policijos vadas. Minėtos kandidatūros Kaune buvo patvirtintos 1941 m. birželio 26 d. Čekiškėje buvo leista steigti policijos punktą su penkiais etatais. Taip pat buvo steigiamas pagalbinės policijos (baltaraiščių) būrys.³ Netrukus prasidėjo komunistų, komjaunuolių, sovietinių aktyvistų ir žydų persekiojimas. Pirmomis okupacijos dienomis Čekiškėje buvo sušaudyti 4 komunistai ir sovietiniai aktyvistai: Povilas Sadauskas, broliai Vincas ir Kazys Žiaukai bei Stasys Karpavičius.⁴ 1941 m. liepos 4 d. Čekiškės valsčiaus policijos viršininku buvo paskirtas (vietoj S. Minelgos) Aleksas Skuodis. Pastarasis iš Kauno apskrities policijos vado gavo nurodymus iš pradžių vykdyti komunistų ir sovietinių aktyvistų, o kiek vėliau ir žydų areštus. Suimtieji komunistai ir sovietiniai aktyvistai turėjo būti kvočiami apie jų veiklą sovietinės okupacijos metais, o jų kvotos bylos kartu su areštuotaisiais perduotos saugumo policijai Kaune. 1941 m. liepos mėnesį į Čekiškę iš Kauno buvo atvykęs lietuvių saugumo policijos Kauno rajono vadas Kazys Mikelionis. Jis kartu su A. Skuodžiu sudarė areštuotinių komunistų ir sovietinių aktyvistų sąrašą. 1941 m. liepos–lapkričio mėnesiais Čekiškėje policija suėmė keliolika komunistų, komjaunuolių ir sovietinių aktyvistų.⁶

Vienu iš pagalbinės policijos būrio Čekiškėje organizatorių buvo Vilkijos komendantūros ginkluoto būrio vadas Stasys Gudavičius. Atvažiavęs į Čekiškę jis organizavo miestelio gyventojų susirinkimą ir ragino sukurti ginkluotą būrį kovai su komunistais, sovietiniais pareigūnais ir žydais. Po jo apsilankymo

¹ N.Schoenburg, S.Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities*, p.80.

² *Ibid.*, p.81.

³ Karo tribunolo 1944 m. lapkričio 24-25 d. teismo posėdžio išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.154, l.94-95.

⁴ Čekiškės rajono DŽDT vykdomojo komiteto 1944 m. spalio 5 d. pažyma, *ibid.*, l.102.

⁶ Karo tribunolo 1944 m. lapkričio 24-25 d. teismo posėdžio išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.154, l.98,101.

atsirado nemažai savanorių stoti į organizuojamą ginkluotą būrį. Į Čekiškę S. Gudavičius buvo atvažiavęs kelis kartus. Paprastai jo apsilankymai baigdavosi pavienių žydų sušaudymais.¹

Visuotinis ir masinis žydų persekiojimas prasidėjo 1941 m. rugpjūčio mėnesį. Šio mėnesio viduryje Kauno apskrityje vyko getų steigimas ir žydų sulaikymo akcija.

Čekiškėje getas nebuvo steigiamas. Vietiniai policininkai ir baltaraiščiai rugpjūčio viduryje vietinius žydus sutelkė miestelio sinagogoje, o po kelių dienų konvojavo į Vilkiją. Vilkija buvo vienas stambiausių žydų sutelkimo punktų Kauno apskrityje. Į Vilkiją 1941 m. rugpjūčio 16–18 dienomis buvo atgabenti žydai iš Seredžiaus, Veliuonos, Lekėčių ir Čekiškės valsčių. Jie buvo laikomi Vilkijos sinagogoje. Žydai čia buvo telkiami ir vėlesnėmis savaitėmis.² Į Vilkiją konvojuotiems Čekiškės žydams buvo leista pasiimti drabužius, avalynę ir vertingesnius daiktus. Nejudamas žydų turtas liko valsčiaus valdžios priežiūroje.³

1941 m. rugpjūčio 22 d. Kauno apygardos komisaras išsiuntė raštą Kauno apskrities viršininkui, reikalaudamas nedelsiant užbaigti žydų sutelkimą ir sužinoti tikslų apskrityje gyvenančių žydų skaičių.⁴ Savo ruožtu Kauno apskrities viršininkas išsiuntė raštą valsčių viršaičiams, pavesdamas iki 1941 m. rugpjūčio 28 d. jam pranešti kiek valsčiaus ribose yra žydų pagal amžiaus kategorijas.⁵

Atsakydamas į apskrities viršininko raštą, Čekiškės valsčiaus viršaitis pranešė, kad valsčiuje yra 144 žydai: tarp jų 70 moterų ir 42 vaikai.⁶ Tuo metu dalis Čekiškės žydų jau galėjo būti išvežta į Vilkiją. 1941 m. rugpjūčio viduryje didžioji dalis Vilkijoje esančių žydų buvo išvežti į Kauną, tikėtina, kad tarp jų pateko ir grupė Čekiškės žydų. Kita dalis Vilkijos žydų buvo sušaudyti 1941 m. rugpjūčio 28 d. Pakarklės miške (2 km nuo Vilkijos), prie Jaučakių kaimo. Iš Vilkijos sinagogos atgabentus žydus šaudė 1-ojo pagalbinės policijos tarnybos bataliono (buvusio TDA bataliono) 3-ioji kuopa (vadas lt. J. Barzda).⁷ Tuomet buvo sušaudyti 402 žydai: 76 vyrai, 192 moterys ir 134 vaikai.⁸ Kartu su Vilkijos žydais čia buvo sušaudyti ir ten buvę Čekiškės žydai.

Kitas Čekiškės žydų šaudymas buvo įvykdytas 1941 m. rugsėjo 4 d. Tą dieną buvo šaudomi ne tik Čekiškės, bet ir Veliuonos, Seredžiaus bei Zapyškio žydai. Iš viso buvo nužudyta 146 Čekiškės žydai: 22 vyrai, 64 moterys ir 60 vaikų.⁹ Tikslesnės šių žudynių aplinkybės autoriui nėra žinomos.

Kaip ir kitų valsčių žydams Čekiškės valsčiaus žydams prieš sušaudymą dar buvo uždėta

¹ Ibid., l.100.

² A.Rukšėnas, „Veliuonos valsčiaus žydų genocidas 1941 m.“, Lietuvos valsčiai: Veliuona, V., 2001, p.268.

³ Karo tribunolo 1944 m. lapkričio 24-25 d. teismo posėdžio išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.154, l.96.

⁴ Kauno apygardos komisaro 1941 m. rugpjūčio 22 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.186, l.5.

⁵ Kauno apskrities viršininko raštas Nr.973 (be datos) visiems valsčių viršaičiams, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.186, l.8.

⁶ Čekiškės valsčiaus viršaičio raštas Kauno apskrities viršininkui, ibid., l.31.

⁷ A.Rukšėnas, „Veliuonos valsčiaus žydų genocidas 1941 m.“, Veliuona, p.268-269.

⁸ Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.134.

⁹ Ibid., p.134.

kontribucija. Čekiškės žydai (144 asmenys) sumokėjo 15 000 rublių kontribuciją.¹

Žydų turto klausimu 1941 m. rugsėjo 5 d. raštu Kauno apygardos komisaras A. Lentzenas nurodė, kad žydų buitinius rakandus galima parduoti varžytinių būdu. Brangiųjų metalų dirbinius, meno vertybes ir geros kokybės kilimus uždrausta parduoti. Šiuos daiktus įsakyta suregistruoti ir pranešti apygardos komisarui.² Palikto žydų turto Čekiškėje registravimui ir įvertinimui buvo sudaryta speciali komisija, kurios pirmininku tapo B. Semaška. Už parduotus žydų daiktus buvo gauta apie 50 000 rublių. Pinigai buvo įnešti į valsčiaus savivaldybės kasą. Pats B. Semaška nusipirko spintą, stalą, dvi lovas ir 4 kėdes.³

Garliava

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Garliavoje gyveno apie 400 žydų (apie 100 šeimų). 1921 m. miestelyje gyveno 206 žydai, o prieš nacių–sovietų karą apie 70 žydų šeimų. Dauguma miestelio žydų vertėsi smulkiaja prekyba, amatais ir daržininkyste. Bendruomenėje buvo ir turtingų žydų – dvarų, malūnų ir dirbtuvių savininkų. Josifas Švarcas turėjo didžiulį dvarą Julijanavoje (keli kilometrai nuo Garliavos). Miestelio žydų bendruomenė turėjo sinagogą, javnės mokyklą* (joje mokėsi 45 vaikai) ir mokyklą jidiš kalba (ją lankė panašus skaičius mokinių). Tarpukario laikotarpiu dalis miestelio žydų emigravo į JAV, Kanadą, Pietų Afriką ir Palestiną.⁴

Nacių–sovietų karo pirmomis dienomis Garliavos valsčiuje aktyviai veikė lietuvių partizanų būriai. Čia susikūrė net trys partizanų būriai: vienas veikė Julijanavos kaime, kitas Juodvario ir trečias Stanaičių–Garliavos apylinkėse. Juose iš viso buvo apie 120 vyrų.⁵

Masinis žydų persekiojimas prasidėjo 1941 m. rugpjūčio mėnesį. Vykdamt okupacinės valdžios nurodymus žydai buvo registruojami ir areštuojami. 1941 m. rugpjūčio 12 d. Garliavos valsčiaus viršaitis pranešė Kauno apskrities viršininkui, kad valsčiuje gyvena 285 žydai.⁶

Prieš sušaudymą žydai dar kartą buvo registruojami ir apiplėšiami kontribucijos būdu. Rugpjūčio pabaigoje iš 247 Garliavos žydai sumokėjo 25 tūkst. rublių kontribuciją.⁷

¹ Čekiškės valsčiaus viršaičio pranešimas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.190, l.14.

² Kauno apygardos komisaro 1941 m. rugsėjo 5 d. raštas Kauno apskr. viršininkui, *ibid.*, l.85.

³ Karo tribunolo 1944 m. lapkričio 24-25 d. teismo posėdžio išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.154, l.96.

* Žydų religinio pobūdžio mokykla vaikams.

⁴ N.Schoenburg, S.Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities*, p.107.

⁵ 1941 m. birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys, p.75.

⁶ Garliavos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 12 d. pranešimas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.193, l.17.

⁷ Garliavos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 25 d. raštas Kauno apskr.viršininkui, *ibid.*, f.R-1534, ap.1, b.190, l.14.

Pagal K. Jägerio raportą Garliavos žydai buvo sušaudyti tarp 1941 m. rugpjūčio 28-os ir rugsėjo 2-os dienos.¹ Žudynių dalyvių ir liudininkų parodymais Garliavos žydai buvo sušaudyti pačioje vasaros pabaigoje, taigi, greičiausiai, tarp rugpjūčio 28 ir 31 dienos. Pora savaitių iki sušaudymo (rugpjūčio viduryje) vietiniai policininkai ir “partizanai” Garliavos ir aplinkinių kaimų žydus suvarė į miestelio sinagogą. Žudynių dieną iš sinagogos policininkai ir “partizanai” atvarė keliasdešimt vyrų į slėnį šalia Rinkūnų kaimo (1 km į rytus nuo Garliavos) ir liepė jiems iškasti griovį, neva tai vandeniui nuleisti. Supratę kam reikalingas šis griovys, žydai atsisakė jį kasti. Tuomet policininkai atvarė keliasdešimt lietuvių vyrų iš Garliavos. Jie iškasė apie 50–60 m ilgio, 2 m pločio ir apie 1,5 m gylio griovį.²

Žudynių dieną 1-ojo lietuvių policijos bataliono trečios kuopos kareivinėse Žaliakalnyje buvo atrinkta kelios dešimtys kareivių, kurie dviem sunkvežimiais, vadovaujami lttn. J. Barzdos (kitų liudininkų parodymuose minimi leitenantai A. Dagys ir B. Norkus) išvyko į Garliavą. Miestelyje sunkvežimiai sustojo prie sinagogos, kurioje buvo laikomi žydai. Vietiniai policininkai ir “partizanai” (baltaraiščiai) žydus iš sinagogos varė į žudynių vietą. Varomi buvo vyrai, moterys ir vaikai. Policininkai ir baltaraiščiai apsupo žudynių vietą ir grupėmis vedavo žydus prie duobės. Pirmiausia buvo šaudomi žydų vyrai. Jie buvo sustatomi prie griovio ir iš kelių metrų atstumo šaudomi į nugaras. Šaudoma buvo pagal karininkų komandą.³ Žudynės buvo pradėtos pavakare ir baigėsi sutemus. Kai kurie bataliono kariai turėjo prožektorius ir pasišviesdami pribaginėjo sužeistas aukas. Žudynių dalyvių liudijimu buvo sušaudyta apie 300 žydų. K. Jägeris nurodo, jog Garliavoje buvo nužudyti 247 žydai: 73 vyrai, 113 moterų ir 61 vaikas. Pasibaigus žudynėms, trečios kuopos kareiviai sugrįžo į Garliavą ir aludėje gėrė alų. Naktį sunkvežimiais sugrįžo į kareivines.⁴ Griovį užkasė suvaryti aplinkinių kaimų vyrai. Liudininkai nemini, jog Garliavos žydų žudynėse būtų dalyvavę vokiečiai. Atrodo, šį kartą buvo “susitvarkyta” 3-ios kuopos ir vietinių policininkų bei “partizanų” jėgomis.

Kruonis

Tarpukario laikotarpiu Kruonio miestelyje gyveno keliolika žydų šeimų. Kai 1941 m. liepos mėn. pabaigoje okupacinė valdžia Kauno apskrityje vykdė žydų ir jų turto registraciją, Kruonio valsčiuje buvo

¹ Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.134.

² J.Ivanausko 1962 m. kovo 20 d. apklausos protokolas, LYA, f.K-1, ap.58, b.47337/3, t.8, l.26-28.

³ J.Vosylius 1961 m. balandžio 10 d. tardymo protokolas, LYA, f.K-1, ap.58, b.47337/3, t.1, l.36-38.

⁴ J.Palubinsko 1961 m. spalio 12 d. apklausos protokolas, ibid., l.310-315; Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.134.

užregistruoti 153 žydai. Kruonio miestelyje žydams priklausė 1 sinagoga, 20 gyvenamųjų namų, 19 tvartų, 6 svirnai, 7 kluonai. Visi trobesiai buvo mediniai ir nedidelės vertės.¹

Pirmomis nacių–sovietų karo dienomis Kruonio gyventojai Juozas Jurevičius, Jonas Jankevičius ir Jonas Arlauskas suorganizavo sukilėlių būrį. Šis būrys 1941 m. birželio 25 d. užsiregistravo Kauno komendantūroje. Jame buvo 25 vyrai.² Būrys apšaudydavo ir suiminėdavo Alytaus–Kauno keliu besitraukiančias nedideles raudonarmiečių grupes ir pavienius kareivius. Pirmomis karo dienomis būrio narys Antanas Jakubauskas nukirpo raudonarmiečių dalinio štabo telegrafo laidą ir nušovė jį saugojusį sargybinių. Dar iki vokiečių atėjimo būrio narys Jonas Sventickas nuo valsčiaus vykdomojo komiteto pastato nuplėšė raudoną vėliavą ir pakabino Lietuvos trispalvę, o po to savo namuose garsiai užleido radiją, tuo metu transliavusį Lietuvos himną.³ Pirmomis nacių okupacijos savaitėmis buvę partizanai (baltaraiščiai) ėmė terorizuoti miestelyje pasilikusius komunistus, komjaunuolius, sovietinius aktyvistus ir žydus. Kruonyje buvo sukurti vietiniai valdžios organai ir policija. Kruonio valsčiaus policijos viršininku buvo paskirtas Pranas Maleckas. Jam buvo pavaldūs penki policininkai. Suimtieji komunistai ir sovietiniai aktyvistai buvo uždaromi į policijos areštinę. 1941 m. vasarą iš viso buvo suimta apie 70 nežydų tautybės komunistų ir sovietinių aktyvistų. Dauguma jų buvo išsiųsti į Kauną ir po kurio laiko paleisti į laisvę. Nemažiau kaip 6 suimtieji buvo sušaudyti vietoje Kruonio pakraštyje.⁴ 1941 m. birželio 29 d. (sekmadienį) policininkai ir baltaraiščiai į miestelio aikštę suvarė vietos žydus, iš jų įvairiausiai tyčiojosi ir mušė. Būrio narys Pranas Pūras sumušė žydą Judelį ir senutę jo motiną. J. Arlauskas su pistoletu įsiveržė į Kurgano butą ir visą žydų šeimą išvarė į aikštę. Kurgano šeima buvo žiauriai sumušta. Po to baltaraiščiai įkinkė Kurganą į vežimą ir privertė į turgaus aikštę vežti malkas. Kitiems žydams buvo liepta ridenti rastus iš vienos vietos į kitą. Naktį iš sekmadienio į pirmadienį baltaraiščiai sušaudė žydų Chackelio ir Pikštero šeimas. Vėliau žydai sistemingai vietinių baltaraiščių buvo varinėjami dirbti įvairius fizinius darbus ir dažnai mušami.⁵

Vykdamas Policijos departamento direktoriaus V. Reivyčio 1941 m. rugpjūčio 16 d. įsakymą dėl žydų sulaikymo, Kruonio valsčiaus žydų vyrai (iš viso 87 asmenys) rugpjūčio antroje pusėje buvo nuvaryti į Darsūniškio kaime įsteigtą getą. Pačiame Kruonyje getas nebuvo įsteigtas. 1941 m. rugpjūčio pabaigoje Gojaus miškelyje (3 km nuo Kruonio) buvo sušaudytos 25 žydų moterys.⁶ Jas greičiausiai sušaudė Kruonio miestelio baltaraiščiai. Likusieji Kruonio žydai buvo nužudyti 1941 m. tarp rugpjūčio 28-osios ir rugsėjo 2

¹ Kruonio valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 13 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.193, l.19.

² 1941 m. birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys, V., 2000, p.73, 75.

³ LSSR KGB 1959 m. balandžio 9 d. pažyma apie Kruonio 1941 m. sukilėlių būrį, LYA, f.3377, ap.55, b.149, l.164-165.

⁴ Ibid., l.165,167.

⁵ Ibid., l.166.

⁶ Ibid., l.167; Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.392; Kauno apskrities viršininko raštas Kauno apygardos komisarui apie 1941 m. rugpjūčio 28 d. apskrityje užregistruotų žydų skaičių, LCVA, f.1534, ap.1, b.186, l.33.

d. Darsūniškyje. Pagal K. Jägerio raportą ten buvo sušaudyti 99 žydai: 10 vyrų, 69 moterys ir 20 vaikų.¹

Šių žudynių aplinkybės autoriui nėra žinomos.

Dar iki sušaudymo Kruonio žydai buvo apdėti pinigine kontribucija. Valsčiaus valdžia iš jų surinko 8 tūkstančius rublių.² Dalį nužudytų žydų turto pasigrobė vietiniai baltaraiščiai.³

Pakuonis

1941 m. liepos viduryje Pakuonio valsčiaus policijos viršininku buvo paskirtas iš Kauno atvykęs Juozas Stankevičius. Apytikriai liepos pabaigoje–rugpjūčio pradžioje J. Stankevičius gavo Kauno miesto policijos vado Kęstučio Renigerio raštą suimti visus valsčiaus žydus. J. Stankevičius atrašė K. Renigeriui, jog neturįs pajėgų suimti visus žydus. Tuomet Renigeris įsakė suimti tiek, kiek pajėgsiąs. Pakuonio policininkai suėmė 14 žydų. Suimtieji buvo išvežti į Garliavos getą (ten jie tikriausiai ir buvo vėliau nužudyti kartu su Garliavos žydais – past. A. B.). J. Stankevičius stengėsi palaikyti tvarką ir tramdyti itin aršius antisemistus. Už žydų mušimą ir jų turto grobstymą jis iškėlė baudžiamąją bylą baltaraiščiusi Žėkui. Dėl to savo vadovybės J. Stankevičius buvo perkeltas tarnauti į Jonavą.⁴ Vykdam žydų sulaikymo akciją jie buvo registruojami. 1941 m. rugpjūčio 11 d. duomenimis Pakuonio valsčiuje gyveno 45 žydai.⁵ Netrukus keliolika Pakuonio žydų buvo išsiųsta į Garlaivos getą. Pakuonio žydams taip pat buvo uždėta piniginė kontribucija. 1941 m. rugpjūčio 23 d. 22 vietos žydai sumokėjo 3 tūkstančius rublių.⁶ Žinių apie paskutinių Pakuonio žydų likimą nepavyko surasti. Tikėtina, jog jie buvo nužudyti tarp 1941 m. rugpjūčio 28-osios ir rugsėjo 4 d., kaip ir dauguma kitų Kauno apskrities valsčių žydai.

Rumšiškės

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Rumšiškėse gyveno apie 100 žydų šeimų. 1915 m. caro valdžia vietos žydus ištrėmė į Rusiją. Po karo dalis jų sugrįžo į gimtąjį miestą. Tarpukario laikotarpiu Rumšiškėse gyveno apie 50 žydų šeimų. Vietos žydų bendruomenė vertėsi prekyba ir amatais, turėjo maldos namus, mokyklą hebrajų kalba ir labdaros organizacijas.⁷

¹ Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.134.

² Kruonio valsčiaus viršaičio pranešimas Kauno apskrities viršininkui, be datos, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.190, l.4.

³ LSSR KGB 1959 m. balandžio 9 d. pažyma apie Kruonio 1941 m. sukilėlių būrį, LYA, f.3377, ap.55, b.149, l.167.

⁴ J.Stankevičiaus 1954 m. rugsėjo 28 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.138, l.156.

⁵ Pakuonio valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 11 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.193, l.45.

⁶ Pakuonio valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 23 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, ibid., b.190, l.11.

⁷ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.257.

Pirmąją nacių–sovietų karo savaitę Rumšiškėse susiorganizavo apie 30 vyrų partizanų būrys. Būrio organizatoriais buvo šaulys Kazys Žydavičius, ats. j. ltn. Leonas Šimaitis ir ats. ltn. Kazys Medzevičius. Jau 1941 m. birželio 26 d. partizanai pradėjo suiminėti buvusius komunistus ir sovietų valdžios šalininkus, sovietų valdžiai simpatizavusius žydus. Būrio nariai taip pat sulaikydavo nedideles raudonarmiečių grupes ir iš Kauno Vilniaus kryptimi besitraukiančius žydus. Suimti raudonarmiečiai buvo perduodami vokiečių kariuomenės daliniams.¹ Suimtieji žydai partizanų dažnai būdavo apiplėšiami. Rugpjūčio mėnesį vietiniai baltaraiščiai suėmė beveik visus miestelio žydus ir uždarė juos Rumšiškių sinagogoje. Laisvėje buvo palikta tik miestelio vaistininko šeima. Jauni žydų vyrai, o taip pat ir suimtieji bėgliai iš Kauno buvo išvežti į Kauną. Rumšiškių sinagogoje buvo paliktos žydų moterys, vaikai ir seneliai. Jie buvo naudojami įvairiems fiziniams darbams.²

Apie Rumšiškių miestelio žydų padėtį Rumšiškių policijos nuovados viršininkas 1941 m. rugpjūčio 19 d. informavo Policijos departamento direktorių: “[...] Rumšiškės miestely buvo 140 žydų tautybės asmenų – vyrų, moterų ir vaikų. Jie buvo sutalpinti viename rajone ir policijos prižiūrimi.

Š. m. rugpjūčio mėn. 15 d. atvykus Vokiečių ir mūsų kariuomenės daliniams, vadovaujant Ekspedicijos vadui Leitenantui Skaržinskui, visi žydų tautybės asmenys nuo 15 ligi 70 metų amžiaus, kurie buvo pasižymėję esant bolševikams veikla komunistų naudai ir pavojingi dabartinei santvarkai viešajai tvarkai ir rimčiai yra iš Rumšiškės išvežti. Išvežta apie 70 asmenų ir dar pasiliko 70, kurie yra tik vaikai ir seni. Likusieji surinkti ir apgyvendinti viename rajone, kurie yra prižiūrimi”.³

Prieš sušaudymą 78 miestelio žydams buvo uždėta 8 tūkst. rublių kontribucija. Ją žydai sumokėjo 1941 m. rugpjūčio 23 d. Surinkti pinigai buvo laikomi valsčiaus savivaldybės kasoje.⁴

Rumšiškėse palikti žydai taip pat netrukus buvo nužudyti. Juos sušaudė iš Kauno atvykę lietuvių savisaugos dalinio kareiviai (greičiausiai 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos – A. B.). Jie buvo nužudyti Rumšiškių šilo pakraštyje, netoli nuo seno Rumšiškių–Pievelių kelio. Tarp nužudytųjų buvo ir miestelio vaistininko šeima. Pakutiniai Rumšiškių žydai (apie 70–80 žmonių) buvo sušaudyti 1941 m. rugpjūčio 29 dieną.⁵

¹ 1941 m. birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys, Sudar. V. Brandišauskas, V., 2000, p.84-85.

² M. Virbicko 1967 m. birželio 14 d. tardymo protokolas, LYA, f.K-1, ap.58, b.47533/3, t.1, l.53-54.

³ Rumšiškių policijos nuovados viršininko 1941 m. rugpjūčio 19 d. raportas Policijos departamento direktoriui, LCVA, f.R-683, ap.2, b.2, l.63.

⁴ Rumšiškių valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 25 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, ibid., f.R-1534, ap.1, b.190, l.3.

⁵ I.Šimkūno 1967 m. birželio 1 d. apklausos protokolas, LYA, f.K-1, ap.58, b.47533/3, t.1, l.93-95; Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.393.

Suimtų ir nužudytų žydų turtas buvo pardavinėjamas varžytinėse. Jos Rumšiškėse vyko 1941 m. rugpjūčio 19, 25, 26 ir rugsėjo 20 dienomis. Už parduotą žydų turtą buvo gauta 30 123 rubliai, be to, kontribucijos būdu surinkta 8 tūkstančiai rublių.¹

Seredžius

XIX a. viduryje Seredžiuje gyveno skaitlinga žydų bendruomenė (1847 m. 1090 žmonių). 1897 m. surašymo duomenimis miestelyje gyveno 1174 žydai, o 1914 m. – 800 (90% miestelio gyventojų). Žydų skaičius Seredžiuje ėmė mažėti XIX a. pab. dėl emigracijos į JAV ir Pietų Afriką. 1915 m. caro valdžia žydus ištrėmė į Rusiją, po karo dauguma sugrįžo į gimtąjį miestą. Didžioji dalis miestelio žydų vertėsi prekyba, amatais ir žemdirbyste. Žydai turėjo ir nedidelę likerio gamyklėlę. 1924 m. Seredžiuje žydų liaudies banko nariais buvo 143 žmonės. Nepriklausomybės metais vietos žydų bendruomenė turėjo sinagogą, du chederius, mokyklą hebrajų kalba, biblioteką, įvairių žydų partijų skyrius, labdaros organizacijas, „Makabi“ sporto klubą.²

Seredžiaus valsčiuje 1941 m. rugpjūčio 12 d. gyveno 112 žydų šeimų (356 žmonės).³ Rugpjūčio viduryje Kauno apskrityje vykdant žydų sulaikymo ir sutelkimo akciją į Vilkijos getą buvo išvežta 62 Seredžiaus žydų moterys ir 14 vyrų (jie tikriausiai buvo nužudyti Vilkijoje 1941 m. rugpjūčio 28 d. – past. A. B.).⁴ Prieš nužudymą Seredžiaus žydams buvo paskirta kontribucija. 188 Seredžiaus valsčiaus žydai sumokėjo 18 800 rublių sumą.⁵ Pagal K. Jägerio raportą Seredžiaus žydai buvo nužudyti 1941 m. rugsėjo 4 d. Tą dieną prie Skrebėnų kaimo (2 km nuo Seredžiaus) buvo sušaudyta 193 žmonės: 6 vyrai, 61 moteris ir 126 vaikai.⁶ Šios tragedijos aplinkybės autoriui nėra plačiau žinomos.

Veliuona

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Veliuonoje gyveno apie 100 žydų šeimų. Karo metu caro valdžia vietos žydus ištrėmė į Rusiją. Po karo dalis žydų sugrįžo. 1921 m. Veliuonoje gyveno 258, o prieš nacių–sovietų karą apie 400 žydų. Kaip ir kituose Lietuvos miesteliuose dauguma žydų vertėsi smulkiąja prekyba ir

¹ Rumšiškių valsčiaus viršaičio raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.190, l.32.

² N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.296-297.

³ Seredžiaus valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 12 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.193, l.22.

⁴ Policijos nuovadų viršininkų raportai Policijos departamentui, ibid., f.R-683, ap.2, b.2, l.20-89.

⁵ Seredžiaus valsčiaus viršaičio raštas (be datos) Kauno apskrities viršininkui, ibid., f.R-1534, ap.1, b.190, l.9.

⁶ Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.134; d.2, p.393.s

amatais, kiti turėjo daržus ir plukdė krovinius Nemunu. XIX a. pab. Veliuonoje buvo įsteigta rabinų mokyklų (ješiva), be to, miestelyje buvo dvi sinagogos ir mokykla jidiš kalba.¹

Veliuonos valsčių vokiečių kariuomenė užėmė pirmą karo dieną. Jau pirmomis okupacijos dienomis Veliuonoje buvo suformuotos vietinės valdžios įstaigos: Laikinasis komitetas, policijos nuovada ir partizanų (baltaraiščių) būrys. Pirmuoju valsčiaus policijos nuovados viršininku tapo iš Kauno atvykęs Kazys Ramonas, partizanų būrio vadu tapo Juozas Milius. Policijos nuovada ir partizanų būrys įsikūrė buvusiam Veliuonos policijos pastate.²

Jau pirmomis vokiečių okupacijos dienomis vietos policija ir partizanai ėmė vykdyti pasilikusių komunistų, sovietinių aktyvistų ir raudonarmiečių areštus. Iš viso buvo suimta apie 55–60 minėtų asmenų, tarp jų buvo ir keli žydų vyrai. Didesnė suimtųjų dalis buvo išardyti ir paleisti į laisvę, kiti baltaraiščių konvojuoti į Kauną ir perduoti saugumo policijai (iš viso apie 15–20 žmonių).³

1941 m. liepos pradžioje pasikeitė Veliuonos valsčiaus įstaigų viršininkai. Į šias pareigas sugrįžo A. Smetonos laikų valdininkai. Valsčiaus viršaičiu tapo Benadas Cvirka, kuris šias pareigas ėjo 1934–1940 metais, o valsčiaus policijos nuovados viršininko pareigas perėmė iš Kauno atvykęs Kazys Tautkus. Partizanų (baltaraiščių) būrys išaugo iki 60 žmonių. Apytikriai 1941 m. rugsėjo viduryje šis būrys buvo išformuotas, o jo vadas J. Milius iš Veliuonos išvyko gyventi kitur.⁴

Veliuonos žydų persekiojimas prasidėjo 1941 m. liepos mėnesį. Okupacinė valdžia mėnesio pradžioje įsakė policijos nuovados viršininkui K. Tautkui ir savivaldybės viršaičiui B. Cvirkai sužymėti valsčiaus teritorijoje esančius žydų namus. Žydų namai buvo ženklinami užrašu “Jude”. Žydams buvo uždrausta vaikščioti šaligatviais, išeiti uždraustu laiku į gatvę, jie buvo varomi dirbti viešuosius darbus (kasti griovius, šluoti gatves ir pan.). Kiek vėliau buvo pradėtas žydų turto surašymas ir konfiskavimas.⁵

Pirmieji Veliuonos žydai buvo sušaudyti miestelio žydų kapinėse liepos pradžioje “partizanų” būrio vado J. Miliaus įsakymu. Trys žydai buvo sušaudyti, o ketvirtajam pavyko pabėgti (pastarasis buvo nevietinis, bet kilęs iš Jurbarko). Šie žydai buvo sušaudyti kaip sovietiniai aktyvistai.⁶

Antras Veliuonos žydų šaudymas buvo įvykdytas maždaug 1941 m. liepos 20 d. prie Gystaus upelio, netoli esančiame pušyne. Tuomet į Veliuną sunkvežimiu iš Seredžiaus atvažiavo apie 15 vyrų ginkluotas būrys. Jie turėjo saugumo policijos sudarytą sąrašą ir įsakė valsčiaus viršaičiui bei policijos viršininkui

¹ N.Schoenburg, S.Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities*, p.361-362.

² J.Gudelio 1944 m. rugsėjo 1 d., V.Kvietkausko 1944 m. spalio 1 d., J.Sabalaiusko 1944 m. spalio 7 d. tardymo protokolai, LYA, f.K-1, ap.58, b.34255/3, l.94-95, 204, 237.

³ A.Rukšėno straipsnio “Veliuonos valsčius pirmaisiais nacių okupacijos mėnesiais” rankraštis, p. 7-8, kopija saugoma autoriaus asmeniniame archyve.

⁴ Ibid., p.8.

⁵ A.Rukšėnas, “Veliuonos valsčiaus žydų genocidas 1941 m.”, Veliuona, 2001, p.265.

⁶ B.Mickūno 1959 m. gruodžio 14 d., J.Danilaičio 1959 m. birželio 13 d., P.Lukošiaus 1959 m. birželio 16 d. tardymo protokolai, LYA, f.K-1, ap.58, b.45116/3, t.1, l.46-47, 217-218, 219-220.

išduoti jiems sąrašą esančius žydus. Iš viso buvo suimta ir į sinagogą suvaryta apie 40–50 vidutinio amžiaus žydų vyrų. Kitą dieną jie buvo sušaudyti pušyne prie Gystaus upelio (1,5 km nuo Veliunos).

Taigi, per dvi liepos mėnesį įvykdytas žydų žudynių akcijas Veliuonoje buvo sušaudyta apie 50–60 žydų vyrų.¹ Juos sušaudė vietiniai ir iš Seredžiaus atvažiavę baltaraiščiai.

1941 m. rugpjūčio viduryje visoje Kauno apskrityje pradėta vykdyti žydų sulaikymo ir sutelkimo akcija. Taip buvo pradėtas pasirengimas visuotiniam žydų išnaikinimui. 1941 m. rugpjūčio pradžioje į Veliuną atvažiavo keturi vokiečių gestapininkai ir įsakė valsčiaus viršaičiui ir policijos nuovados viršininkui suimti visus valsčiuje gyvenančius žydus ir juos išsiųsti į Vilkijoje steigiamą žydų getą. Viršaitis pavedė baltaraiščiams sudaryti išvežamų į Vilkiją žydų sąrašą. Vietiniai baltaraiščiai suimtus žydus uždarė miestelio sinagogoje.² Veliunos viršaitis 1941 m. rugpjūčio 9 d. pranešė Kauno apskrities viršininkui, kad Veliunos valsčiuje tuo metu buvo 237 žydai.³

Veliunos žydai į Vilkijos getą buvo gabenami keliais etapais. Pagal buvusio Veliunos pašto darbuotojo J. Sabaliausko parodymus, rugpjūčio pradžioje į Vilkiją buvo išvežta apie 60, rugpjūčio pabaigoje – apie 100, rugsėjo pradžioje – apie 200 žydų moterų ir vaikų. Kitų liudininkų teigimu 1941 m. rugsėjo pradžioje į Vilkiją buvo išvežta apie 150 moterų ir vaikų. Ypatingosios valstybinės komisijos 1945 m. duomenimis iš Veliunos Kauno kryptimi buvo išvežtos 74 žydų šeimos, iš viso 271 žmogus.⁴ Į Vilkiją išvežti Veliunos žydai buvo sušaudyti kartu su Vilkijos geto žydais 1941 m. rugpjūčio ir rugsėjo mėnesiais. Prieš sušaudymą Veliunos žydams taip pat buvo uždėta kontribucija. 1941 m. rugpjūčio 22 d. iš 160 vietos žydų (rugsėjo 9 d. Veliuonoje buvo 237 žydai – past. A. B.). Surinkta 16000 rublių ir įnešta į savivaldybės kasą.⁵

K. Jägerio ataskaitoje nurodyta, kad 1941 m. rugsėjo 4 d. buvo sušaudyti 159 Veliunos žydai: 2 vyrai, 71 moteris ir 86 vaikai. Istoriko A. Rukšėno nuomone, tai nereiškia, kad jie buvo nužudyti būtent Veliuonoje. Jo nuomone ši data greičiausiai reiškė jų konvojavimą į Vilkiją ir sušaudymą Vilkijoje. Po 1941 m. rugsėjo 4 d. Veliuonoje žydų nebeliko.⁶

Paraleliai žydų areštams ir šaudymams vyko jų turto konfiskavimas ir pardavimas. Vertingesni daiktai buvo surašinėjami, žydų namai antspauduojami. Veliunos valsčiaus viršaitis sudarė 8 komisijas, kurios turėjo įvertinti ir realizuoti paliktą žydų turtą. Žydų turtas buvo realizuojamas varžytynėse. 1941 m. rugsėjo 18 d. parduodamas miestelio varguomenei, rugsėjo 19 d. „partizanams“ (baltaraiščiams) ir

¹ A. Rukšėnas, „Veliunos valsčiaus žydų genocidas 1941 m.“, Veliuona, p.265-266.

² Ibid., p.268.

³ Veliunos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 9 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.193, l.57.

⁴ A. Rukšėnas, „Veliunos valsčiaus...“, Veliuona, p.268.

⁵ Veliunos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 25 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.190, l.2.

⁶ Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.134; A. Rukšėnas, „Veliunos valsčiaus...“, p.269.

tarnautojams, rugsėjo 20 ir 22 d. – valsčiaus ūkininkams. Už parduotą Veliuonos žydų turtą buvo gauta apie 200 tūkstančių rublių.¹

Vilkija

Vilkijoje žydų bendruomenė įsikūrė XVIII amžiaus pabaigoje. 1915 m. caro valdžia žydus ištrėmė į Rusiją. 1921 m. Vilkijoje gyveno apie 800 žydų (80% miestelio gyventojų). Tarpukario laikotarpiu žydų skaičius mažėjo. Nacių–sovietų karo išvakarėse miestelyje gyveno apie 400 žydų (48% miestelio gyventojų). Svarbiausias vietos žydų pajamų šaltinis buvo prekyba (buvo aktyviai prekiaujama net su Rytprūsiais). Nepriklausomybės metais vietos žydų bendruomenė turėjo dvi sinagogas, mokyklą hebrajų kalba, veikė žydų politinių, labdaros ir sporto organizacijų skyriai. Paskutiniaisiais nepriklausomybės metais nemažai vietos žydų jaunimo persikėlė gyventi į Kauną arba emigravo į Palestiną.²

Vokiečiams okupavus Lietuvą 1941 m. birželio pabaigoje Vilkijoje buvo įsteigta vokiečių komendantūra, kuriai vadovavo SS oberšturmfiureris Missenbaumas. Prie komendantūros buvo suformuotas “partizanų” (baltaraiščių) būrys, kuriam vadovavo teismo anstolis Stasys Gudavičius. Būrys turėjo eiti įvairias sargybas, suiminti komunistus, sovietinius aktyvistus, besislapstančias raudonarmiečių grupes ir t. t. Vėliau jis buvo panaudotas žydų areštams ir šaudymams.³

1941 m. liepos 7–8 d. komendanto Missenbaumo įsakymu Vilkijos baltaraiščių būrys suėmė apie 150–200 žydų vyrų. Dauguma suimtųjų buvo konvojuoti į Kauną, o 21 žydas buvo sušaudytas netoli Vilkijos prie Jagminiškių kaimo.⁴ Vilkijos būrys buvo siuntinėjamas areštuoti ir šaudyti žydų taip pat į kitus Kauno apskrities valsčius.

1941 m. rugpjūčio mėnesį prasidėjo visuotinis žydų terorizavimas. Vilkija tapo vienu svarbiausių Kauno apskrities žydų sutelkimo centru. Į Vilkijos getą buvo perkelti ir kitų valsčių žydai. Rugpjūčio viduryje Vilkijos valsčiuje gyveno 603 žydai.⁵

Vilkijos valsčiaus policijos nuovados viršininkas 1941 m. rugpjūčio 18 d. pranešė V. Reivyčiui, jog iš Vilkijos, Seredžiaus, Čekiškės, Veliuonos, Lekėčių buvo surinkta 138 žydai: 23 vyrai ir 115 moterų.⁶ Dalis Vilkijoje suimtų žydų buvo išvežti į Kauną ir vėliau sušaudyti Kauno fortuose. Pagal Vilkijos policijos

¹ A.Rukšėnas, “Veliuonos valsčiaus...”, p.270; Veliuonos valsčiaus viršaičio 1941 m. rugsėjo 12 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.191, l.383.

² N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.334-335.

³ A.Rukšėnas, “Veliuonos valsčiaus...”, p.268.

⁴ S.Gudavičiaus 1944 m. rugpjūčio 7 d. tardymo protokolas, LYA, f.K-1, ap.58, b.44463/3, l.9; J.Dailidės 1944 m. spalio 17 d. tardymo protokolas, ibid., b.27754/3, l.20-21.

⁵ Vilkijos valsčiaus viršaičio raštas (be datos), Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.193, l.25.

⁶ Vilkijos valsčiaus policijos nuovados viršininko 1941 m. rugpjūčio 18 d. raštas Nr.2 sl. Policijos departamento direktoriui V.Reivyčiui, LCVA, f.R-683, ap.2, b.2, l.62.

nuovados viršininko raštą Policijos departamento direktoriui V. Reivyčiui iš Vilkijos buvo išvežta 280 vyrų ir 120 moterų.¹

Prieš sušaudymą Vilkijos žydams buvo uždėta kontribucija. Iš 222 tuo metu Vilkijoje buvusių vietinių žydų buvo surinkta 21400 rublių.² Be vietinių žydų 1941 m. rugpjūčio pabaigoje Vilkijos gete dar buvo laikoma 119 kitų valsčių žydų.³

Vilkijos gete sutelktų žydų žudynės buvo įvykdytos 1941 m. rugpjūčio 28 dieną. Pagal K. Jägerio pranešimą tą dieną buvo sušaudyti 402 žmonės: 76 vyrai, 192 moterys ir 134 vaikai⁴. Žudynių dieną iš Kauno dviem sunkvežimiais į Vilkiją atvažiavo apie 25–30 (kitais duomenimis apie 40) 1-ojo policijos bataliono kareivių, kuriems vadovavo lttn. J. Barzda ir viršila Z. Arlauskas. Miestelyje jų laukė keletas vokiečių karininkų ir kareivių. Žydai buvo saugomi sinagogoje. Jie buvo surikiuoti į koloną ir nuvesti į žudynių vietą Pakarklės miške (apie 2 km nuo Vilkijos) prie Jaučakių kaimo. Dalis vietinių baltarusių apsupo šaudymo vietą, kiti grupėmis vedė žydus prie duobės. Pasmerktuosius šaudė iš Kauno atvykę 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos kareiviai. Prieš šaudymą ir šaudymo metu viršila Z. Arlauskas kareivius girdė degtine. Žudynėms pasibaigus kuopa sugrįžo į Kauną.⁵

Zapyškis

Prieš Antrąjį pasaulinį karą Zapyškyje gyveno apie 50 žydų šeimų.⁶ Nacių–sovietų karo pirmosiomis dienomis Zapyškio apylinkėse ėmė veikti lietuvių partizanų būrys. Jam vadovavo mokytojas Kostas Barkauskas. 1941 m. birželio 23 d. partizanai suėmė į Kauną vykusią grupę sovietinių pareigūnų. Suimtieji buvo nuvesti į partizanų štabą Kačerginės girininkijoje, o po to į mišką netoli Kačerginės ir ten buvo saugomi griovyje. Pavakare į Kačerginę atvyko raudonarmiečių dalinys ir tai sužinoję partizanai išsibėgiojo. Pasinaudoję sąmyšiu išsilaivino ir suimtieji sovietiniai pareigūnai.⁷ Kačerginės partizanų būryje buvo 40 vyrų.⁸

¹ Vilkijos valsčiaus policijos nuovados viršininko 1941 m. rugpjūčio 18 d. raportas Policijos departamento direktoriui V. Reivyčiui, LCVA, f.R-683, ap2, b.2, l.62

² Statistiniai duomenys apie 1941 m. rugpjūčio 25 d. Vilkijoje buvusius žydus ir surinktą kontribuciją, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.190, l.21.

³ Ibid., b.186, l.32.

⁴ Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.134.

⁵ P.Zelionkos 1968 m. gruodžio 8 d. tardymo protokolas, LYA, f.K-1, ap.58, b.47588/3, t.2, l.227-228; J.Belskio 1944 m. rugsėjo 26 d. tardymo protokolas, ibid., b.38506/3, l.16.

⁶ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.261.

⁷ Vinco Bučinsko 1949 m. spalio 31 d. apklausos protokolas, LYA, f.3377, ap.55, b.55, l.200-201.

⁸ 1941 m. birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys, V., 2000, p.75.

Vokiečiams užėmus Zapyškio valsčių komunistų ir sovietinių pareigūnų areštai buvo tęsiami.

1941 m. liepos pradžioje vienai suimtai lietuvei ant nugaros baltaraiščiai pritvirtino Stalino portretą ir liepė vaikščioti tarp gatvėje suvarytų žydų. Žydai buvo verčiami bučiuoti Stalino portretą.¹

1941 m. rugpjūčio viduryje vykdant Policijos departamento direktoriaus V. Reivyčio aplinkraštį dėl žydų sutelkimo Zapyškio daboklėje buvo uždaryti 67 žydai: 29 Zapyškio, 2 Jankų ir 36 Paežerėlių.² Yra žinių, jog apie 40 žydų vyrų 1941 m. vasaros pabaigoje buvo sušaudyta šalia Dievogalos kaimo (1 km į pietryčius nuo Zapyškio miestelio).³ 1941 m. rugpjūčio 13 d. Zapyškio valsčiaus viršaitis A. Jankūnas informavo Kauno apskrities valdybą, kad Zapyškio valsčiuje gyvena 141 žydas. Jis taip pat nusiuntė sąrašą Zapyškio valsčiaus žydų, kurie buvo skolingi valstybei ar kitoms įstaigoms (bankams, kooperatyvams ir kt.) įvairias pinigų sumas. Iš viso skola sudarė 6066, 31 rublių.⁴

Kaip ir kitiems Kauno apskrities valsčių žydams, Zapyškio žydams taip pat buvo uždėta kontribucija. Zapyškio žydai iki 1941 m. rugpjūčio 23 d. sumokėjo 18 tūkstančių rublių kontribuciją (kontribuciją sumokėjo 178 žydai).⁵ Zapyškio žydai buvo sušaudyti 1941 m. rugsėjo 4 d. vakariniame miestelio pakraštyje. Pagal liudininkų parodymus iš Kauno atvažiavo sunkvežimiais ginkluotų vyrų (galimas dalykas, jog tai buvo liūdnai pagarsėjusi TDA bataliono 3-ioji kuopa – past. A. B.). Jie kartu su vietiniais baltaraiščiais nuvarė žydus į sušaudymo vietą. Šaudymo vietoje buvo ir keli vokiečiai su fotoaparatais. Pagal K. Jägerio raportą iš viso Zapyškyje buvo sušaudyta 178 žydai: 47 vyrai, 118 moterų ir 13 vaikų.⁶ Po sušaudymo buvo organizuojamas žydų turto pardavimas iš varžytynių (1941 m. rugsėjo 13 ir 20 dienomis).⁷ Dalį žydų turto pasiėmė vietinės valdžios įstaigos ir gyventojai. Pvz., Zapyškio policijos nuovada pasiėmė 1 spintą knygoms ir 1 laikrodį, valsčiaus savivaldybė 1 spintą, 1 rašomą stalą, 6 kėdes ir t. t.⁸

Iki 1941 m. spalio mėn. Kauno apskrityje žydų nebeliko. Absoliuti jų dauguma buvo sušaudyti ir labai nedidelė dalis (apytikriai keli šimtai žmonių) buvo iškelti į Kauno getą. 1941 m. spalio mėnesį Kauno apskrities viršininkas pranešė Kauno apygardos komisarui, kad “Kauno apskrityje žydų jau nebėra. Paskutiniai žydai iš Jonavos pervežti į geto Kaune–Vilijampolėje”.⁹ Apytikriais paskaičiavimais (remiantis K. Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaita), Kauno apskrityje 1941 m. liepos–rugsėjo mėnesiais buvo

¹ Genės Plenaitienės 1947 m. lapkričio 17 d. apklausos protokolas, LYA, f.3377, ap.55, b.55, l.202.

² Policijos nuovadų viršininkų raportai Policijos departamentui dėl žydų sulaikymo, LCVA, f.R-683, ap.2, b.2, l.20-89.

³ Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.394.

⁴ Zapyškio vaksčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 13 d. raštas Kauno apskrities valdybos bendrajam skyriui, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.193, l.26.

⁵ Zapyškio vaksčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 23 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.190, l.18.

⁶ Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, l.134; Genės Plenaitienės 1947 m. lapkričio 17 d. apklausos protokolas, LYA, f.3377, ap.55, b.55, l.202.

⁷ LCVA, f.R-1534, ap.1, b.190, l.51,72.

⁸ Žinios apie žydų kilnojamąjį turtą, kuris buvo duotas įstaigoms ar asmenims naudotis, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.188, l.61.

⁹ 1941 m. spalio mėn. Kauno apskrities viršininko raštas Kauno apygardos komisarui, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.186, l.be Nr.(tarp 33 ir 41 l.).

nužudyta 4211 žydų. Šis skaičius daugmaž atitinka prieš nacių–sovietų karą Kauno apskrityje gyvenusių žydų skaičių (4363). Galimas dalykas, jog kelioms dešimtims K. Jägerio ataskaitoje nurodytiems žydams pavyko iš žudynių vietos pabėgti ir pasislėpti pas kaimo gyventojus. Didelę dalį Kauno apskrities žydų sušaudė TDA bataliono 3-ioji kuopa, kitus vietos baltaraiščių būriai ir policininkai.

Žudynėms pasibaigus toliau buvo sprendžiamas žydų turto klausimas. Vokiečių okupacinei valdžiai atrodė, kad žydų žudynėse dalyvavę baltaraiščiai, policininkai ir kt. asmenys pasigrobė per daug žydų turto. Dėl to Kauno apygardos komisaras A. Lentzenas įsakė Kauno apskrities viršininkui surinkti žinias, “kiek Kauno apskrities pareigūnai vykdę žydų likvidavimo darbą yra priėmę brangenybių ir pinigų”. Kauno apskrities viršininkas 1941 m. rugsėjo 5 d. nusiuntė raštą Kauno miesto ir apskrities policijos vadui Juozui Dženkaičiui dėl žydų turto: “[...] Jei nuovadų viršininkai ar Tamsta pats esi turėjęs pasakytos rūšies turtą ar pinigus, taip pat reikia suteikti žinių ir pateikti įrodymus apie jų sunaudojimą”.¹

1941 m. rugsėjo mėnesį buvo vykdomas žydų turto išpardavimas. Kauno apygardos komisaras leido parduoti gyventojams žydų namų apyvokos rakandus varžytynėse. Vokiečių komisaras priminė lietuvių administracijai, kad “visa žydų nuosavybė dabar skaitosi Reicho nuosavybė”. Uždrausta parduoti brangiųjų metalų dirbinius (aukso, platinos, sidabro), meno vertybes, gerai išsilaikiusius kilimus, taip pat vartojimo reikmenis iš sidabro, švino ir misingio. Šios rūšies daiktai turėjo būti atskirai registruojami ir apie juos pranešama apygardos komisarui. Už parduotus daiktus surinkti pinigai turėjo būti įnešami į specialią apskrities viršininko sąskaitą taupomoje kasoje. Apygardos komisaras įsakė apskrities viršininkui informuoti apie pinigų sumas, surinktas iš žydų kontribucijų, nusavinimų būdu bei kitas panašaus pobūdžio pajamas.²

Aukščiausi nacių pareigūnai taip pat nevengė gvieštis nužudytųjų žydų turto. Lietuvos generalinis komisaras A. von Rentelnas 1941 m. rudenį lankėsi Kulautuvoje ir įsakė kurorto direktoriui buvusią žydo vilą atremontuoti ir rezervuoti jam.³

1941 m. rugsėjo 16 d. Kauno apskrities viršininkas pranešė valsčių viršaičiams, kad buvusiais žydų trobesiais miesteliuose pirmiausia aprūpinti valdžios įstaigas, po to verslininkus, amatininkus ir kitus gyventojus.⁴

1941 m. rugsėjo 27 d. Kauno apskrities viršininkas, remdamasis apygardos komisarų įsakymu, įpareigojo viršaičius paskelbti, kad kiekvienas asmuo ar įstaiga, įgijusi arba paėmusi žydų turtą, privalo jį užregistruoti valsčiaus savivaldybėje. Suregistruoto turto sąrašai turėjo būti pristatomi iki 1941 m. spalio 20

¹ Kauno apskrities viršininko 1941 m. rugsėjo 5 d. raštas Kauno miesto ir apskrities policijos vadui, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.191, l.264.

² Kauno apygardos komisarų 1941 m. rugsėjo 5 d. raštas Kauno apskrities viršininkui, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.190, l.85.

³ Kauno apskrities viršininko 1941 m. lapkričio 25 d. raštas Kauno apygardos komisarui, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.191, l.666.

⁴ Kauno apskrities viršininko 1941 m. rugsėjo 16 d. raštas valsčių viršaičiams, ibid., l.373.

d. Už neregistravimą pagrasinta pinigine bauda ligi 10000 rublių arba 1 metams priverčiamųjų darbų stovykla.¹

Vykdamas apskrities viršininko įsakymą valsčiuose buvo atliekama po 1941 m. birželio 21 d. įgyto arba paimto žydų turto registracija. Susirašinėjimas dėl žydų turto tęsėsi ir 1942 metais. 1942 m. liepos 29 d. Kauno apygardos komisaras išleido įsakymą dėl žydų turto paėmimo, valdymo ir naudojimo. Žydų turto tvarkymas buvo pavestas apskričių viršininkams. Be savininko likęs turtas prilyginamas žydų turtui. Visi privatūs asmenys, įstaigos ir įmonės, kurie nebuvo teisėtai įsigiję žydų turtą, privalėjo nejudamą žydų turtą nedelsiant užregistruoti apskrities viršininko įstaigoje. Karinėms įstaigoms numatyta atskira tvarka. Policijos įstaigos (vokiečių ir lietuvių) privalėjo žydų turtą registruoti apygardos policijos vado įstaigoje Kaune (Donelaičio 27). Užregistruotą buvusį žydų turtą uždrausta parduoti. Tai gali būti leista tik ypatingais atvejais (kokiais nenurodyta – past. A. B.).² Kaip toliau buvo realizuojami šie nuostatai archyvuose žinių nepavyko surasti.

¹ Kauno apskrities viršininko 1941 m. rugsėjo 27 d. raštas valsčių viršaičiams, *ibid.*, b.188, l.1.

² Kauno apygardos komisaro 1942 m. liepos 29 d. įsakymas dėl žydų turto paėmimo, valdymo ir naudojimo, LCVA, f.R-1534, ap.1, b.194, l.358.

KRETINGOS APSKRITIS

Kretinga

Pirmieji žydai Kretingoje apsigyveno apytiksliai XVII amžiaus viduryje. 1897 m. surašymo duomenimis mieste gyveno 1203 žydai (35% miesto gyventojų). Lietuvos nepriklausomybės metais žydų skaičius Kretingoje buvo nukritęs iki 800, tačiau naciams užėmus Klaipėdos kraštą vėl padidėjo iki 1000 (dalis Klaipėdos krašto žydų apsigyveno Kretingoje). Dauguma miesto žydų vertėsi prekyba ir amatais. Žydų liaudies bankas 1932 m. turėjo 233 narius. Vietos žydų bendruomenė turėjo sinagogą, Tarbuto* mokyklą ir biblioteką. Didžioji dalis politiškai aktyvių miesto žydų dalyvavo sionistinių partijų ir organizacijų veikloje.¹ 1941 m. sausio 1 d. Statistikos valdybos duomenimis Kretingos apskrityje gyveno 4 016 žydų (3,42 % apskrities gyventojų).²

Pirmuoju sovietmečiu Kretinga tapo svarbiu pasienio punktu. Čia vyko intensyvus ir slaptas judėjimas į Vokietiją. Kretingoje taip pat siautėjo žiaurus sovietinis teroras. Miestelyje buvo vedlių, kurie už tam tikrą atlyginimą pervesdavo iš Lietuvos į Vokietiją bėgančius žmones per sieną. Tačiau tarp tokių vedlių buvo nemažai ir NKVD agentų, kurie bėglius išduodavo sovietų saugumui. Kretingos kalėjimas buvo nuolatos perpildytas į NKVD nagus pakliuvusių žmonių. Vokiečiams užėmus Kretingą prie vienuolyno tvenkinio buvo rasta NKVD kankinimų vieta ir užkasti apdegę lavonai. Kai kuriems lavonams nuo rankų buvo nulupta oda, nuskalpuotos galvos ir t. t.³

Dar 1941 m. pabaigoje Kretingos apskrityje ėmė organizuotis antisovietinio pasipriešinimo grupės. Kai kurios jų užmezgė ryšį su Berlyne įsikūrusiu Lietuvių aktyvistų frontu. Iš Vokietijos buvo gaunami įvairūs atsišaukimai ir instrukcijos. Karui prasidėjus, lietuvių partizanai pradėjo vykdyti diversijas. Vladas Purvėnas nukarpė telefono laidus, kurie jungė sovietų lauko sargybas su artileristais, partizanai sugadino 7 sunkvežimius ir nuvijo norėjusius susprogdinti sandėlius rusus.⁴

Vokiečių kariuomenė Kretingą užėmė pirmą karo dieną. Tą pačią dieną mieste buvo įsteigtas vietinis LAF-o štabas. Kartu su vokiečiais į Kretingą iš Vokietijos atvyko SD Tilžės ruožo agentas Pranas Jakys. Nepriklausomos Lietuvos laikais jis dirbo Kretingos rajono saugumo policijos viršininku. Sovietams užėmus Lietuvą jis pabėgo į Vokietiją. P. Jakys turėjo didelius gestapo įgaliojimus, jis buvo paskirtas Kretingos apskrities policijos vadu ir tapo pagrindiniu žydų ir komunistų areštų bei šaudymų organizatoriumi Kretingos apskrityje. P. Jakys kartu su vietiniu LAF-o štabu ėmė sudarinėti komunistų,

* Tarbuto mokykla – mokykla hebrajų kalba Lietuvos Respublikoje 1918–1940 metais.

¹ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.152-153.

² Statistikos valdybos 1941 m. sausio 1 d. neoficialūs duomenys apie Lietuvos gyventojų tautinę sudėtį, LCVA, f.R-743, ap.5, b.46, l.172.

³ “Bolševikų pragaras Kretingoj”, Į laisvę, 1941 m. liepos 21 d., Nr.24, p.3.

⁴ 1941 m. birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys, V., 2000, p.96-97.

komjaunuolių ir sovietinių aktyvistų sąrašus. Sąrašai buvo perduoti gestapui ir Kretingos miesto karo komendantui.¹

1941 m. birželio 24 d. karo komendantas įsakė 10 valandą visiems Kretingos miesto gyventojams vyrams nuo 14 iki 60 metų amžiaus susirinkti turgaus aikštėje. Nepaklususiems buvo pagrasinta griežtomis bausmėmis. Aikštėje susirinko apie 2 tūkstančiai žmonių. Juos apsupo vokiečių kareiviai ir vietiniai baltaraiščiai. Gestapininkai įsakė išeiti iš minios žydams, komunistams, komjaunuoliams ir kitiems sovietiniams aktyvistams. Iš minios išėjo tik keliolika žmonių. Tuomet į minią puolė baltaraiščiai ir ėmė savo nuožiūra atrinkinėti įtariamus asmenis. Kartu buvo suvedamos ir asmeninės sąskaitos.² Suimtieji buvo suklupdyti, vėliau mušami ir įvairiais būdais kankinami. Po to vakare nuvaryti į buvusį tarybinį ūkį nakvoti. Kitą dieną jie buvo nuvaryti statyti tiltą ir taisyti kelius.

1941 m. birželio 25 d. pavakare Tilžės operatyvinio būrio gestapininkai į mašinas susodino žydų vyrus ir išvežė juos į Kvecių mišką. Po to į mišką buvo nuvežti ir lietuvių tautybės sovietiniai aktyvistai. Žydams buvo liepta iškasti didelę duobę. Į žudynių vietą atvyko keli gestapo karininkai bei P. Jakys su savo pavaduotoju (lietuvių saugumo policijos Kretingos rajono kriminaliniu vyr. inspektoriumi) Gabrieliu Bražinsku*. Jie pradėjo vadinamąją teismą. Suimtieji buvo šaukiami po vieną ir P. Jakys gestapininkams trumpai pasakydavo, ką šis veikęs sovietų valdžios metais. Po to „teisiamieji“ buvo skiriami į kairę (vėliau buvo paleisti) arba į dešinę (pasmerkiami myriop). Į laisvę buvo paleisti 35 žmonės, tarp jų buvo trys rusai inžinieriai ir du kareiviai šoferiai. Po to prasidėjo šaudymas. Lietuviai buvo šaudomi klūpantys ant vieno kelio veidu į duobę, o žydai stovintys veidais į šaudytojus. Šaudė Tilžės operatyvinio būrio gestapininkai ir Klaipėdos vokiečių policininkai. Iš viso buvo sušaudyta 214 vyrų ir viena moteris. Didesnė aukų dalis buvo žydai.³ Dalis nesusaudytų Kretingos žydų buvo uždaryti į miesto sinagogą. Tą pačią dieną (birželio 25 d.) kitas P. Jakio pavaduotojas (lietuvių saugumo policijos Kretingos rajono kriminalinis asistentas) Vincas Smilgys sinagogą padegė. Kadangi buvo sausa ir vėjuota diena gaisras persimetė į kitus pastatus ir suliepsnojo beveik visas miesto centras. Vietiniai gaisrininkai nesugebėjo sustabdyti gaisro ir dėl to buvo iškviesta gaisrininkų komanda iš Klaipėdos. Vokiečių kareiviai užsidėję dujokaukes ėmė plėšikauti degančiuose namuose. Prie jų prisijungė ir vietiniai kriminaliniai elementai. Gaisro metu sudegė beveik visas miesto centras ir apdegė bažnyčia. Dauguma sinagogų uždarytų žydų sudegė liepsnose.⁴ Kretingos

¹ Hitleriniai žudikai Kretingoje, V., 1960, p.19-20; J.Matthaeus, „Jenseits der Grenze: Die ersten Massenerschiessungen von Juden in Litauen (Juni – August 1941)“, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1996, 44.Jahrgang, Heft 2, S.104.

² Hitleriniai žudikai Kretingoje, p.20.

* Pats G. Bražinskas 1942 m. gruodžio 15 d. tardymo metu neigė savo dalyvavimą 1941 m. birželio 25 d. egzekucijoje. Žr. *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 58–59.

³ Ch.Dieckmann, „Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden“, Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945: Neue Forschungen und Kontroversen, Frankfurt am Main, 1998, S.297; Hitleriniai žudikai Kretingoje, p.21-22.

⁴ Hitleriniai žudikai Kretingoje, p.107; Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.25.

žydų moterys su vaikais laikinai buvo palikti gyventi. Tačiau žydų ir komunistų žudynės Kretingoje nenutrūko. Kretingos areštinėje sėdintys kaliniai būdavo vedami į žydų kapines kasti griovio. Per kelias dienas buvo iškastas apie 6 metrų ilgio, 2,5 metro pločio ir 2 metrų gylio griovys. Po to mirčiai pasmerkti kaliniai buvo susodinti į du brezentu uždengtus sunkvežimius (iš viso apie 40 žmonių) ir buvo nuvežti sušaudyti. Areštinėje laikomi žydai kentė žiaurias prižiūrėtojų patyčias, dalis jų taip pat buvo sušaudyta pirmomis nacių okupacijos savaitėmis. Žudynės dažniausiai vykdavo Kretingos žydų kapinėse. Ypatingu žiaurumu pasižymėjo saugumo policijos valdininkas V. Smilgys. Šis sadistas užmušinėjo žydų moteris kapinėse ažuoliniu kuolu.¹ 1941 m. liepos mėn. P. Jakys pasišaukė į savo kabinetą V. Smilgį ir pasakė, kad šią naktį reikės sulikviduoti 17 žydžių “be balso ir triukšmo”. V. Smilgys kartu su “partizanais” iškasė žydų kapuose duobę, nuvedė ten moteris ir kartu su kitais baltaraiščiais užmušė jas kastuvais. Šios žudynės buvo įvykdytos nakties metu.² Atrodo, kad panašių atvejų būta daugiau, kadangi kai kurios žmonės matė V. Smilgį užmušinėjant žydų moteris ir paryčiais.³

Laikinai paliktos gyventi Kretingos žydų moterys su vaikais buvo uždarytos Pryšmančių dvare įsteigtame gete. Tačiau vokiečių policijos kriminalinis vyr. asistentas Franzas Behrendtas ėmė spausti Kretingos apskrities valdžią kuo greičiau likviduoti dar esančias gyvas žydes su vaikais, kaip “nenaudingus ėdikus”. P. Jakys ėmė verbuoti lietuvių savanorius “nenaudingų ėdikų” likvidavimui. Pryšmančių dvare uždarytos žydų moterys su vaikais buvo nužudytos 1941 m. rugpjūčio ir rugsėjo mėnesių sandūroje. Vokiečių pareigūnų prižiūrimi jas sušaudė lietuvių policininkai ir baltaraiščiai. Kaip papasakojo vienas įvykių liudininkas: “Moterys buvo išrengtos nuogai ir žvėriškai sumuštos. Siaubo apimtoms motinoms plėšė iš rankų vaikus ir nudurtus mėtė į bendrą kapą kaip skarmalų pundelius. Kiti vaikai, motinoms matant, buvo prigirdyti kūdroje. Budeliai gėrėjosi klaikiais, širdį veriančiais, pasibaisėjusių motinų šauksmais. Daugelis moterų buvo daužomos metaliniais strypais. Bet, užpildant bendrą kapą, kai kurios dar judėjo...”⁴ Deja, autoriui nėra žinoma, kiek žmonių šios akcijos metu buvo nužudyta.

Po žydų sušaudymo aukų vertingesnius daiktus (laikrodėlius, žiedus, pinigus), geresnius drabužius pasiimdavo žudikai: Tilžės ir Klaipėdos gestapininkai bei policininkai, Kretingos, Palangos lietuvių policininkai ir baltaraiščiai. Kartais vokiečiai būdavo griežti tiems asmenims, kurie be jų leidimo plėšdavo žydų turtą. Pavyzdžiui, pirmomis karo dienomis Karaliaučiaus karo lauko teismo sprendimu buvo suimti ir nuteisti sušaudyti vokiečių kariai ir du civiliai lietuviai – Pergaliauskas ir Čeriauka. Po Palangos žydų sušaudymo P. Jakys su kompanija prisirinko pilną sunkvežimį įvairių rūbų, kuriuos esą žadėjo atiduoti

¹ Hitleriniai žudikai Kretingoje, p.23-25.

² Ibid., p.125.

³ Ibid., p.25; A.Bekščio 1944 m. lapkričio 21 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.138, l.166.

⁴ Cit. iš Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.28; Ch.Dieckmann, “Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden”, Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945, Frankfurt am Main, 1998, S.297.

Kretingos Raudonajam kryžiui. Tačiau kai sunkvežimis atvažiavo prie Kretingos policijos pastato, jį apspito šaudyme nedalyvavę viešosios ir kriminalinės policijos valdininkai, kurie išgrobstė daugumą geresnių drabužių.¹

1941 m. vasarą į Kretingą iš Mosėdžio buvo atvarytas 40–50 žydų būrys. P. Jakys įsakė žydus iškratyti ir atimti vertingesnius daiktus. Iš žydų buvo paimti pinigai, auksiniai daiktai, muilo gabalai, kurie buvo sudėti į lagaminą ir perduoti Kretingos apskrities policijos vadui A. Petrauskui.²

1941 m. P. Jakys vadovavo žydžių šaudymui Veiviržėnuose. Ten buvo nužudyta 300–400 moterų. Iš aukų buvo paimta apie 6–8 tūkst. rublių, drabužiai, patalynė ir kt. daiktai. Dalis žydžių daiktų buvo atvežta į saugumo policijos Kretingos rajono sandėlį, kitus išsidalino žudynių dalyviai. Už atimtus pinigus saugumo įstaigai buvo nupirkta raštinės reikmenų, o taip pat buvo išlaikomas saugumo įstaigos automobilis. Dalis pinigų buvo išleista degtinės pirkimui ir žudikų vaišinimui.³

Nurodymus sušaudyti („likviduoti“) žydus ir nežydų tautybės politinius kalinius P. Jakio vadovaujama saugumo policijos įstaiga gaudavo iš vokiečių saugumo policijos (gestapo) pareigūnų. Pats P. Jakys palaikė gerus ryšius su Tilžės gestapu ir Bajorų (Klaipėdos krašte) gestapo viršininku Morašu (Morasch?). Jeigu gestapo pranešimuose nebūdavo nurodyta konkreti pasmerktųjų likvidavimo data, šį klausimą sprendavo P. Jakys su G. Bražinsku. Kai būdavo šaudomos didesnės suimtųjų grupės, tuomet dažnai dalyvaudavo ir vokiečių gestapininkai. Paprastai egzekucijose taip pat dalyvaudavo lietuvių saugumo, kriminalinės ir viešosios policijos pareigūnai. Kai kurie patys šaudydavo, o kiti būdavo sargyboje. Egzekucijoms, jeigu nebūdavo gestapininkų, dažniausiai vadovaudavo P. Jakys arba G. Bražinskas.⁴

P. Jakio, G. Bražinsko ir V. Smilgio siautėjimas Kretingoje pasiekė neregėtus mastus. Naudodamiesi tarnybine padėtimi šie veikėjai suvedinėjo asmenines sąskaitas, fabrikudavo bylas, suiminėdavo ir žudydavo net antikomunistiškai nusiteikusius žmones. Tačiau P. Jakio kompanijos siautėjimui taip pat atėjo galas. 1942 m. gruodžio 15 d. P. Jakiui, G. Bražinskui ir V. Smilgiui buvo iškelta baudžiamoji byla už žmonių žudymą, suimtųjų kankinimą, moterų prievartavimą, sušaudytųjų turto pasisavinimą ir dokumentų fabrikavimą. Vis dėlto P. Jakys po tardymo buvo paleistas į laisvę. G. Bražinsko ir V. Smilgio likimas nežinomas. Karui baigiantis P. Jakys pabėgo į Vokietiją ir buvo nuteistas 1958 m. Ulmo teisme kartu su kitais Tilžės gestapo operatyvinio būrio pareigūnais. P. Jakys buvo kaltinamas 818 žmonių nužudymu. Jis buvo nuteistas kalėti tik 7 metus.⁵ Vis dėl to po suėmimo 1942 m. P. Jakys į savo pareigas (Kretingos rajono saugumo policijos viršininko) nebuvo grąžintas. Vietiniai gyventojai galėjo lengviau atsikvėpti. 1942 m.

¹ Hitleriniai žudikai Kretingoje, p.117-118.

² Ibid., p.144-145.

³ Ibid., p.146.

⁴ Ibid., p.106.

⁵ Ibid., p.11-15, 158.

prieš P. Jakį liudijęs Konstantinas Kubilius apklausos metu išreiškė bendrą kretingiškių nuomonę: „Vietos gyventojai buvo tiek suterorizuoti, kad bijodavo eiti pro įstaigos (saugumo policijos – past. A. B.) patalpas. Kada žmonės pajuto, kad Jakio Kretingoje nebėra, visi tuo labai džiaugėsi ir apie tai tik ir kalba. Yra net anekdotiškų pokalbių, kad, esą, mirė “karalius” ir pan. Džiaugiasi visi: ir darbininkai, ir valdininkai ir net dėl tos priežasties daro pokylius. Yra tačiau ir tokių, kurie būkštuoja, kad jei Jakys grįžtų į Kretingą, tai dabar buvusiems kvostiems būsiąs galas”.¹

Iki 1941 m. rugsėjo pradžios buvo išžudyti faktiškai visi Kretingos žydai ir nemažas skaičius lietuvių tautybės komunistų, komjaunuolių, sovietinių aktyvistų ir net antikomunistiškai nusiteikusių P. Jakiui neįtikusių žmonių. Hitlerininkų nusikaltimus tyrusi speciali Kretingos apskrities komisija savo akte rašė, kad Kretingos mieste nacių okupacijos metais buvo nužudyta 4000 žmonių.² Manychiau, kad šis skaičius yra smarkiai padidintas. Kažin ar nacizmo aukų skaičius Kretingos mieste (įskaitant visų tautybių žmones) galėjo viršyti 1000 žmonių. Aišku tik viena, kad absoliuti aukų dauguma buvo žydai.

Darbėnai

Darbėnuose žydai įsikūrė XIX a. pradžioje 1897 m. miestelyje jau gyveno 1129 žydai (apie 80% miestelio gyventojų). Holokausto išvakarėse Darbėnuose gyveno apie 800 žydų (40% miestelio gyventojų). Tarpukario laikotarpiu dalis vietos žydų emigravo į Kanadą, JAV, Pietų Afriką ir Palestiną. Nepriklausomos Lietuvos laikais Darbėnų žydų bendruomenė turėjo maldos namus, mokyklą hebrajų kalba, du chederus (religines pradžios mokyklas berniukams), labdaros draugijas, dvi bibliotekas, dramos klubą, “Makabi” sporto klubą ir politinių partijų skyrius.³

Vokiečių kariuomenė Darbėnus užėmė pirmą karo dieną. Tuoju pat miestelio žydai, įskaitant senelius ir vaikus, buvo mobilizuoti įvairiems darbams. Jie buvo verčiami valyti tualetus, šluoti gatves ir dirbti kitus nešvarius ir sunkius darbus. Nepajėgiantys dirbti žydai buvo mušami lazdomis. 1941 m. birželio 24 d. vokiečiai padegė Darbėnų miestelį, o kalnę suvertė žydams. Tą pačią dieną miestelio vokiečių komendantas įsakė visiems žydams ant krūtinės ir pečių prisisiūti geltonos spalvos lopus. Žydų tautybės vyrai buvo suiminėjami, mušami lazdomis, rimbais ir šautuvų buožėmis.⁴ Birželio 25 d. nuo Skuodo atvarė iš Darbėnų pasitraukusį Raizmaną*. Visą kelią iki Darbėnų jis buvo smarkiai mušamas. Darbėnuose

¹ Ibid., p.91.

² Ibid., p.10.

³ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.84-85.

⁴ Hitleriniai žudikai Kretingoje, p.33, 36.

* Pagal kitų liudininkų parodymus broliai Leiba ir Izraelis Raizmanai, kaip komunistai, buvo sušaudyti 1941 m. liepos pirmoje pusėje, Žr.: ibid., p. 38.

Raizmanas buvo įvilktas į nuo gegužės 1-osios švenčių pasilikusią tribūną ir jam buvo liepta šaukti įvairius sovietinius šūkius. Kadangi Raizmanas buvo smarkiai sumuštas, jis nebeturėjo jėgų šaukti. Tuomet vienas gestapininkas ėmė kišti jam į burną degantį popirosą, vertė gerti actą, o po to suspardytą ir netekusį sąmonės nutempė į daboklę. Kitą dieną (birželio 26 d.) Raizmanas buvo sušaudytas miške už žydų kapinių.¹ 1941 m. birželio 28 d. vietiniai baltaraiščiai surinko visus Darbėnų žydus (apie 600 žmonių) išsiuntimui į Kretingą. Tą pačią dieną vokiečiai padegė nužudytojo Raizmano namą, o žydams įsakė gesinti gaisrą. Baltaraiščiai namuose suėmė Darbėnų rabiną Iserį Vaisbordą ir mušdami jį reikalavo pasakyti, kas padegė Raizmano namą. Rabinas buvo sumuštas iki sąmonės praradimo, po to už kojų atvilktas prie degančio namo. Tuomet Vaisbordas buvo jau nebegyvas. Netrukus lengvuju automobiliu atvažiavo trys vokiečių karininkai. Iš minios jie išsivedė žydą Motę Blochą ir čia pat visų akivaizdoje sušaudė. Po to paėmė dar 6 žydus ir nuvarė prie upės kasti duobę, kurioje buvo užkasti Vaisbordas ir Blochas. Po to Darbėnų žydai pėsčiomis buvo išvaryti į Kretingą. Vokiečių kareiviai kelyje iškinkė arklius ir į vežimą pakinkė 5 žydus. Vežimą traukiantys žydai buvo mušami rimbais ir šautuvų buožėmis. Į Kretingą atvaryti Darbėnų žydai buvo susodinti prie žydų kapinių. Čia jie buvo nufotografuoti, ir po 2 valandų vėl išsiųsti į Darbėnus. Pakeliui į Darbėnus žydų kolona pernakvojo šalikelėje. 1941 m. birželio 29 d. visą parą žydai buvo laikomi miestelio pakraštyje po atviru dangumi. Dvi paras jie nebuvo gavę jokio maisto. Tą pačią dieną atvyko 6 vokiečių karininkai, kurie atskyrė žydų vyrus nuo moterų ir nusivarė juos Palangos gatve. Iš viso buvo paimta apie 150 žydų vyrų bei 4 sovietų karo belaisviai. Pasmerktieji buvo nuvesti už miestelio ir pamiškėje kairėje Darbėnų–Lazdininkų kelio pusėje sušaudyti. Juos automatiniais ginklais sušaudė vokiečiai.² Žydų moterys su vaikais tos pačios dienos (birželio 29 d.) vakare buvo suvarytos į miestelio sinagogą. Čia moterys buvo laikomos kelias savaites, o po to buvo išdalintos aplinkinių kaimų ūkininkams dirbti žemės ūkio darbus. Kol moterys buvo laikomos Darbėnų sinagogoje vietiniai baltaraiščiai iš jų dažnai tyčiodavosi: moterys buvo mušamos, joms kartais ištisomis dienomis nieko neduodavo valgyti. Kartą vienas miestelio baltaraištis paėmė iš sinagogos keturias žydų senutes ir jas sušaudė žydų kapinėse.³

1941 m. rugpjūčio 15 d. Darbėnų policijos nuovados viršininkas* pranešė Kretingos apskrities policijos vadui, kad Darbėnų sinagogoje tebėra laikoma virš 400 žydų. Jų saugojimui ir vežiojimui darbams vietinių policijos pareigūnų esą neužtenka, kadangi pagalbiniai policininkai be atlyginimo dirbti šį darbą nenori. Darbėnų nuovados viršininkas prašė Kretingos apskrities policijos vado leisti prie nuovados laikyti

¹ Ibid., p.34.

² Hitleriniai žudikai Kretingoje, p.36-38; Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.395.

³ Hitleriniai žudikai Kretingoje, p.38.

* Yra žinių, jog šias pareigas ėjo Ignas Simonaitis (Žr.: LYA, f. K-1, ap. 6, b. 42, l. 17).

penkis laisvai samdomus policininkus, “kol vietos žydai bus išsiųsti į stovyklas”.¹ Netrukus paaiškėjo, ką reiskia žydų išsiuntimas į stovyklas. Apytikriai 1941 m. rugsėjo pradžioje į sinagogą atvyko vietos policijos viršininkas ir du “partizanai”, vieno pavardė buvo Memgaudis. Policijos viršininkas žydams pasakė, kad čia joms yra ankšta ir dalis jų šiandien bus išsiųsta į kitą stovyklą. Policijos viršininkas surašė moteris, kurios turėjo mažų vaikų ir išėjo. Vakare į sinagogą vėl atvyko policijos viršininkas su 7 “partizanais”. Buvo liepta išėiti toms moterims, kurios buvo surašytos dienos metu. Iš viso išėjo apie 100 moterų ir nežinomas skaičius vaikų. Jie buvo nuvesti Vaineikių gatve į apie 1 km nuo Darbėnų esantį mišką. Ten moterys su vaikais buvo sadistiškai nužudytos. Jos buvo užmušinėjamos lazdomis, šakėmis, kirviais ir verčiamos į duobes. Maži vaikai už kojų gyvi buvo metami į duobę. Po savaitės buvo nužudytos ir likusios žydų moterys ir merginos. Išsigelbėjo tik R. Šatalienė, kurią po pirmojo moterų žudymo darbams pasiėmė iš kaimo atvykęs lietuvių ūkininkas bei jos draugė Asia Šubicaitė. Darbėnų moterų ir vaikų žudynėms vadovavo vietinis policijos viršininkas. Iš viso buvo nužudyta virš 400 žydų moterų ir vaikų.² Nacių nusikaltimus tyrusi Kretingos apskrities komisija 1945 m. balandžio 11 d. surašytame akte konstatavo, kad hitlerinės okupacijos metu Darbėnų miestelyje buvo nužudyta 596 žmonės.³ Absoliuti aukų dauguma, žinoma, buvo žydai. Atrodo, kad šis aukų skaičius yra artimas tikrovei.

Gargždai

Pirmieji žydai Gargžduose apsigyveno dar XVI amžiuje. 1639 m. Lenkijos ir Lietuvos karalius Vladislovas IV suteikė žydams pilietines teises ir privilegijas. 1897 m. surašymo duomenimis Gargžduose gyveno 1455 žydai (60 % miestelio gyventojų), 1921 m. jų buvo 1148. Holokausto išvakarėse Gargžduose gyveno apie 1000 žydų (įskaitant ir 1939 m. iš Klaipėdos krašto pasitraukusius žydus). Gargždų žydai intensyviai prekiaavo su Rytprūsiais ir pagal gyvenimo lygį vietos žydų bendruomenė buvo tarp labiausiai klestinčių Lietuvoje. 1929 m. Žydų liaudies bankas Gargžduose turėjo 269 narius.⁴ Mieste buvo žydų sinagoga ir beit midrašas, žydų labdaros draugijos, mokyklos hebrajų ir jidiš kalbomis, bibliotekos, “Makabi” sporto klubas, sionistinių partijų ir organizacijų skyriai.⁵

Vokiečių kariuomenė (18-osios armijos 61-oji pėstininkų divizija) Gargždus užėmė pirmą karo dieną. Skirtingai nuo kitų Vokietijos – Lietuvos pasienio vietovių, Gargždai buvo užimti po įnirtingų

¹ Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.144.

² Hitleriniai žudikai Kretingoje, p.39; Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.395.

³ Hitleriniai žudikai Kretingoje, p.10.

⁴ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.104.

⁵ Ibid., p.104-105.

kautynių tik apie 15 val.¹ 1941 m. birželio 22 d. vakare į Tilžę atvyko A operatyvinės grupės vadas SS brigadefiureris ir policijos generolas majoras W.Stahleckeris. Čia jis susitiko su vietos gestapo įstaigos viršininku SS šturmbanfiureriu Hansu-Joachimu Boehme. W.Stahleckeris įsakė Boehmei 25 km pasienio ruože Lietuvoje pradėti vykdyti komunistų ir žydų žudynes. Kadangi Tilžės gestapo pajėgų tam neužteko, W.Stahleckeris pasiūlė į akcijas įtraukti SD Tilžės ruožo ir Klaipėdos (Memelio) policininkus.² Tilžės gestapo įstaigą tuomet sudarė trys skyriai ir filailai Gumbinėje, Insterburge (Įsrutyje) ir Heidekrūge (Šilutėje). Iš viso Tilžės gestape dirbo 60-65 valdininkai, Klaipėdos pasienio policijos komisariate dirbo apie 40, o SD Tilžės ruože apie 15 asmenų.³ W.Stahleckerio nurodymus Boehmei pradėti komunistų ir žydų žudynes Lietuvoje 1941 m. birželio 23 d. anksti ryte patvirtino ir Vyriausioji reicho saugumo valdyba (RSHA) Berlyne. Tilžės gestapas įsakė Klaipėdos pasienio policijos komisariato vadovui Frohwannui suimti visus Gargždų žydus ir komunistus. Be to, buvo duoti nurodymai paskleisti gandus, esą Gargžduose civiliai gyventojai priešinosi vokiečių kariuomenei. Tą pačią dieną (birželio 23 d.) Frohwannas su būriu Klaipėdos policininkų nuvažiavo į Gargždus (17 km nuo Klaipėdos). Gargžduose Frohwannas įsakė suimti žydų vyrus ir komunistus. Iš viso buvo suimta apie 200 asmenų. Žydų moterys su vaikais (apie 100 žmonių) buvo atskirti nuo vyrų ir patalpinti daržinėje netoli Gargždų. Suimtieji vyrai buvo nuvežti prie Vokietijos sienos ir laikomi pievoje po atviru dangumi. Juos saugojo vokiečių policininkai.⁴ Karo su Sovietų Sąjunga išvakarėse Klaipėdoje buvo suformuotas specialus greitojo reagavimo policininkų būrys (Alarmzug). Jo uždavinys buvo pasiruošimas kovoms su sovietų parašiutininkais ir šnipais. Būryje buvo apie 20-25 vyrai. 1941 m. birželio 23 d. vakare šis būrys gavo Klaipėdos policijos vadovybės nurodymą pasiruošti kitą dieną įvyksiančiai Gargždų žydų egzekucijai. Būriui vadovavo iš Karaliaučiaus kilęs leitenantas Werneris Schmidtas- Hammeris. 1941 m. birželio 24 d. ryte specialus Klaipėdos policininkų būrys sunkvežimiu išvažiavo į Gargždus. Ten pat susirinko Tilžės gestapininkai ir SD tarnautojai. Pažiūrėti būsimų žudynių atvažiavo ir Klaipėdos policijos direktorius SA oberfiureris Bernhardas Fischeris-Schwederis ir Klaipėdos apskrities viršininkas Grau.⁵ Prieš šaudymą B.Fischeris-Schwederis Klaipėdos policininkams kalbėjo, kad ši griežta bausmė yra būtina, kadangi suimtieji civiliai šaudė į vokiečių kareivius (tai buvo melas – past.A.B.). Prieš sušaudymą iš pasmerktųjų buvo atimti vertingesni daiktai bei drabužiai. Jiems taip pat buvo liepta užkasti žuvusių raudonarmiečių lavonus bei pagilinti sovietų kariuomenės paliktus apkasus. Gestapininkai paimdavo po 10 žmonių ir liepdavo bėgti prie duobės. Jie buvo pastatomi veidais į prieš juos

¹ J.Tauber, "Garsden, 24. Juli 1941", Annaberger Annalen, 1997, Nr.5, S.118.

² Ibid., S.119.

³ Ibid., p.120-121.

⁴ Ibid., S.123; Ch.Dieckmann, "Der Krieg und Die Ermordung der litauischen Juden", Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945, S.295.

⁵ J.Tauber, "Garsden, 24. Juli 1941", Annaberger Annalen, 1997, Nr.5, S.125-126.

stovinčią Klaipėdos policininkų rikiuotę. Pagal lt.n.W.Schmidto-Hammerio komandą pasmerktieji sušaudomi. Sužeistuosius pistoletų šūviais pribaidavo pats W.Schmidt-Hammeris ir gestapininkai. Tarp šaudomų žydų buvo ir iš Klaipėdos 1939 m. į Gargždus pabėgusių žydų. Kai kurie žydai tarp šaudytojų atpažino savo senus pažįstamus. Buvęs Klaipėdos muilo fabriko direktorius Fainšteinas tarp šaudytojų atpažino savo buvusį kaimyną ir draugą policijos vachmistą Knopensą. Prieš mirtį Fainšteinas jam sušuko: „šauk taikliai, Gustavai“. Iš viso buvo nužudyta 200 vyrų ir viena už sovietų komisaro ištekęs moteris. Beveik visi sušaudytieji buvo žydų tautybės. Žudynėms pasibaigus, Tilžės gestapininkai vaišino policininkus degtine ir visi kartu nusifotografavo.¹ Gargždų žydų žudynės buvo pirmos masinės Lietuvos, o, galbūt, ir visos buvusios Sovietų Sąjungos žydų žudynės. Galima sakyti, jog Lietuvos žydų genocidas (holokaustas) prasidėjo būtent Gargžduose.

Po vyrų sušaudymo žydų moterys, vaikai ir seneliai buvo suimti ir uždaryti į vadinamąjį getą Anelinios (Aneliškių?) dvare (apie 1 km už Gargždų Vėžaičių kryptimi). Iš viso dvare buvo patalpinta apie 250–300 žydų. Čia jie buvo laikomi apie mėnesį.² Apytikriai 1941 m. rugsėjo mėn. pradžioje iš geto buvo paimtos jaunos darbingos moterys, lygtai išvežimui darbams į Plungę. Liudininkų parodymu, vykdant vokiečių valdžios įsakymą, Gargždų policininkai ir baltaraiščiai apie 100 suimtųjų vežimais nuvežė į Vėžaitinės mišką (apie 11 km nuo Gargždų Kulių kryptimi). Miške buvo iškastos dvi didelės duobės. Šaudymui vadovavo pagalbinės policijos viršininkas Ildefonsas Lukauskas. Prieš sušaudymą jis įsakė moterims nusivilkti viršutinius drabužius. Po to žydės grupėmis po 8-10 buvo atvedamos prie duobių ir sušaudomos. Po žudynių budeliai patys užkasė duobes ir, susikrovę aukų drabužius, sugrįžo į Gargždus.³ Šiose žudynėse dalyvavo ne tik Gargždų policininkai ir baltaraiščiai, bet ir Kulių baltaraiščiai.⁴

Likusios žydų moterys ir vaikai buvo šaudomos apytikriai po savaitės (1941 m. rugsėjo mėn. pabaigoje) toje pat vietoje Vėžaitinės miške tik kitose duobėse. Šį kartą buvo nužudyta apie 100 žydų moterų ir vaikų. Šaudė Gargždų policininkai ir baltaraiščiai. Pasmerktieji Aneliškių dvare buvo susodinti į vežimus. Netoli Ašmoniškių kaimo kolona pasuko į mišką. Čia atvykstančiųjų laukė Gargždų valsčiaus policijos viršininkas Mackus su grupe policininkų. Vežamos žydės su vaikais, supratusios kas jų laukia, pradėjo šaukti ir verkti. Pavažiavę mišku apie pusę kilometro, vežimai sustojo miško aikštelėje. Čia buvo iškastas apie 10 m ilgio griovys.⁵ Šių žudynių liudininku buvo ir Vėžaičių klebonas Jonas Aleksiejus. Žudynių dieną jis dviračiu važiavo iš Gargždų į Vėžaičius. Pakeliui jis pasivijo sargybinių lydimus žydus.

¹ Ibid., S.126-128; Ch.Dieckmann, „Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden“, Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939-1945, S.296-297.

² P.Gubistos 1945 m. liepos 28 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.138, l.53.

³ Ibid., l.53; B.Saliklio 1945 m. rugpjūčio 1 d. tardymo protokolo išrašas, ibid., f.3377, ap.55, b.106, l.72.

⁴ Ibid., l.73.

⁵ A.Puzneckio 1944 m. spalio 26 d. tardymo protokolas, LYA, f.K-1, ap.58, b.38501/3, l.19-24.

Moterys pradėjo prašyti kunigą vykti kartu su jomis. Miške kunigas ėmė prašyti sargybinių pasigailėti moterų ir jų nešaudyti, tačiau žudikai į kunigo prašymus nekreipė dėmesio. Prieš sušaudymą policijos viršininkas Mackus klausdavo moterų, ar yra norinčių priimti katalikų tikėjimą. Moterys ėmė klausinėti, ar dėl to joms bus dovanota gyvybė. Mackus atsakė neigiamai. Kai kurios moterys vis dėlto apsikrikštijo, tačiau jos vis tiek buvo sušaudytos. Prieš sušaudymą moterims buvo įsakyta nuogai išsirengti, bet kunigui prašant, joms buvo palikti apatiniai drabužiai. Moterys grupėmis buvo vedamos prie duobės ir šaudomos. Motinos prieš sušaudymą kūdikius laikydavo ant rankų. Šaudė Gargždų policininkai ir baltaraiščiai. Vienų liudininkų parodymu žudynėms vadovavo policijos viršininkas Mackus, kitų – Ildefonsas Lukauskas. Aukų skaičius taip pat nurodomas skirtingas. Iš viso buvo nužudyta apie 100-300 žydų moterų ir vaikų. Dalį aukų turto pagrobė patys žudikai.¹ Kai kurie autoriai nurodo, kad Gargždų moterų ir vaikų žudynės buvo vykdomos 1941 m. rugsėjo 14 ir 16 dienomis.² 1945 m. nacių nusikaltimus tyrusi Kretingos apskrities komisija nustatė, kad vokiečių okupacijos metu Gargždų mieste buvo sušaudyta 751 žmogus.³

Kuliai

Pirmomis nacių–sovietų karo dienomis Kulių miestelyje susikūrė partizanų būrys. Jau 1941 m. birželio 26 d. vietos “partizanai” (baltaraiščiai) masiškai suiminėjo miestelio žydus. Kiek vėliau suimtieji žydai buvo sušaudyti netoli Vieštovėnų kaimo.⁴ Tikslus šių žudynių laikas ir aplinkybės autoriui nėra žinomos. Žydų šaudyme Vieštovėnuose dalyvavo ir Kulių miestelio baltaraiščiai. Po karo buvo sudarytas Vieštovėnuose nužudytų žydų vardinis sąrašas. Jame įrašytos 85 žmonių pavardės. Paskutinė sąrašė įrašyta Etė Odesaitė buvo nužudyta ne 1941 metais, bet 1944 m. liepos mėnesį.⁵

Endriejavo žydai (apie 50 moterų, vaikų ir senelių) 1941 m. liepos mėnesį vietos baltaraiščių buvo nuvaryti į Kretingą ir perduoti policijai. Kiek vėliau Kretingoje jie buvo nužudyti.⁶

Palanga

¹ Hitleriniai žudikai Kretingoje, V., 1960, p.40-41; A.Puzneckio 1944 m. spalio 26 d. tardymo protokolas, LYA, f.K-1, ap.58, b.38501/3, l.19-24.

² E.Oshry, *The Annihilation of Lithuanians Jewry*, p.196.

³ Hitleriniai žudikai Kretingoje, p.10.

⁴ J.Norkaus 1945 m. gruodžio 24 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.106, l.5; P.Žiliaus 1946 m. vasario 4 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, l.6.

⁵ 1941 m. Vieštovėnų kaime nužudytų žydų sąrašas, LYA, f.K-1, ap.8, b.145, l.77-79.

⁶ J.Simanavičiaus 1946 m. gegužės 24 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.106, l.115.

Palangoje pirmieji žydai apsigyveno dar XV amžiuje. 1639 m. Lenkijos–Lietuvos karaliaus Vladislavo IV ediktu žydams buvo leista verstis amatais ir pirkti žemę. XIX a. pabaigoje Palangoje gyveno 1100, o po Pirmojo pasaulinio karo apie 950 (40% miestelio gyventojų) žydų. 1939 m. Palangoje gyveno apie 150 žydų šeimų (mažiau kaip 700 žmonių). Palangos žydų bendruomenė turėjo didelę sinagogą (pastatyta 1878 m.), tarpukario laikotarpiu čia veikė keli maldos namai, du chederai ir javnės mokykla, sionistinių partijų skyriai ir labdaros organizacijos.¹

Palangą vokiečių kariuomenė užėmė pirmą karo dieną. Pirmomis okupacijos dienomis atsikūrė ir lietuviška administracija. Buvo įsteigtas Laikinasis miesto komitetas, kuris ėmė vykdyti miesto savivaldybės funkcijas. Atkurta buvo ir vietos lietuvių policija. Palangos policijos viršininku tapo Jazdauskas, jo pavaduotoju Juozas Adomaitis (pastarasis 1941 m. liepos 14 d. buvo paskirtas miesto policijos viršininku ir pakeitė Jazdauską).² Vietos komunistų, sovietinių aktyvistų ir žydų persekiojimas prasidėjo pirmomis nacių okupacijos dienomis. Karo pradžioje Palanga pateko į Tilžės gestapo operatyvinio būrio veiklos zoną. Palangos areštinė ir sinagoga buvo perpildyta suimtaisiais. Tarp suimtųjų buvo daug moterų ir merginų. Kadangi areštinė buvo perpildyta, dalis suimtųjų (apie 15–20 žmonių) buvo išvežti į Kretingą. Penki į Kretingą išvežti palangiškiai buvo sušaudyti, kiti paleisti į laisvę.³

1941 m. birželio 26 d. Kretingos saugumo policijos viršininkas P. Jakys įsakė suimti visus Palangos žydus. Į Palangą atvažiavę vokiečių gestapininkai paprašė vietos policijos vadovybės skirti lietuvių policininkų žydų areštams.⁴ Palangos policijos viršininkas Jazdauskas patenkino gestapininkų prašymą. Tą dieną (birželio 26 d.) buvo suimti beveik visi Palangos žydai. Areštai buvo įvykdyti per 2 valandas. Žydai buvo uždaryti sinagogoje ir saugojami policininkų. Birželio 27 d. vokiečių gestapininkai išsivedė žydų vyrus prie jūros ir juos sušaudė kopose netoli Birutės kalno. Pagal vokiečių saugumo policijos ir SD dokumentus Tilžės ir Klaipėdos gestapo ir policijos būrys sušaudė 111 Palangos žydų.⁵ 1958 m. Ulmo mieste vykusiame nacių karo nusikaltėlių teismo procese buvęs SD Klaipėdos skyriaus viršininkas Sakuthas papasakojo ir apie Palangos žydų žudynes. Pasibaigus žudynėms Sakuthas prisiminė, jog dar liko nesusaudytas žydas vaikų gydytojas. Gestapininkai puolė ieškoti žydų gydytojo. Jis buvo surastas vermachto medicinos punkte, tvarstantis sužeistus vokiečių karius. Po ginčo su vermachto sanitarijos karininku gestapininkai išsivedė žydų gydytoją ir sušaudė. Mirtininkų sąrašė jis buvo įrašytas 111-uojų

¹ N.Schoenbug, S.Schoenbug, *Lithuanian Jewish Communities*, p.222-224.

² J.Adomaičio 1946 m. kovo 29 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.107, l.60-61.

³ Ibid., l.61.

⁴ J.Adomaičio 1946 m. kovo 13 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.107, l.57.

⁵ Ibid., l.59; Pranešimai iš SSRS Nr.14, BAP, R 58/214, S.82.

numeriu. Vėliau buvęs SD Tilžės ruožo viršininkas Werneris Hersmannas gyrėsi: “Gydytojas žydas būtų beveik pasprukęs. Bet mes jį nugalabijom”.¹

Po vyrų sušaudymo žydų moterys ir vaikai buvo uždaryti į specialų lagerį (Valtariškių?) kaime. Lagerį saugojo lietuvių pagalbiniai policininkai. Suimtieji čia buvo kalinami iki lagerio likvidavimo dienos (1941 m. spalio 12 d.). Dar iki lagerio likvidavimo į Valtariškes buvo atvykę Kretingos saugumo policijos vadovai P. Jakys, G. Bražinskas, Kretingos apskrities policijos vadas Antanas Petrauskas ir Palangos policijos viršininkas J. Adomaitis. Žydės buvo išvestos į lagerio aikštę. P. Jakys žydėms pasakė, kad jos būsia perkeltos į getą netoli Darbėnų. Po to P. Jakys liepė moterims atiduoti pinigus ir brangenybes. Surinktos žydžių vertybės buvo perduotos Palangos burmistrui.² Po to P. Jakys nuvažiavo pas Palangos vokiečių komendantą ir iškviėtė į komendantūrą J. Adomaitį. P. Jakys su J. Adomaičiu nuvažiavo į prie Kunigiškių kaimo esantį mišką (apie 4 km nuo Palangos) parinkti šaudymo vietas. Buvo nuspręsta žudynes vykdyti karinių įtvirtinimų statybai iškastose duobėse. Maždaug po 7–10 dienų, žudynių išvakarėse P. Jakys paskambino J. Adomaičiui ir pasakė, kad naktį reikėsia sušaudyti Valtariškių lagerio žydes su vaikais. Savanorių šaudyti žydes tarp Palangos policininkų neatsirado. Tuomet P. Jakys paliepė skirti policininkų šaudymo vietas apsaugai, o šaudytojus atsivešias pats iš Kretingos. Vakare, apie 22 val. J. Adomaitis į policijos būstinę sukviėtė apie 20 policininkų. Vieniems buvo įsakyta konvojuoti moteris su vaikais į šaudymo vietą, kitiems – šaudymo metu stovėti apsupime. Moterys su vaikais į mišką iš lagerio buvo vežamos dviem sunkvežimiais.³ Į vieną sunkvežimį buvo talpinama po 15–30 žmonių. Iš viso buvo padaryta apie 10 reisų.⁴ Žudynės prasidėjo po vidurnakčio ir baigėsi švintant. Šaudymas vyko įjungus sunkvežimių prožektorius. Žudynėms vadovavo P. Jakys. Moterys grupėmis buvo atvedamos prie duobių ir sušaudomos. Prieš sušaudymą jos buvo nurengiamos iki apatinių drabužių. Daugiausia šaudė iš Kretingos atvykę budeliai (saugumo policijos valdininkas G. Bražinskas ir kt.). Pagal vienų liudininkų parodymus Palangos policininkai patys nešaudė, pagal kitus – dalyvavo sušaudant paskutinę moterų grupę. Žydų žudynėse esą dalyvavo 7 Palangos policininkai.⁵ Iš viso galėjo būti nužudyta apie 200–300 žydų moterų ir vaikų. Pokario metais šaudymo vietą apžiūrėjusi ypatingoji komisija konstatavo, kad prie Kunigiškių kaimo, miško pievelėje apie 800–900 m nuo Palangos kelio buvo nužudyta 350–400 žmonių.⁶ Manychiau, kad pastarasis aukų skaičius yra šiek tiek padidintas.

¹ Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.26.

² J.Adomaičio 1946 m. kovo 29 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.107, l.62.

³ Ibid., p.62-63.

⁴ K.Mažeivos 1946 m. tardymo protokolo išrašas, ibid., b.107, l.76; M.Vigelio 1945 m. lapkričio 25 d. tardymo protokolo išrašas, ibid., l.80-81.

⁵ J.Adomaičio 1946 m. kovo 29 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.107, l.63-64; A.Petrausko 1946 m. sausio 6 d. tard. prot. išrašas, ibid., l.105.

⁶ Ypatingosios valstybinės komisijos 1946 m. balandžio 8 d. aktas, ibid., l.98.

Žudynėms pasibaigus P. Jakys su savo sėbrais pakrovė du automobilius aukų daiktų ir išvažiavo į Kretingą. Palangos policininkai užkasė lavonus ir sugrįžo namo.¹

Plateliai

1897 m. surašymo duomenimis Plateliuose gyveno 171 žydas (28% miestelio gyventojų). Dalis miestelio žydų tarpukario laikotarpiu emigravo į JAV ir Pietų Afriką. Plateliuose buvo sinagoga, tačiau jokių kitų institucijų (pvz., mokyklų, labdaros, politinių organizacijų ir t. t.) vietos žydai neturėjo.²

Nacių–sovietų karo išvakarėse Plateliuose gyveno 18 žydų šeimų (apie 90 žmonių)*. Iš viso Plateliuose karo metu gyveno apie 500 žmonių, absoliuti dauguma lietuviai.³ Prasidėjus nacių–sovietų karui, jau pirmą karo dieną Juozas Poškus ir mokytojas Vladas Barkauskas suorganizavo partizanų būrį. Šis būrys veikė apie 1,5–2 mėnesius.⁴

1941 m. liepos mėnesį Platelių valsčiuje veikė keturi “partizanų” būriai: Platelių, Gintališkių, Šateikių ir Notėnų. Juose iš viso buvo apie 200 vyrų. Platelių būriui iš pradžių vadovavo Juozas Poškus, netrukus tapęs Platelių valsčiaus policijos viršininku. Po jo “partizanų” būriui vadovavo mokytojas V. Barkauskas. Gintališkės būriui vadovavo Juozas Daukantas, Šateikių – Leščinskas, Notėnų būrio vadas nežinomas.⁵ Platelių partizanų būrio štabas buvo įsikūręs valsčiaus savivaldybės pastate. Būrio nariai ant kairės rankos nešiojo baltus raiščius ir buvo ginkluoti rusiškais šautuvais.⁶ Jau pirmomis nacių okupacijos dienomis Platelių “partizanų” (baltaraiščių) būrys ėmė persekioti pasilikusius komunistus, komjaunuolius, sovietų valdžios pareigūnus ir šalininkus. Suimtieji baltaraiščių buvo perduodami vokiečių gestapui. Nuo 1941 m. birželio 23 d. iki liepos 20 d. buvo suimta kelios dešimtys komunistų ir sovietinių aktyvistų. Dalis suimtųjų buvo sušaudyti.⁷ Pagal liudininkų parodymus, Platelių žydų vyrai (apie 35 žmonės) buvo suimti 1941 m. birželio ir liepos mėnesių sandūroje. Jie buvo uždaryti sinagogoje, dirbo sunkius fizinius darbus ir dažnai būdavo mušami. Žydų moterys ir vaikai buvo išdalinti aplinkinių kaimų ūkininkams ir dirbo įvairius darbus. Sinagogoje uždarytus žydus saugojo vietiniai baltaraiščiai.⁸ Liudininkų parodymais Platelių žydai

¹ A.Petrausko 1946 m. sausio 8 d. tardymo prot.išrašas, ibid., l.106.

² N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.218.

* Pagal kitus šaltinius Plateliuose iki holokausto gyveno apie 100 žydų.

³ 1944 m. lapkričio 12 d. pažyma apie ekonominę-politinę padėtį Kretingos paskrities Platelių valsčiuje, LYA, f.3377, ap.55, b.106, l.128.

⁴ 1972 m. sausio 31 d. nutarimas J.Poškaus baudžiamojoje byloje, LYA, f.K-1, ap.58, b.2700/3, l.240.

⁵ J.Žvynio 1949 m. sausio 26 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.107, l.130.

⁶ J.Markvaldo 1948 m. gruodžio 12 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.106, l.17.

⁷ 1972 m. sausio 31 d. nutarimas J.Poškaus baudžiamojoje byloje, LYA, f.K-1, ap.58, b.2700/3, l.240, 242.

⁸ P.Mikalausko 1946 m. birželio 28 d. apklausos protokolas, LYA, f.3377, ap.55, b.106, l.52; K.Norvilo 1948 m. lapkričio 25 d. apklausos protokolo išrašas, ibid., b.106, l.30.

buvo šaudomi kelis kartus. Iš Kretingos policijos buvo gauti nurodymai suimti ir sušaudyti fiziškai stiprius ir sveikus žydų vyrus. Pirmą kartą (apytikriai 1941 m. liepos pradžioje) iš viso iš sinagogos buvo paimti 8–9 vyrai. Jie buvo sušaudyti Laumalenkų miške (apie 4 km nuo Platelių). Šaudė Platelių baltaraiščiai, kuriems vadovavo V. Barkauskas.¹

Netrukus, apytiksliai, 1941 m. liepos viduryje, buvo įvykdytos ir antros žydų vyrų žudynės. Buvo paimta apie 15–20 žydų vyrų ir sušaudyti kalvose už miestelio (apie 0,5 km nuo Platelių). Šį kartą esą šaudė vokiečiai.²

1941 m. liepos pabaigoje (apytiksliai liepos 21 d.) Platelių valsčiaus policijos punkto vedėju (viršininku) pradėjo dirbti Juozas Žvynys. Į šias pareigas jį paskyrė žiaurumu pagarsėjęs lietuvių saugumo policijos Kretingos rajono viršininkas Pranas Jakys. Ligi tol J. Žvynys dirbo Molėtų valsčiaus policijos viršininku. P. Jakys davė nurodymus J. Žvyniui išaiškinti komunistus ir sovietinius aktyvistus, juos suiminėti ir palaikyti valsčiuje viešąją tvarką. J. Žvynio pavaldume buvo 4 policininkai bei vietinis „partizanų“ būrys.³ J. Žvyniui pradėjus dirbti Plateliuose žydų vyrai jau buvo sušaudyti. Miestelyje buvo likę apie 70 žydų moterų, vaikų ir senelių. Jie buvę laikomi Platelių sinagogoje ir saugomi vietinių baltaraiščių. Apytikriai 1941 m. rugpjūčio pabaigoje J. Žvynys gavo P. Jakio pasirašytą įsakymą sušaudyti likusius žydus. Dėl egzekucijos vykdymo J. Žvynys tarėsi su baltaraiščių būrio vadu V. Barkausku. Buvo nuspręsta žudynes vykdyti prie ežero, už kelių kilometrų nuo miestelio. Policijos įsakymu Platelių gyventojai Laumalenkų miške iškasė duobę. Į šaudymo vietą iš sinagogos buvo atvarytos žydų moterys su vaikais. Prieš sušaudymą moterys būdavo nurengiamos, pastatomos prie duobės ir iš kelių metrų šaudomos. Mažų vaikų prie duobės nevedavo. Juos nušaudavo šūviais į galvą ir po to sumesdavo į duobę. Šaudė keliolika Platelių baltaraiščių būrio savanorių. Šaudymui vadovavo J. Žvynys ir V. Barkauskas. Dalį nužudytų žydų drabužių pasidalino žudikai. Iš viso buvo nužudyta apie 70 žmonių.⁴

Dar iki moterų ir vaikų sušaudymo atsakingu už suimtųjų žydų turtą J. Žvynys paskyrė baltaraiščių būrio narį Joną Markvaldą. Namuose ir butuose palikti vertingesni žydų daiktai buvo suvežti į sandėlį, kad vietiniai gyventojai negalėtų jo išgrobstyti. J. Markvaldas turėjo visų žydų namų ir butų raktus. Žydžių šaudymo metu J. Markvaldas saugojo sinagogoje paliktą turtą. Po visų miestelio žydų sušaudymo buvo sudaryta speciali komisija (nariai J. Žvynys, J. Markvaldas, V. Barkauskas ir Bronius Avižonis), kuri išdalijo žydų turtą baltaraiščių būrio nariams.⁵

¹ V.Barkausko 1947 m. birželio 26 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, b.107, l.160; K.Norvilo 1948 m. lapkričio 25 d. apklausos protokolo išrašas, *ibid.*, b.106, l.30.

² V.Barkausko 1947 m. birželio 26 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.107, l.161.

³ J.Žvynio 1949 m. sausio 25 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, b.107, l.125-126.

⁴ J.Žvynio 1949 m. sausio 26 d. tardymo protokolo išrašas, *ibid.*, l.130-134.

⁵ J.Markvaldo 1948 m. gruodžio 12 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.106, l.18-19.

1941 m. rugsėjo mėn. Kretingos apskrities policijos viršininkas išleido įsakymą dėl „partizanų“ būrio paleidimo ir nuginklavimo. Likvidavus Platelių baltaraiščių būrį, 9 jo nariai perėjo tarnauti į Platelių valsčiaus policiją. Apie 50 būrio šautuvų J. Žvynys nugabeno į Kretingos apskrities policiją.¹

Salantai

Į Salantus žydai pradėjo keltis dar XVII amžiuje. Vėlesniais amžiais vietos žydų bendruomenė sparčiai augo. 1897 m. surašymo duomenimis Salantuose gyveno 1106 žydai. Po Pirmojo pasaulinio karo miestelio žydų skaičius sumažėjo. Dalis vietos žydų emigravo į Pietų Afriką, Ameriką ir Palestiną. Holokausto išvakarėse Salantuose gyveno apie 150 žydų šeimų (apie 500 žmonių).²

Kaip ir kituose Lietuvos miesteliuose vietos žydai vertėsi prekyba ir amatais. Turgaus dienos buvo antradienis ir penktadienis. Vietos žydai gyveno aktyvų religinį, kultūrinį ir visuomeninį gyvenimą. Salantuose buvo sena sinagoga, beit midrašas*, hebrajiškos mokyklos, žydų biblioteka (1923 m. joje buvo 1600 knygų), labdaros organizacijos, gaisrininkų komanda, politinių partijų ir organizacijų skyriai.³

Vokiečių kariuomenė Salantus užėmė 1941 m. birželio 23 d. Per Salantus Latvijos link traukėsi pakrikę raudonarmiečių daliniai ir sovietiniai aktyvistai. Jau pirmos dienos vakare Salantuose nebeliko jokios valdžios. 1941 m. birželio 23 d. rytą vyr. puskarininkis Jonas Petrauskas iš Gedgaudžių kaimo ėmė organizuoti partizanų būrį. Pirmieji į būrį įstojo puskarininkis Antanas Ereminas ir jaunesnysis puskarininkis Petras Kadys. Per 2–3 dienas į Salantų partizanų būrį įstojo virš 20 vyrų. 1941 m. birželio 25 d. iš Platelių valsčiaus į Salantus atvyko jaunesnysis leitenantas Ciprijonas Skridaila, kuris ėmė vadovauti Salantų būriui.⁴

Partizanų būrio štabas įsikūrė buvusiam milicijos pastate. Iš Šateikių partizanų būrio buvo gauta apie 50 šautuvų. Miestelyje partizanai patruliavo nakties metu, saugojo tiltą, MTS ir kitus svarbesnius pastatus, išvažiuodavo į aplinkinius kaimus ieškoti besislapstančių raudonarmiečių ir sovietinių aktyvistų. Pradėta gaudyti pasilikusius komunistus, komjaunuolius ir sovietinius aktyvistus.⁵

Pirmomis karo dienomis partizanų būriai susiformavo ne tik Salantuose, bet ir kai kuriuose aplinkiniuose kaimuose. Grūšlaukės bažnytkaimio būriui (apie 20 buvusių šaulių) vadovavo Jonas Benetis.

¹ 1949 m. sausio 26 d. J.Žvynio tardymo protokolo išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.107, l.135.

² N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.257-258.

* Beit midrašas – religijos studijų ir maldos namai.

³ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.258.

⁴ 1941 m. birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys, V., 2000, p.98.

⁵ C.Skridailos 1951 m. sausio 12 d. tardymo protokolas, f.K-1, ap.58, b.47462/3, t.1, l.222.

Šis būrys Grūšlaukėje nuginklavo 5 raudonarmiečius. 1941 m. birželio 25 d. Grūšlaukės būrys prisijungė prie Salantų partizanų būrio.¹

Pačioje birželio pabaigoje į Salantus iš Kretingos atvažiavo puskarininkis Pranas Baltuonis. Apskrities policijos viršininko įsakymu jis buvo paskirtas Salantų valsčiaus policijos nuovados viršininku. Vietos partizanų būrys tapo pavaldus P. Baltuoniui, tačiau būrio vadu ir toliau liko j. ltn. C. Skridaila. Pirmomis nacių okupacijos dienomis vietiniai partizanai (baltaraiščiai) Salantų valsčiuje suėmė apie 10–12 komunistų ir sovietinių aktyvistų. Keturi suimtieji buvo baltaraiščių sušaudyti, likusieji nuvaryti į Kretingos areštinę. Tolesnis jų likimas nežinomas.²

1941 m. liepos pradžioje iš Kretingos buvo gauti vokiečių valdžios nurodymai sudaryti 12–60 metų vyriškos lyties žydų sąrašą. Esą toks sąrašas reikalingas žydų skyrimui įvairiems darbams. Sąrašą sudarė Salantų valsčiaus policijos nuovados viršininko pavaduotojas Pranas Skruibys. Sąraše buvo virš 10 žmonių.³ Salantų žydai tuomet vietinių baltaraiščių jau buvo suvaryti į miestelio sinagogą. Po kelių dienų į Salantus iš Kretingos atvažiavo dvi mašinos vokiečių esesininkų ir lietuvių baltaraiščių. Tarp suimtųjų žydų vokiečiai atrinko apie 40 vyrų ir juos su kastuvais nuvarė į Žvainių kaimą. Ten, šalia žydų kapinių įsakė iškasti griovį. Netrukus iš Kretingos atvažiavo nepažįstamas vokiečių pareigūnas. Jis į žudynių vietą atsivežė P. Baltuonį ir C. Skridailą. Iš pradžių vokiečiai nusprendė sušaudyti tuos žydus, kurie iškasė griovį. Geresnius drabužius turėjusiems žydams vokiečiai įsakydavo nusirengti ir stoti prie duobės krašto. Taip buvo šaudoma viena pasmerktųjų grupė po kitos. Iš viso pagal liudininkų parodymus Žvainių kaime vokiečiai sušaudė daugiau kaip 150 žydų vyrų. Šios žudynės vyko pirmoje 1941 m. liepos pusėje.⁴

Po vyrų sušaudymo praėjus apytikriai savaitei, Salantų policijos nuovados viršininkas P. Baltuonis buvo iškviestas į Kretingą. Ten jis gavo įsakymą sušaudyti žydų moteris. Salantų baltaraiščiai paprašė Šateikių baltaraiščius padėti jiems įvykdyti šią nusikalstamą užduotį. Šaudymą numatyta vykdyti Šateikių miške. P. Baltuonis įsakė C. Skridailai užtikrinti žudynių vietos apsaugą. Per mišką einantis kelias turėjo būti užblokuotas, o šaudymo vieta apsupta sargybinių. Seniūnų nurodymu iš kaimų buvo paskirti vežikai gabenti moteris į sušaudymo vietą. Apie 10–12 Salantų būrio baltaraiščių vidurnaktį išvažiavo į Šateikių mišką. Ten jų laukė Šateikių baltaraiščiai, kurie žudynėms iškasė didelę duobę.⁵ Iš kaimų su arkliais atvažiavę vežikai policijos nurodymu nuvažiavo prie sinagogos. Iš ten buvo išvesta virš 60 žydų moterų ir vaikų. Policininkai ir baltaraiščiai pasmerktuosius sodino į vežimus ir įsakė vežti į Šateikių stotį. Į kiekvieną

¹ 1941 m. birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys, V., 2000, p.98,99.

² LSSR KGB 1959 m. balandžio 30 d. pažyma apie nacionalistų nusikaltimus Salantuose 1941 m., LYA, f.3377, ap.55, b.161, l.2.

³ C.Skridailos 1950 m. lapkričio 29 d. tardymo protokolo išrašas, ibid., b.106, l.137.

⁴ C.Skridailos 1951 m. sausio 12 d. tardymo protokolai, LYA, f.K-1, ap.58, b.47462/3, t.1, l.223-224.

⁵ Ibid., l.224.

vežimą buvo sodinama po 15–16 senyvo amžiaus žydžių ir po 2–3 sargybinius. Iki Šateikių stoties likus apie 6 km, kolona pasuko į Šateikių mišką. Šaudymas prasidėjo paryčiais ir vyko tokia eilės tvarka, kokia į mišką atvažiuodavo vežimai su pasmerktaisiais žydais.¹ Prieš sušaudymą moterims buvo liepiama nusirengti, po to šokti į griovį ir atsigulti veidu į žemę. Ant griovio krašto stovintys budeliai sušaudydavo gulinčias moteris ir vaikus. Dalį vertingesnių aukų daiktų pasiėmė šaudytojai, kiti buvo nuvežti į policiją.²

Nėra tiksliai žinoma pagyvenusių žydžių ir vaikų sušaudymo data. Kai kurių liudininkų parodymu, tai įvyko liepos viduryje (apie 20 d.).³ Šaudymui pasibaigus, C. Skridaila įspėjo žudynių dalyvius niekam apie tai nepasakoti, kitaip su tokiais bus pasielgta kaip su žydais. Po to jis išdavė baltaraiščiams po 20 rublių ir visi išvažiavo namo.⁴

Apytikriai 1941 m. liepos viduryje jaunesnio amžiaus žydų moterys ir merginos iš Salantų buvo nuvarytos į Šalyno dvarą ir ten dirbo lauko darbus. Praėjus mėnesiui laiko (1941 m. rugpjūčio pabaigoje) jos buvo baltaraiščių nuvarytos į Šateikių mišką ir ten sušaudytos (iš viso nužudytos apie 35 moterys ir merginos). Išsigelbėjo tik viena Basia Abelman, kurią iki nacių okupacijos pabaigos slėpė Imbarės kaimo ūkininkas Pranas Kasperaitis.⁵

Dar iki žydų sušaudymo iš suimtųjų buvo atiminėjami pinigai, auksiniai papuošalai ir kitos vertybės. Konfiskuoti žydų daiktai buvo perduodami valstybiniam bankui. Iš konfiskuotų pinigų baltaraiščių būrio nariams buvo mokami atlyginimai po 450 rublių per mėnesį. Žydų turto priėmimui Salantuose buvo sudaryta speciali komisija, kuriai vadovavo mokytojas Vladas Vilkas. Konfiskuotas žydų turtas buvo perduotas kooperatyvui ir vėliau pardavinėjamas vietos gyventojams.⁶

Skuodas ir Dimitravo stovykla

Skuode žydai pradėjo kurtis XVII a. pabaigoje. 1897 m. gyventojų surašymo duomenimis mieste gyveno 2292 žydai, o 1939 m. – 2500 žydų (apie 50 % miesto gyventojų). Didesnė žydų dalis vertėsi amatais ir prekyba, kiti dirbo darbininkais pramonės įmonėse, transporte arba vertėsi žemdirbyste. Prijungus Klaipėdos kraštą prie Lietuvos, Skuode sparčiau ėmė vystytis pramonė ir prekyba. Vietos žydai aktyviai prekiavo su Kuršu (Liepoja).

¹ LSSR KGB 1959 m. balandžio 30 d. pažyma apie Salantų nacionalistų nusikaltimus 1941 m., LYA, f.3377, ap.55, b.161, l.6-7.

² C.Skridailos 1951 m. sausio 12 d. tardymo protokolas, LYA, f.K-1, ap.58, b.47462/3, t.1, l.224.

³ LSSR KGB pažyma apie archyvinę baudžiamąją bylą Nr.44458/3, be datos, LYA, f.K-1, ap.58, b.47462/3, t.1, l.299.

⁴ LSSR KGB 1959 m. balandžio 30 d. pažyma apie Salantų nacionalistų nusikaltimus 1941 m., LYA, f.3377, ap.55, b.161, l.6-7.

⁵ D.Vaičiaus 1945 m. balandžio 9 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.138, l.184; Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.147.

⁶ P.Kadžio 1949 m. balandžio 14 d. tardymo protokolas, LYA, f.K-1, ap.58, b.47462/3, t.1, l.232.

Skuode buvo keletas sinagogų, beit midrašas, senos kapinės, 2 chederai, mokyklos hebrajų ir jidiš kalbomis, žydų biblioteka, įvairių žydų partijų ir organizacijų skyriai, orkestras ir dramos klubas. Dalis žydų jaunimo tarpukario laikotarpiu emigravo į Palestiną.¹

Vokiečių kariuomenė Skuodą užėmė pirmąją karo dieną – 1941 m. birželio 22-ąją. Pirmomis karo dienomis Skuode susibūrė lietuvių “partizanų” būrys, kuriam vadovavo Kostas Vasaris. Būryje buvo kelios dešimtys vyrų. Skuodo “partizanų” būrys suiminėjo komunistus, sovietinius aktyvistus ir raudonarmiečius.² Vėliau iš buvusių “partizanų” ir šaulių buvo suorganizuotas pagalbinės policijos būrys. Pirmieji žydų šaudymai Skuode prasidėjo jau 1941 m. birželio pabaigoje. Suimtieji žydų vyrai grupėmis buvo išvaromi iš Šaulių sąjungos salės ir šaudomi miesto pakraštyje kartu su sovietiniais aktyvistais ir rusų karo balaisviais. Dažniausiai šaudydavo K.Vasario būrio nariai.³

Suimtieji Skuodo žydų vyrai buvo laikomi Šaulių sąjungos namuose, o moterys ir vaikai žydų sinagogoje Kudirkos gatvėje. Vyrai dažnai buvo varinėjami valyti miesto gatves nuo griuvėsių, kadangi karo veiksmų metu daug Skuodo pastatų buvo sugriauta arba sudeginta. Apie liepos 10 d. K.Vasario būrio nariai iš šaulių salės prie žydų kapinių atvedė apie 20 žydų vyrų ir juos sušaudė avacijos bombų išraustose duobėse. Praėjus kelioms dienoms po šių žudynių prie Kulų kaimo (apie 2 km nuo Skuodo) žvyro kasyklose Skuodo pagalbinės policijos būrys kartu su vokiečių kareiviais sušaudė kelias dešimtis (apie 30-35) žydų vyrų. Po kelių dienų toje pat vietoje (prie Kulų kaimo) vėl iš Skuodo buvo atvežta apie 30 žydų vyrų. Juos sušaudė tas pats pagalbinės policijos būrys. Šaudyme dalyvavo ir keli vokiečiai. Jie pistoletais pribaidavo sužeistuosius.⁴ Po minėtų šaudymų Skuode liko tik apie 20 žydų vyrų, uždarytų Šaulių sąjungos namuose ir apie 500 žydų moterų ir vaikų sinagogoje.⁵

1941 m. liepos pabaigoje Skuodo žydės su vaikais pėsčiomis buvo išvartytos į Dimitravo stovyklą (41 km nuo Skuodo). Žydžių koloną lydėjo apie 20 Skuodo pagalbinės policijos būrio dalyvių. Žygis truko dvi dienas. Varomos moterys ir vaikai nakvojo po atviro dangumi netoli Darbėnų miestelio. Netekusios jėgų ir negalinčios toliau eiti moterys sargybinių buvo nušaunamos. Nušautųjų lavonus sargybiniai liepdavo užkasti aplinkinių kaimų valstiečiams.⁶ Atvarę koloną į Dimitravą, vieni policininkai dviračiais sugrįžo į Skuodą, kiti liko saugoti atvartų moterų ir vaikų.⁷ Žydės su vaikais buvo apgyvendintos dviejuose tuščiuose barakuose. Maždaug po savaitės (1941 m. rugpjūčio 3 d.) į Dimitravo stovyklą iš Kauno atvyko Edmundas

¹ N.Schoenburg, S.Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities*, p.282-284.

² LTSR Aukščiausiojo teismo baudžiamųjų bylų kolegijos 1964 m. kovo 14 d. nuosprendis, LYA, f.K-1, ap.58, b.Nr.47423/3, t.11, l.278.

³ Ištrauka iš A. Arbačiauskienės 1963 m. sausio 10 d. apklausos protokolo, LYA., f.K-1, ap.8, b.194, l.106; K.Kuprio 1963 m. kovo 29 d. apklausos protokolo ištrauka, ibid., l.136-137.

⁴ A.Baužio 1945 m. gegužės 27 d. tardymo protokolo ištrauka, LYA, f.K-1, ap.8, b.197, l.3-6.

⁵ Ibid., l.6.

⁶ Ibid., l.7; J.Embrasaus 1963 m. balandžio 29 d. tardymo protokolas, ibid., ap.58, b. Nr.47423/3, t.2, l.98.

⁷ A.Baužio 1945 m. gegužės 27 d. tardymo protokolo ištrauka, LYA, f.K-1, ap.8, b.197, l.8.

Tyras. Vidaus reikalų ministerijos įsakymu jis buvo paskirtas Dimitravo stovyklos laikinuoju viršininku. Jam buvo pavesta suorganizuoti stovyklos administraciją ir apsaugą. 1941 m. spalio 1 d. Dimitravo stovyklos tikruoju viršininku buvo paskirtas majoras Julius Šurna.¹ 1941 m. rugpjūčio 15 d. į Dimitravo stovyklą atvyko keliolika Skuodo pagalbinių policininkų. Vakare jie užėjo į barakus ir liepė merginoms pasilikti, o moterims ir vaikams išeiti į kiemą. Už 1,5 km nuo stovyklos Jazdų miške Alkos kalno papėdėje jau buvo iškastos kelios didelės duobės.² Moterys su vaikais didelėmis grupėmis buvo varomos į mišką prie duobių, išrengiamos, įstumiamos į duobes ir šaudomos. Šaudė apie 20 Skuodo būrio dalyvių ir 4 vietiniai aplinkinių kaimų gyventojai savanoriai. Šaudymui vadovavo būrio narys Mykolas Vitkus. Po sušaudymo duobes užkasė patys žudikai ir iš aplinkinių kaimų atvaryti valstiečiai. Daug vaikų buvo paprasčiausiai sumesti į duobes ir užkasti gyvi. Po žudynių pagalbiniai policininkai sugrįžo į Skuodą. Sušaudytųjų drabužius išsidalino žudynių dalyviai.³

1944 m. gruodžio mėnesį žudynių vietą Alkos kalne tyrusi komisija atkasė keturias kapavietes. Komisija surado 510 nužudytų žmonių lavonus (31 vaiko, 94 paauglių ir 385 moterų). Vaikų lavonuose šautinių žaizdų nebuvo rasta. Visi jie buvo užkasti gyvi.⁴

Skuode likę 20 žydų vyrų buvo sušaudyti tą pačią naktį kaip ir Dimitravo moterys ir vaikai.⁵ Dimitrave likusios žydų merginos (apie 40) 1941 m. rugsėjo mėnesį stovyklos sargybinių buvo nuvarytos į Darbėnų miestelį ir patalpintos sinagogoje. Netrukus jos taip pat visos buvo išžudytos.⁶ Vėliau Dimitravo stovykloje buvo laikomi tik politiniai kaliniai. 1941 m. rudenį Kretingos apskrities žydai buvo išžudyti.

Nustatyti net ir apytikrų nužudytų Kretingos apskrities žydų skaičių yra labai sunku. Iki 1941 m. spalio 2 d. Šiaulių apygardoje žydų žudynes organizavo vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinis būrys Nr.2 ir dėl to šioje apygardoje įvykdytos žydų žudynės nepateko į K.Jėgerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaitą. Dėl to galime pateikti tik orientacinius holokausto aukų Kretingos apskrityje skaičius. Remiantis aukščiau pateiktais tyrimais galima teigti, kad 1941 m. Kretingos apskrityje buvo nužudyta apie 3900-4000 žydų. Manoma, šis skaičius yra artimas tikrovei, kadangi 1941 m. sausio 1 d. Statistikos valdybos duomenimis Kretingos apskrityje gyveno 4016 žydų.

¹ E.Tyro 1945 m. vasario 15 d. tardymo protokolas, LYA, f.K-1, ap.58, b.Nr.47423/3, t.9, l.149-150.

² J.Soloveičikienės-Šarnickienės 1963 m. sausio 8 d. apklausos protokolo ištrauka, LYA, f.K-1, ap.8, b.194, l.78.

³ J.Embrasaus 1963 m. gegužės 4 d. tardymo protokolas, LYA, f.K-1, ap.58, b. Nr.47423/3, t.2, l.106-119.

⁴ Lavonų ekshumacijos ir apžiūrėjimo aktas. 1944 m. gruodžio 17 d., LYA, ibid., b. Nr.47423/3, t.9, l.127-130.

⁵ A.Baužio 1945 m. gegužės 27 d. tardymo protokolas, ibid., t.8, l.193.

⁶ J.Soloveičikienės-Šarnickienės 1963 m. sausio 8 d. apklausos protokolo ištrauka, LYA, f.K-1, ap.8, b.194, l.79-80.

TRAKŲ APSKRITIS

Trakai

Nuo Vytauto Didžiojo laikų Trakuose gyveno iš Krymo atkelti karaimai. Jie išpažino judaizmo religiją, tačiau nebuvo laikomi žydais. Žydų atsikraustymo į Trakus laikas nėra tiksliai žinomas. 1897 m. gyventojų surašymo duomenimis Trakuose gyveno 818 žydų ir 424 karaimai.¹ 1941 m. rudenį Trakuose iš viso gyveno 2640 žmonių.² Statistikos valdybos 1941 m. sausio 1 d. duomenimis Trakų apskrityje gyveno 4305 žydai (2,61 % apskrities gyventojų).³

Jau pirmą nacių–sovietų karo dieną tarp vietos komunistų ir NKVD pareigūnų kilo didelė panika. Trakuose stovėjo nedidelis raudonarmiečių dalinys (80 kareivių ir vienas politrukas). Jiems buvo duota užduotis susprogdinti karinius pulko sandėlius ir trauktis į rytus. Vietos lietuviai ėmė organizuoti ginkluotą apsaugos būrį. Jie užmezgė ryšius su raudonarmiečiais lietuviais ir nutarė neleisti susprogdinti amunicijos sandėlių.

Lietuvių sukilėliai trumpo susišaudymo metu (birželio 23 d.) sužeidė 2 ir paėmė į nelaisvę 18 raudonarmiečių. Amunicijos sandėliai buvo išsaugoti. Trakuose ėmė organizuoti vietos valdžia, buvo įsteigtas Laikinasis komitetas. Kitą dieną (birželio 24 d.) miestą užėmė vokiečių kariuomenė. Trakuose buvo įsteigta vokiečių karo lauko komendantūra.⁴ Trakų mieste ir apskrityje pirmomis karo savaitėmis buvo suorganizuota viešoji, kriminalinė ir saugumo policija. 1941 m. liepos mėnesį kpt. Antanas Mėšlius iš buvusių raudonarmiečių lietuvių suorganizavo apie 120 vyrų savisaugos dalinį. Šis dalinys saugojo karinius sandėlius ir konvojuodavo rusų karo belaisvius į Onuškę, Semeliškes ir Šventezerį. Ten karo belaisvius perimdavo kiti kariniai daliniai. 1941 m. rugpjūčio mėnesį A. Mėšliaus vadovaujamas dalinys buvo perkeltas į Naująją Vilnią.⁵

Kaip ir visoje Lietuvoje, žydai pirmiausia patyrė teisinę diskriminaciją. Trakų apskrityje gana aktuali buvo tautinių santykių (ypač lietuvių ir lenkų) problema. Valdžia buvo priversta švelninti įtemptus tautinius santykius, tačiau ši nuostata nebuvo taikoma žydams. 1941 m. rugpjūčio 1 d. Trakų apskrities viršininkas davė nurodymus Trakų miesto burmistrui, valsčių viršaičiams ir policijos nuovadų viršininkams valstybinėse įstaigose lygiai traktuoti visų tautybių žmones, išskyrus žydus.⁶ Karo komendanto įsakymu

¹ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.315-316.

² LCVA, f.R-500, ap.1, b.4, t.2, l.750.

³ Statistikos valdybos 1941 m. sausio 1 d. neoficialūs duomenys apie Lietuvos gyventojų tautinę sudėtį, *ibid.*, f.R-743, ap.5, b.46, l.172.

⁴ 1941 m. birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys, V., 2000, p.153.

⁵ *Ibid.*, p.194; A.Mėšliaus 1969 m. gruodžio 22 d. apklausos protokolas, LYA, f.K-1, ap.45, b.1847, l.203-204.

⁶ Trakų apskrities viršininko 1941 m. rugpjūčio 1 d. raštas, LCVA, f.R-500, ap.1, b.1, l.40.

Trakų apskrityje žydams buvo nustatytos dvigubai mažesnės savaitinės maisto normos, negu nežydams. Iš žydų taip pat buvo atimti radijo aparatai, kurie pagal sąrašus buvo perduoti Trakų apskrities komendantui.¹

1941 m. liepos 25 d. l. e. Trakų apskrities viršininko pareigas P. Mačinskas išsiuntė nurodymus Trakų miesto burmistrui ir visiems valsčių viršaičiams. Rašte nurodoma kiekvienoje žydų bendruomenėje įsteigti atstovybę, t. y. žydų tarybą. Ji (taryba) turėtų sudaryti 5% bendruomenės žydų ir joje būtų 3–12 asmenų. Žydų tarybos privalėjo kuo greičiausiai išsirinkti savo valdytoją ir jo pavaduotoją. Tarybos įpareigojamos priimti ir vykdyti visus valdžios įstaigų ir policijos įsakymus. Tarybos nurodymus privalo vykdyti visi bendruomenės žydai.²

Jau 1941 m. liepos pabaigoje pradėta ruošti žydų suvarymui į getus. Trakų apskrities viršininko nurodymu Trakų miesto burmistras ir valsčių viršaičiai privalėjo nedelsdami atsiųsti projektus dėl žydų perkėlimo į izoliuotas vietas. Prie projekto reikėjo pridėti miesto ar miestelio brėžinį, pažymint vietą, į kurią numatoma perkelti žydus bei gyvenamų pastatų talpumą (ar perkeliemieji galės ten sutilpti).³

1941 m. rugpjūčio 16 d. Vilniaus apygardos komisaras H. Wulffas išleido nuostatus žydų klausimu. Šie nuostatai buvo išsiuntinėti Vilniaus, Švenčionių, Trakų ir Alytaus apskričių viršininkams. Juose buvo nurodyta, kad visi žydai privalo dėvėti nustatytus ženklus ir gyventi getuose. Tokie pat reikalavimai yra taikytini ir pusžydžiams, t. y. tokiems asmenims, kurių tėvų viena pusė yra tikri žydai.⁴ Be to, Vilniaus apygardos komisaro H. Wulffo nurodymu kiekvienoje Vilniaus apygardos apskrityje žydų reikalams tvarkyti turėjo būti paskirti specialūs pareigūnai.⁵

Vykdamas Trakų apskrities viršininko nurodymus, Trakų miesto žydų bendruomenė išrinko savo tarybą. Joje buvo 12 narių. Žydų tarybos valdytoju buvo išrinktas Šimonas Kucas, pavaduotoju Ovsiejus Levinas, sekretoriumi Cvi Šimonas.⁶

Iki 1941 m. rugsėjo mėnesio Trakų žydai gyveno savo namuose ir butuose. Pirmomis rugsėjo dienomis policija miesto žydus suvarė į getą, kuriam vieta buvo parinkta už ežero esančiuose vasarnamiuose. Į getą žydai buvo perkeliama valtimis ir laiveliais. Iš viso į getą buvo nugabenta apie 400 Trakų miesto žydų. Kiek vėliau į Trakų getą valsčių policininkai atvarė Aukštadvario, Onušio ir Lentvario žydus. Dalis atvykusių policininkų pasiliko Trakų gete saugoti žydus iki geto likvidavimo. Getą saugojo ir

¹ Ibid., l.49, 134.

² L.e.Trakų apskr. viršininko 1941 m. liepos 25 d. raštas Trakų miesto burmistrui ir valsčių viršaičiams, LCVA, f.R-500, ap.1, b.1, l.184.

³ Ibid., l.152.

⁴ Vilniaus srities viršininko K.Kalendros 1941 m. rugpjūčio 18 d. raštas, ibid., b.4, t.1, l.138.

⁵ Vilniaus apygardos komisaro H.Wulffo 1941 m. rugpjūčio 23 d. raštas K.Kalendrai, ibid., l.233.

⁶ Trakų apskrities viršininko 1941 m. (tikslėnė data nenurodyta) raštas Nr.80 Trakų apskr.komendantui, LCVA, f.R-500, ap.1, b.1, l.237a.p. –238.

Trakų policininkai.¹ Nuo geto įsteigimo praėjus maždaug savaitei Trakų apskrities viršininkas P. Mačinskas pasakė Trakų miesto policijos vadui Kaziui Čaplikui, kad reikėsia sušaudyti Trakų gete esančius žydus ir tai padaryti turėsia Trakų miesto policininkai. K. Čapliko teigimu, jis šią užduotį atsisakė įvykdyti ir tą patį pasakęs savo pavaldiniams. Praėjus savaitei laiko į Trakus keleiviniu autobusu atvyko apie 20–30 Vilniaus ypatingojo būrio policininkų. Kartu su jais atvažiavo ir vokiečių puskarininkis. Kai kurių buvusių ypatingojo būrio dalyvių liudijimu į Trakus buvo atvykęs esesininkas Martinas Weissas. Žydai buvo sušaudyti apie 3 km nuo Trakų esančiame Varnikų miške netoli ežero. Žudynės prasidėjo ryte ir baigėsi po pietų. Žydai buvo grupėmis vedami prie duobės ir šaudomi. Vietiniai policininkai ir baltaraiščiai buvo apsupę žudynių vietą. Šaudė ypatingojo būrio budeliai. Po šaudymo jie sugrįžo į Trakus ir miesto valgykloje buvo vaišinami valgiais ir degtine. Po vaišių apgirtę žudikai su dainomis išvažiavo į Vilnių.² Pagal K. Jägerio raportą 1941 m. rugsėjo 30 d. Trakuose buvo sušaudyti 1446 žydai: 366 vyrai, 483 moterys ir 597 vaikai.³

Išžudžius žydus, okupacinė valdžia susirūpino masinių kapaviečių sanitarine būkle ir apsauga. Trakų apskrities viršininkas 1941 m. lapkričio 8 d. raštu davė nurodymus Trakų miesto burmistrui bei Žiežmarių, Semeliškių ir Eišiškių valsčių viršaičiams iki 1941 m. lapkričio 13 d. masinių žudynių vietas aptverti tvora, „kad gyvuliai ir žmonės neprieitų ir tų vietų neklampotų, neardytų bei nežalotų“. Kapavietės turėjo būti užpiltos chloro kalkėmis, o tvorų aukštis 120 cm.⁴ Susirašinėjimas dėl žydų kapaviečių vyko ir 1942 m. 1942 m. liepos 8 d. Trakų apskrities gydytojas V. Paškevičius informavo Vilniaus apygardos komisarą apie kapų būklę. Jis nurodė, kad Trakų apskrityje masinės kapavietės yra Trakų, Semeliškių ir Žiežmarių valsčiuose. 1941 m. šie kapai buvo apibarstyti chloro kalkėmis ir užpilti žemėmis. 1942 m. pavasarį masinės kapavietės vėl buvo atkastos, užpiltos chlorkalkėmis ir aptvertos.⁵

Semeliškės

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Semeliškėse gyveno 60 žydų šeimų. Dauguma miestelio žydų vertėsi prekyba. Vietos žydų bendruomenė tarpukario laikotarpiu turėjo maldos namus ir religinę mokyklą (javnę).⁶

Vykdamas vokiečių vietos komendanto 1941 m. liepos 21 d. įsakymą Semeliškių žydų bendruomenė (miestelyje tuo metu gyveno 261 žydas) sinagogoje išrinko žydų tarybą, valdytoją ir valdytojo pavaduotoją.

¹ K. Čapliko 1970 m. gegužės 19 d. apklausos protokolas, LYA, f.K-1, ap.45, b.1847, l.237 a.p. – 238.

² Ibid., l.238-239; J.Martišiaus 1969 m. lapkričio 20 d. apklausos protokolas, ibid., b.1851, l.97.

³ Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.137.

⁴ Trakų apskr.virš.1941 m. lapkričio 8 d. raštas Trakų miesto burmistrui, Žiežmarių, Semeliškių ir Eišiškių valsčių viršaičiams, LCVA, f.R-500, ap.1, b.4, t.2, l.794.

⁵ Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.378.

⁶ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.262.

Iš viso į tarybą buvo išrinkta 12 žmonių. Tarybos pirmininku vienbalsiai buvo išrinktas 60 metų rabinas Šaja Mauša Šeškinas, jo pavaduotoju Jokūbas Berezauskas. Išrinktuosius asmenis patvirtino vokiečių komendantas, Semeliškių valsčiaus viršaitis ir Semeliškių policijos nuovados viršininkas.¹

Apytiksliai 1941 m. rugsėjo antroje pusėje Semeliškių žydai buvo perkelti į getą. Čia taip pat buvo uždaryti Vievio ir dalis Žaslių žydų. Juos saugojo vietiniai bei Vievio, Žaslių ir Žiežmarių policininkai. Žydai buvo laikomi sinagogoje, mokykloje ir dar keliuose dideliuose pastatuose. Semeliškių getas egzistavo apie dvi savaites. Pirmomis spalio dienomis į Semeliškes sunkvežimiu iš Vilniaus atvažiavo apie 20–30 saugumo policijos ir SD ypatingojo būrio policininkų. Kartu lengvuoju automobiliu atvyko vienas vokietis. Jis kartu su Semeliškių valsčiaus viršaičiu ir policijos punkto vedėju nuvažiavo apžiūrėti būsimos žudynių vietos. Duobė buvo iškasta apie 2 km nuo Semeliškių Trakų link, prie ežero. Tačiau parinkta vieta vokiečiui nepatiko ir jis įsakė iškasti duobę kitoje vietoje pamiškėje. Kol buvo kasama kita duobė, atvažiavusieji ypatingojo būrio žudikai gyveno Semeliškėse. Semeliškių geto sunaikinimas buvo įvykdytas 1941 m. spalio 6 d. Getą saugoję Semeliškių, Vievio, Žiežmarių policininkai ryte pradėjo varyti žydus į šaudymo vietą. Kita dalis policininkų buvo paskirti eiti sargybą aplink duobę. Žydai buvo suguldyti prie duobės. Po nedidelės žydų grupės ypatingojo būrio budeliai atvesdavo prie duobės ir sušaudydavo. Žudynės truko kelias valandas. Į Semeliškes sugrįžę šaudytojai buvo girti. Apsaugoje stovėjusieji policininkai degtinės negavo.² Pagal K. Jägerio raportą Semeliškėse 1941 m. spalio 6 d. buvo nužudyti 962 žydai: 213 vyrų, 359 moterys ir 390 vaikų.³

Aukštadvaris

Yra žinių, kad jau XVI a. viduryje Aukštadvaryje gyveno žydai. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą miestelyje gyveno 70 žydų šeimų. Karo metu dauguma vietos žydų pasitraukė į Vilnių, tačiau karo pabaigoje vėl sugrįžo į gimtinę. Nepriklausomos Lietuvos laikais Aukštadvaryje gyveno 65 žydų šeimos (272 žmonės). Vietos žydai vertėsi prekyba (17 krautuvininkų) ir amatais (dailidės, kalviai, batsiuviai ir kt.), augino daržus. Kiekvieną trečiadienį vykdavo turgūs ir 6 kartus per metus mugės (jomarkai). Tarpukario laikotarpiu dalis vietos žydų emigravo į JAV, Meksiką ir Palestiną. Dauguma miestelio žydų gyveno

¹ Semeliškių žydų bendruomenės susirinkimo 1941 m. liepos 21 d. protokolai, LCVA, f.R-500, ap.1, b.1, l.168.

² J.Ragavičiaus 1970 m. rugpjūčio 17 d. apklausos protokolai, LYA, f.K-1, ap.45, b.1851, l.155-157; B.Kapačiūno 1970 m. rugsėjo 11 d. apklausos protokolai, ibid., b.1847, l.236-236 a.p.

³ Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.136.

nuosavyuose namuose palei centrinę gatvę. Aukštadvario žydų bendruomenė turėjo sinagogą, mokyklas jidiš ir hebrajų kalbomis, biblioteką, dramos klubą, orkestrą ir “Makabi” sporto klubą (jame buvo 30 narių).¹

Vokiečių kariuomenė Aukštadvarį užėmė 1941 m. birželio 24 d. Dėl karo veiksmų sudegė dalis miestelio pastatų, tarp jų ir medinė sinagoga. Pirmomis okupacijos savaitėmis, vykdant komunistų ir sovietinių aktyvistų areštus, buvo suimta ir keletas žydų. Jau birželio pabaigoje Rūdiškių miške už minėtą veiklą buvo sušaudyta 14 vyrų, tarp jų buvo ir Aukštadvario žydai Elis Balzamavičius, Kaplanas, Leiba.²

1941 m. liepos mėn. pabaigoje Trakų apskrities viršininko nurodymu visuose apskrities valsčiuose turėjo būti įsteigtos žydų atstovybės (tarybos) ir steigiami žydų getai. Vykdant šį apskrities viršininko įsakymą, Aukštadvario žydų bendruomenė taip pat išrinko savo tarybą. Joje buvo 11 narių. Žydų tarybos valdytoju buvo išrinktas Abelis Abramavičius, jo pavaduotoju Jokūbas Šapiršleinas.³ Žydų getas Aukštadvaryje nebuvo įsteigtas. Iki pat sušaudymo vietos žydai gyveno savo namuose. Iki suėmimo Aukštadvario žydams buvo įsakyta nešioti geltonas šešiakampes žvaigždes, o vėliau – geltonus kvadratus su raide “J”. Aukštadvario žydai buvo pradėti suiminėti 1941 m. rugsėjo 21 d. Jie buvo laikomi valsčiaus valdybos patalpose, o po to policininkų ir baltaraiščių išgabenti į Trakų getą. Aukštadvario žydai buvo sušaudyti kartu su kitais Trakų geto žydais 1941 m. rugsėjo 30 d.⁴ Kai kuriems miestelio žydams pavyko išvengti areštų ir pasislėpti. Michelis Farberis išvengė arešto pasislėpęs, berods, pas Mamertą Sinkevičių. Kartu su juo pasislėpė ir dukra Judita. Jokūbo Tamaševičiaus šeimoje pasislėpė žydė Chaja. Po karo ji padovanojo savo namą ją išgelbėjusiai šeimai. Visi jie sulaukė nacių okupacijos pabaigos ir apie 1960 m. emigravo į Izraelį. Areštų pavyko išvengti ir Abeliui Abramavičiui su sūnumi, tačiau 1942 m. vasario mėn. juos kažkas išdavė. Policininkai suėmė Abramavičius ir nuvarė į žydų kapines sušaudyti. Pakeliui pasmerktieji ėmė bėgti. Tėvui pasisekė pabėgti į mišką, o sūnus buvo sugautas ir atvartytas prie duobės. Tai pamatęs, iš netoli esančio miškelio išėjo tėvas ir pasidavė sakydamas: “Jei žudote mano sūnų, žudykite ir mane”. Policininkai sušaudė abu.⁵ Šiandien iš Aukštadvario žydų bendruomenės beliko tik senosios žydų kapinės.

¹ N.Schoenburg, S.Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities*, p.369-373.

² Vydas Narvidas, “Išnaikintos tautos pėdsakais (Aukštadvario žydai)”, l.3, rankraščio kopija saugoma autoriaus asmeniniame archyve.

³ Trakų apskrities viršininko 1941 m. (tikslesnė data nenurodyta) raštas Nr.80 Trakų apskrities komendantui, LCVA, f.R-500, ap.1, b.1, l.160.

⁴ V.Narvidas, “Išnaikintos tautos ...”, l.4; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d.1, p.137.

⁵ V.Narvidas, “Išnaikintos tautos...”, l.4.

Kaišiadorys

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Kaišiadorys tapo gana svarbiu geležinkelio mazgu. Miestelio gyventojų skaičius sparčiai augo. Į miestelį kėlėsi ir žydų šeimos. Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse Kaišiadoryse gyveno apie 60 žydų šeimų. Karo metu caro valdžia žydus ištrėmė į Rusijos gilumą, tačiau po karo dauguma žydų sugrįžo į gimtąjį miestą. Tarpukario laikotarpiu dėl pablogėjusios ekonominės padėties dalis vietos žydų emigravo į JAV, Pietų Afriką, Urugvajų ir Palestiną. Holokausto išvakarėse Kaišiadoryse gyveno apie 60 žydų šeimų (kiti šaltiniai nurodo, jog 150 šeimų).¹ Iš viso Kaišiadoryse 1941 m. vasarą gyveno 2100 gyventojų.²

Vokiečių okupacijos metu Kaišiadorių valsčius priklausė Trakų apskričiai. Pirmomis karo savaitėmis Kaišiadoryse buvo suorganizuota valsčiaus administracija ir policija.³

Žydų diskriminacija Kaišiadoryse buvo pradėta pirmomis okupacijos savaitėmis. Kaip ir kitose Lietuvos vietovėse žydams buvo atimamos pilietinės teisės, jie suvaromi į getus ir laikinas izoliavimo stovyklas, ir po to masiškai šaudomi. Trakų apskrities viršininkas, pasiremdamas vokiečių lauko komendanto įsakymu, žydams nustatė dvigubai mažesnes savaitines maisto normas negu nežydams (pvz., duonos žydui buvo skiriamas 875 gramai, nežydui 1 kg 750 gramai ir t. t.).⁴ Iš žydų buvo atimti radijo aparatai, kurie buvo perduoti apskrities komendanto žinion.⁵

Kaišiadoryse getui vieta buvo paskirta Vytauto ir Vilniaus gatvių rajone.⁶ Tačiau Kaišiadoryse žydai buvo apgyvendinami keliose vietose. Be aukščiau minėto Vytauto–Vilniaus gatvių geto, žydai buvo apgyvendinti miestelio sinagogoje (vėliau ji sudegė) ir Kiemelių kaime. Į Kaišiadorių getus buvo telkiami ne tik vietiniai, bet ir kitų miestelių (Žaslių, Žiežmarių) žydai.⁷

1941 m. rugpjūčio 5 d. Kaišiadorių valsčiaus viršaitis informavo Trakų apskrities viršininką apie vietos žydų reikalus. Tuomet miestelyje gyveno 105 žydų šeimos (iš viso 375 asmenys). Žydus planuota apgyvendinti Vytauto gatvės pastatuose Nr. 40–60 ir Vilniaus gatvės namuose Nr. 12–14. Iš viso getui buvo priskirti 23 gyvenamieji namai. Į getą žydai privalėjo persikraustyti iki 1941 m. rugpjūčio 10 dienos. Kiek sunkiau vietos valdžiai sekėsi sudaryti žydų bendruomenės atstovybę. Žydai iš pradžių atsisakė sudaryti Žydų tarybą. Tik pakartotinai paraginus tai padaryti Kaišiadorių žydai tarybą sudarė. Jos nariais buvo

¹ N.Schoenburg, S.Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities*, p.167-168.

² LCVA, f.R-500, ap.1, b.4, t.2, l.750.

³ 1941m. birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys, V., 2000, p.194.

⁴ Trakų apskrities viršininko 1941 m. liepos 19 d. raštas, LCVA, f.R-500, ap.1, b.1, l.134.

⁵ Trakų apskrities viršininko 1941 m. liepos 31 d. raštas, *ibid.*, l.49.

⁶ Kaišiadorių schematinis planas, 1941 m., *ibid.*, b.4, l.236.

⁷ A.Dvileičiaus 1952 10 30 apklausos protokolo išrašas, LYA, f.K-1, ap.8, b.186, l.264.

išrinkti rabinas Aronas Jofanas, Zėlikas Feldmanas, Chaimas Gansas ir Elija Judelevičius. Kaišiadorių viršaitis tarybos valdytoju paskyrė A. Jofaną ir pavaduotoju Z. Feldmaną.¹

Rugpjūčio viduryje pradėta ruošti žydų žudynių akcijai. Vykdamas Policijos departamento direktoriaus V. Reivyčio slapta aplinkraštį Nr. 3 dėl žydų sulaikymo, Kaišiadoryse buvo suimta 80 žydų vyrų ir 14 moterų, Žasliuose 363 vyrai ir 85 moterys, Žiežmariuose 282 žydai (tarp jų 89 moterys). Suimtieji Žaslių ir Žiežmarių žydai buvo pristatyti į Kaišiadoris.² Taigi, iš viso 1941 m. rugpjūčio viduryje buvo suimti 824 žydų vyrai ir moterys (suimtų vaikų skaičius nenurodytas). Policijos departamento direktorius V. Reivytis 1941 m. rugpjūčio 26 d. teiravosi SS oberšturmfiurerio J. Hamanno, ką toliau daryti su visoje Lietuvoje sulaikytais žydais. Tarp kitko, V. Reivytis nurodė, jog tarp sulaikytųjų žydų plinta užkrečiamosios ligos, o Kaišiadoryse užfiksuotas ir mirties atvejis.³ J. Hamanno reakcija buvo žaibiška. Kaišiadorių (taip pat ir Žiežmarių bei Žaslių) žydai buvo nužudyti 1941 m. rugpjūčio 26 dieną (kiti šaltiniai nurodo, jog 27 dieną). Šios tragedijos aplinkybės autoriui nėra žinomos. K. Jägerio raporte nurodyta, jog Kaišiadoryse buvo sušaudyta 1911 žydų vyrų, moterų ir vaikų. Yra žinoma, jog žydai buvo šaudomi Strošiūnų miškelyje, apie 3 km į šiaurę nuo Žiežmarių, prie Vladikiškių kaimo. Aukos buvo užkastos trijuose keliasdešimties metrų ilgio grioviuose.⁴ 1941 m. rugsėjo 1 d. Kaišiadorių policijos nuovados viršininkas pranešė Trakų apskrities viršininkui, jog Kaišiadorių žydai buvo sušaudyti 1941 m. rugpjūčio 27 d. Juos sušaudė iš Kauno atvykęs pagalbinės policijos būrys ir vokiečių kareiviai.⁵ Tikriausiai tai buvo liūdnai pagarsėjęs J. Hamanno „skrajojantis būrys“. Trakų apskrities viršininkas savo ruožtu informavo Vilniaus apygardos vadovybę apie tai, kad „Kaišiadoryse, Žasliuose ir Žiežmariuose nebėra nei vieno žydų tautybės asmens“ ir paprašė nurodymų „kokia tvarka pasielgti su žydams priklausiusiu kilnojamu ir nekilnojamu turtu“.⁶ Nužudytų žydų turtas laikinai buvo laikomas valsčių savivaldybių žinioje. Po kelių dienų Trakų apskrities viršininkas davė nurodymą valsčių viršaičiams visą žydų turtą aprašyti kiekvienai šeimai sudarant atskirą aktą. Vietos administracijai nereikalingą nejudomą žydų turtą įsakyta per varžytnes iš nuomoti gyventojams, o judomąjį turtą surūšiuoti ir laikyti policijos žinioje iki atskiro nurodymo.⁷

Po Kaišiadorių žydų žudynių 1941 metais dar liko Kiemelių kaimo getas, kuris vėliau buvo paverstas Kauno geto kalinių darbo stovykla. Šis getas buvo šiaurinėje kaimo pusėje, netoli Kaišiadorių

¹ Kaišiadorių valsčiaus viršaičio 1941 m. rugpjūčio 5 d. raštas Trakų apskr.viršininkui, LCVA, f.R-500, ap.1, b.4, t.1, l.235.

² Žr.: Policijos nuvadų viršininkų raportai Policijos departamentui, LCVA, f.R-683, ap.2, b.2, l.20-89.

³ V.Reivyčio 1941 m. rugpjūčio 26 d. raštas oberšturmfiureriui J.Hamannui, ibid., ap.2, b.2, l.82.

⁴ Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.410; A.Dvilevičiaus 1952 m. spalio 30 d. apklausos protokolas, LYA, f.K-1, ap.8, b.186, l.264-265.

⁵ Kaišiadorių policijos nuovados viršininko 1941 m. rugsėjo 1 d. raportas Trakų apskr.viršininkui, LCVA, f.R-500, ap.1, b.4, t.1, l.258.

⁶ Trakų apskr.viršininko 1941 m. rugpjūčio 31 d. raštas Vilniaus srities viršininkui, LCVA, f.R-500, ap.1, b.4, t.1, l.250.

⁷ Trakų apskr.viršininko 1941 m. rugsėjo 3 d. raštas valsčių viršaičiams ir policijos nuvadų viršininkams, ibid., f.R-713, ap.1, b.1, l.6.

kapinių prie pat senojo Kaišiadorių–Kiemelių vieškelio. Kitoje vieškelio pusėje stovėjo Juozo Šliumbos sodyba. Geto teritorijoje buvo keli mediniai barakai. Getas buvo aptvertas spygliuota viela su sargybos bokštais. Netoli geto buvo durpynas, kuriame buvo kasamos durpės, ten buvo nutiesti siauri bėgiai. Jais darbininkai vežiodavo į vagonėlius pakrautas durpes. Kiemelių gete galėjo būti kalinama apie 500 žydų. Geto vyrai ir moterys buvo varomi pjauti mišką. Kartais sargybiniai leisdavo žydaitėms užsukti pas ūkininkus pailsėti ir paprašyti maisto. Kai žydai iš geto buvo išvežti, Kiemelių kaimo žmonės masiškai grobstė barakuose likusį turtą: drabužius, patalynę ir kitus daiktus. Dalis žydų turto buvo išvežta į Kaišiadoris.¹

Apie tai, jog 1943 metais Kaišiadoryse dirbo žydai, liudija Kauno geto žydų tarybos sekretoriaus A. Torio dienoraštis. Jame kelis kartus minima Kaišiadorių žydų darbo stovykla. Joje durpes kasė Kauno geto kaliniai. 1943 m. birželio 6 d. A. Torio įrašė pažymėta, kad 100 žydų iš Kauno geto buvo pasiųsti kasti durpių į Kaišiadoris.²

1943 m. liepos 2 d. A. Toris savo dienoraštyje rašė, kad Kaišiadoryse maždaug 1400 žydų kasa durpes. Nors gyvenimo sąlygos ir maitinimas ten buvo pakenčiamas, tačiau nemažai darbininkų iš tos stovyklos pabėgo į Kauno getą. Gestapas įsakė geto administracijai bėglius surasti ir sugrąžinti į Kaišiadoris.³

1943 m. rugpjūčio 1 d. stovyklą saugoję ukrainiečių sargybiniai sukilo ir nužudė Kaišiadorių darbo stovyklos viršininką vokiečių, specialistą iš Olandijos ir du vokiečiams ištikimus ukrainiečius, ir po to pabėgo į mišką. Kauno geto administracija baiminosi, jog šie įvykiai gali tapti pretekstu sunaikinti visus stovykloje dirbusius žydus.⁴ Berods, naciai jokių keršto akcijų dėl įvykių Kaišiadoryse nesigriebė. Sprendžiant pagal A. Torio dienoraštį, Kaišiadorių darbo stovykla 1943 m. rugsėjo pabaigoje dar veikė.⁵ Kada ji buvo likviduota, autoriui nėra žinoma.

Žiežmariai

Žydų bendruomenė Žiežmariuose gyvavo jau XVIII amžiaus viduryje. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Žiežmariuose gyveno apie 700 žydų. Sovietų–nacių karo išvakarėse miestelyje gyveno apie 200 žydų šeimų. Dalis vietos žydų tarpukario laikotarpiu emigravo į JAV, Urugvajų ir Palestiną. Žiežmarių žydai vertėsi

¹ Genės Butrimavičiūtės-Putnikienės pasakojimas. 1999 gruodžio 3 d. užrašė Petras Karlauskas, Kaišiadorių muziejus, b.243, l.2-3.

² A.Tory, Kauno getas: diena po dienos, p.379.

³ Ibid., p.410-411.

⁴ A.Tory, Kauno getas..., p.458.

⁵ Ibid., p.486.

amatais, prekyba, daržininkyste ir žvejyba. Nepriklausomos Lietuvos laikais vietos žydų bendruomenė turėjo savo banką, mokyklą hebrajų kalba, maldos namus, biblioteką, dramos būrelį ir našlaičių globos namus.¹

Pirmomis nacių okupacijos savaitėmis Žiežmarių žydai nebuvo masiškai suiminėjami ir šaudomi, tačiau teisinė žydų diskriminacija buvo vykdoma nuo pat okupacijos pradžios. 1941 m. liepos 25 d. Trakų apskrities viršininkas nurodė valsčių viršaičiams įsakyti vietos žydų bendruomenėms išrinkti žydų tarybas, kurios turėjo išsirinkti savo valdytojus ir jų pavaduotojus.² Žiežmarių žydų bendruomenė į savo tarybą išrinko septynis asmenis. Žydų tarybos valdytoju buvo išrinktas Benjaminas Benesevičius, jo pavaduotoju – Dovydas Stražas.³

Pasiruošimas žydų žudynėms prasidėjo 1941 m. rugpjūčio viduryje. Vykdamas Policijos departamento nurodymus beveik visoje Lietuvoje pradėta žydų sulaikymo akcija. Žiežmariuose tuo metu buvo 282 žydų vyrai ir moterys.⁴ Jie buvo pristatyti į Kaišiadorių getą ir sušaudyti 1941 m. rugpjūčio 26–27 dienomis kartu su Kaišiadorių ir Žaslių žydais. Žydų areštams ir konvojavimui vadovavo tuometinis Žiežmarių policijos nuovados viršininkas Teofilis Kilbauskas.⁵

Netrukus po šios akcijos vietos policininkai ir baltaraiščiai, liudininkų parodymu suėmė apie 150 žydų moterų su vaikais ir juos uždarė miestelio sinagogoje. Kitą dieną suimtieji buvo nuvaryti į miškelį už kelių kilometrų nuo Žiežmarių ir ten sušaudyti Triliškių dvaro žemėje. Juos esą sušaudė iš Kaišiadorių atvykę vokiečių kareiviai.⁶

K. Jägerio raporte pažymėta, kad 1941 m. rugpjūčio 29 d. buvo nužudyta 784 Rumšiškių ir Žiežmarių žydai. Kelia abejonių Jägerio nurodytas aukų skaičius. Didesnė dalis Žiežmarių žydų buvo nužudyta Kaišiadoryse 1941 m. rugpjūčio 26–27 d. Rumšiškėse tuo metu buvo belikę tik 70–80 žydų. Išsiuntus 282 Žiežmarių žydus į Kaišiadorių getą, kažin ar miestelyje galėjo likti daugiau kaip 200–250 žydų moterų ir vaikų. Galbūt, K. Jägeris į Rumšiškių ir Žiežmarių nužudytųjų žydų skaičių įtraukė ir kitų vietovių žydus.

1941 m. rugpjūčio 31 d. Trakų apskrities viršininkas informavo Vilniaus srities viršininką, kad “Kaišiadoryse, Žasliuose ir Žiežmariuose nebėra nei vieno žydų tautybės asmens”.⁷

¹ N.Schoenburg, S.Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities*, p.395.

² Trakų apskr.viršininko 1941 m. liepos 25 d.raštas Trakų miesto burmistrui ir valsčių viršaičiams, LCVA, f.R-500, ap.1, b.1, l.184.

³ Trakų apskr.viršininko raštas Trakų apskr. komendantui, be datos, *ibid.*, l.159.

⁴ Žiežmarių policijos nuovados virš. 1941 m. rugpjūčio 17 d. raštas policijos departamento direktoriui, *ibid.*, f.R-683, ap.2, b.2, l.58.

⁵ J.Ališausko 1952 m. sausio 26 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.145, l.181.

⁶ *Ibid.*, l.181.

⁷ Trakų apskr.virš. 1941 m. rugpjūčio 31 d. raštas Vilniaus srities viršininkui, LCVA, f.R-500, ap.1, b.4, t.1, l.250.

Nužudytyjų žydų daiktai buvo suvežti į Žiežmarių sinagogą. Po kurio laiko buvo sudaryta speciali komisija (jos pirmininku buvo Žiežmarių valsčiaus viršaitis Jonas Slanina), kuri žydų daiktus paskirstė miestelio gyventojams lietuviams.¹

Vis dėlto 1941 m. žudynėmis žydų buvimo Žiežmariuose istorija nesibaigė. Istorinėje literatūroje dažnai minima Žiežmarių žydų darbo stovykla. Ji tikriausia buvo įsteigta 1943 m. pavasarį, kai buvo likviduoti Švenčionių, Ašmenos ir Michališkių getai. Apie pusantro tūkstančio Ašmenos geto kalinių buvo perkelti į Žaslių, Žiežmarių, Kenos ir Naujosios Vilnios darbo stovyklas.² Žiežmarių stovykloje prie Vilniaus–Kauno automagistralės darbų dirbo apie tūkstantis žydų. Stovykla buvo pavaldi Vilniaus getui, tačiau pagalbą jos gyventojams teikė ir Kauno getas. Gyvenimo sąlygos šioje stovykloje buvo labai sunkios. Į darbus buvo varomi ne tik vyrai ir moterys, bet ir seniai bei vaikai, labai trūko maisto, patalynės, vaistų, plito užkrečiamosios ligos. 1943 m. gegužės mėnesį nacių valdžia nusprendė Žiežmarių stovyklą likviduoti. Dalis stovyklos kalinių turėjo būti perkelti į Pskovo sritį, netoli fronto linijos, dar 400 į Kauno getą.³ 1943 m. birželio 6 d. į Kauno getą iš Žiežmarių stovyklos vietoje numatytų 400 pavyko atvežti 680 žmonių. Jie buvo labai nuoširdžiai priimti ir apgyvendinti buvusio „Lituanikos“ kino teatro salėje bei sinagogoje Miškinio gatvėje. Geto administracija atvykėliams teikė visokeriopą pagalbą. Žiežmariuose dar pasiliko apie 140 kvalifikuotų žydų specialistų, tačiau žinių apie tolesnį jų likimą nėra.⁴ Tiksliai Žiežmarių darbo stovyklos likvidavimo data taip pat nėra žinoma.

Remiantis K.Jėgerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaita galima teigti, jog 1941 metais Trakų apskrityje (neskaitant Eišiškių valsčiaus, kuris 1942 m. tapo apskritimi) buvo nužudyta nemažiau 4319 žydų. Šis skaičius beveik sutampa su 1941 m. sausio 1 d. Statistikos valdybos žiniomis apie Trakų apskrityje gyvenusių žydų skaičių (4305 žmonės). Jeigu prie minėto skaičiaus pridėsime Eišiškėse nužudytuosius žydus (3446 žmonės), tai Trakų apskrities sušaudytų žydų skaičius bus 7765 žmonės.

Eišiškės

1897 m. gyventojų surašymo duomenimis Eišiškėse gyveno 2376 (70 % miestelio gyventojų) žydai. Prieš nacių-sovietų karą Eišiškėse gyveno 3413 gyventojų. Tarpukario laikotarpiu Eišiškėse buvo didžioji sinagoga ir dar du maldos namai (beit midrašai).⁵ Žydų bendruomenės gyveno ir kituose

¹ J.Ališausko 1952 m. sausio 26 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f.3377, ap.55, b.145, l.181, 182.

² Y.Arād, Ghetto in Flames, p.359.

³ A.Tory, Kauno getas..., p.321-322, 329-330.

⁴ A.Tory, Kauno getas..., p.375-380; I.Guzenberg, Vilniaus geto darbo stovyklos ir 1942 m. gyventojų surašymas, Vilniaus getas: kalinių sąrašai, t.2, p.18.

⁵ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.95-96; LCVA, f.R-500, ap.1, b.4, t.2, l.750.

kaimyniniuose miesteliuose: Šalčininkuose, Turgeliuose, Jašiūnuose, Dieveniškėse, Valkininkuose. Dauguma Eišiškių žydų vertėsi amatais ir prekyba. Jie turėjo nuosavas parduotuves, batų ir kitokias dirbtuves, kalves, aludes, karčemas, mėsos, daržovių ir kt. parduotuves. Žydų maldos namai (sinagoga ir beit midrašai) stovėjo viena šalia kitos. Po Antrojo pasaulinio karo vienoje buvo įrengtas kinoteatras, kitoje sporto mokykla, o trečios pastatas neišliko. Dauguma žydų namų stovėjo miesto centre (dabartinė Vilniaus gatvė). Pasiturinčios žydų šeimos gyveno raudonų plytų namuose.¹

Vokiečių kariuomenė Eišiškes užėmė 1941 m. birželio 24 d. Buvusios vidurinės mokyklos pastate įsikūrė vokiečių karo komendantūra ir žandarmerija. Kiek vėliau į miestą buvo atsiųsta dirbti keletas lietuvių policininkų.²

Iki 1942 m. pavasario Eišiškių valsčius priklausė Trakų apskričiai, po to buvo sudaryta atskira Eišiškių apskritis. Iki 1941 m. liepos pabaigos vietos žydai gyveno palyginti ramiai. Liepos pabaigoje į Eišiškes buvo atsiųsta vokiečių karinė dalis (apie 50 – 70 kareivių), kuri įsikūrė pašto pastate. Ši dalis turėjo prižiūrėti kelio atkarpos tarp Vilniaus ir Gardino remontą. Vokiečių motorizuotiems daliniams masiškai vykstant į Rytų frontą, kelias buvo smarkiai gadinamas. Kelio tvarkymui buvo naudojami Eišiškių žydai. Jie didelėmis grupėmis (po 100-150 žmonių) buvo varomi į darbus ir vokiečių kareivių prižiūrėti. Darbas buvo sunkus ir dirbama po 8-10 valandų per dieną. Už darbą nebuvo mokama. Žydams tuo metu buvo liepta prisisiūti Dovydo žvaigždes. Užbaigus kelio remontą, žydai buvo verčiami dirbti įvairius beprasmius darbus (pvz., nešioti statybines medžiagas iš vienos vietos į kitą) arba atlikinėti įvairius fizinius pratimus. Vokiečių sargybiniai įvairiais būdais alindavo žydus ir iš jų tyčiodavosi. 1941 m. rugsėjo viduryje vokiečių karinė dalis išvyko ir Eišiškėse nebeliko jokių karinių dalinių, tik vietinė policija.³ 1941 m. liepos 25 d. Trakų apskrities viršininkas nurodė valsčių viršaičiams kiekvienoje žydų bendruomenėje įsteigti žydų tarybą. Pastaroji privalėjo išsirinkti savo valdytoją ir jo pavaduotoją. Žydų tarybos privalėjo vykdyti visus valdžios įstaigų ir policijos įsakymus.⁴ Į Eišiškių miesto žydų tarybą buvo išrinkta 12 narių. Tarybos valdytoju tapo Abraomas Kaplanas.⁵

Pagal Eišiškių gyventojų prisiminimus, 1941 m. rugsėjo 21 d. (sekmadienio) vakare į Eišiškes iš Vilniaus pusės atvyko grupė civiliai apsirengusių, tačiau ginkluotų žmonių. Vietiniai gyventojai juos vadino šauliais. Atvykėliai kalbėjo lietuviškai. Pirmadienį (rugsėjo 22 d.) miesto gyventojus pabudino padrikų šūvių garsai. Ginkluoti lietuvių „partizanai“ ir policininkai visus žydus išvarė iš namų ir suvarė į tris

¹ A. Peško, A. Šalupajev, „Masinės Lietuvos piliečių žydų žudynės Šalčininkų rajono teritorijoje Antrojo pasaulinio karo metais“, rankraščio rusų kalba kopija, autoriaus asmeninis archyvas, l.1-3.

² Ibid., l.7-8.

³ Ibid., l.16-18.

⁴ L.e. Trakų apskr.viršininko 1941 m. liepos 25 d. raštas Trakų miesto burmistrui ir valsčių viršaičiams, f.R-500, ap.1, b.1, l.184.

⁵ Trakų apskr.virš. raštas Trakų apskrities komendantui. Be datos, LCVA, f.R-500, ap.1, b.1, l.161.

Eišiškių sinagogas. Tuos, kurie į sinagogas netilpo, uždarė į tvora aptvertą turgų ir pastatė sargybą. Arešto išvengė tik kelios dešimtys žydų, kurie suspėjo pasislėpti pas kaimynus arba išbėgo už miesto. Apie 10 val. ryte ginkluoti sargybiniai iš vienos sinagogos išvedė apie 400-500 žydų vyrų ir jaunuolių (18 – 40 metų). Koloną konvojavo apie 80 lietuvių “partizanų” (baltaraiščių). Varomi žydų vyrai ėjo ramiai, neprotestavo ir nesipriešino. Kolonos priekyje ėjo Eišiškių žydų bendruomenės galva Švarcas. Vietiniai lenkai ėmė jiems šaukti, kad juos varo sušaudyti. Jie žinojo, kad už miesto esančiose senosiose žydų kapinėse jau buvo iškasti grioviai. Į žudynių vietą atvarytiems žydams buvo liepta nusirengti viršutinius drabužius. Po to žydai grupėmis buvo varomi į griovį ir liepiama jiems glaudžiai sugulti griovio dugne. Po to žudikai nuo griovio krašto imdavo šaudyti. Nors dalis likdavo gyvi, tik sužeisti, juos žemės sluoksniu užkasdavo atvaryti vietiniai miesto gyventojai lenkai. Daug žudikų buvo girti arba pusgirčiai. Vakarop buvo sušaudyta 7 – 8 didelės žydų grupės. Jie buvo suguldyti pilnuose grioviuose keliais sluoksniais vienas ant kito. Vakare žudikai sugrįžo nakvoti į Eišiškes. Keliems jauniems vyrams pavyko išsigelbėti pasislėpus drabužių krūvose, o po to nepastebėtiems pabėgti.¹ Žudynės truko nemažiau kaip dvi dienas. Antrą dieną buvo šaudomos žydų moterys ir vaikai. Jos buvo šaudomos kitame miesto gale (ne toje pačioje vietoje, kur buvo nužudyti vyrai). Apgirtę sargybiniai konvojavo pasmerktuosius į žudynių vietą. Buvo šaudomi ne tik Eišiškių, bet ir Valkininkų (apie 300 žmonių) ir Kalesninkų (apie 100 žmonių) žydai. Šaudymą fotografavo ir filmavo vokiečiai. Pagal vietos gyventojų liudijimus, po kelių savaitių suaugę vietos gyventojai lenkai buvo suvaryti į kino teatrą ir jiems buvo rodomi Eišiškių žydų žudynių vaizdai. Trečią žudynių dieną buvo sušaudyti žydų seneliai. Jie buvo nužudyti netoli katalikų kapinių. Pasibaigus masinėms žudynėms, žudikai vaikščiojo po žydų namus, ieškodami besislapstančių žydų ir grobė paliktą turtą. Surasti žydai buvo sušaudomi. Skirtingai liudininkų parodymams, pagal K.Jėgerio raportą, Eišiškių žydų žudynės vyko ne 1941 m. rugsėjo 22-23 dienomis, bet 1941 m. rugsėjo 27 d. Galimas dalykas, kad K.Jėgeris nurodė tik paskutinę žudynių dieną, kadangi pagal liudininkų parodymus žudynės Eišiškėse truko kelias dienas. Pagal K.Jėgerio raportą buvo nužudyta 3446 žydai: 989 vyrai, 1636 moterys ir 821 vaikas.²

Nėra tiksliai aišku, kas vykdė Eišiškių žydų žudynes. Pagal nuteistųjų ir vietos gyventojų pasakojimus, žudynėse dalyvavo Trakų apskrities (Kaišiadorių, Žaslių) policininkai bei baltaraiščiai ir aplinkinių kaimų ginkluoti jaunuoliai. Žudynėms esą vadovavęs Eišiškių valsčiaus policijos viršininkas Astrauskas. Žudynių vietoje buvo ir vokiečių. Tačiau nėra tiksliai žinoma, ar vokiečiai patys šaudė, ar tik davė nurodymus ir

¹ A.Peško, A.Šalupajev, “Masinės Lietuvos piliečių žydų žudynės...”, l.16-18.

² A.Peško, A.Šalupajev, “Masinės Lietuvos piliečių žydų žudynės...”, l.8-10, 26-27; Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.136; D.Krasnausko 1945 m. rugpjūčio 26 d. tardymo protokolas, LYA, f.3377, ap.55, b.138, l.39-41.

filmavo.¹ Pagal kai kurių nuteistų Vilniaus ypatingojo būrio narių parodymus, Eišiškių žydų žudynėse dalyvavo ir Vilniaus ypatingasis būrys. Kartu su žydais esą buvo sušaudyta ir keletas čigonų šeimų.²

Kaip minėjome, mirties išvengė kelios dešimtys žydų. Tarp išsigelbėjusių buvo turtingo žydo Maušos Sonenzono, Chackelio Koniuchovskio 6 asmenų šeima ir kt. šeimos. Aplinkinių kaimų gyventojai gan aktyviai rėmė ir gelbėjo žydus. Lebednikų palivarke gyvenęs Bikievičius slėpė 5 žydus, Korkutėnų kaime gyvenęs Kazimiežas Korkutis savo sodyboje specialiai įrengtoje slėptuvėje slėpė 28 žydus. Visi jie sulaukė nacių okupacijos pabaigos. Po karo Izraelis jam suteikė Pasaulio tautų teisuolio vardą. Dalis nuo mirties išsigelbėjusių žydų pasislėpė Rūdninkų girioje. Vėliau dalis jų prisijungė prie besikuriančių sovietų partizanų būrių.³

Šalčininkų miestelio žydai pagal vietos gyventojų prisiminimus, 1941 m. rudenį buvo surinkti ir nuvaryti Varanavo (Baltarusija) kryptimi. Kiek vėliau jie Varanavo rajone esą ir buvo sušaudyti.⁴ Tikslesnės šių žudynių aplinkybės autoriui nėra žinomos.

Dieveniškės

Dieveniškėse žydai apsigyveno viduramžiais. 1766 m. miestelyje gyveno 94 žydai. Iš viso XVIII a. pabaigoje Dieveniškėse gyveno apie 400 žmonių, trečdalis jų (daugiausia) žydai vertėsi prekyba ir amatais. Dieveniškės išaugo XIX amžiuje. Pagal 1897 m. gyventojų surašymo duomenis Dieveniškėse gyveno 1710 žmonių, tarp jų 1225 žydai. Miestelis tapo gana svarbiu prekybos centru. XIX a. pab. čia tris kartus per metus vykdavo mugės, buvo kelios dešimtys parduotuvių, vaistinė, 8 karčemos. Dieveniškių žydai turėjo savo mokyklą, dvi sinagogas. Tarpukario laikotarpiu miestelyje buvo apie 2 tūkstančiai žmonių, 2/3 jų buvo žydai. Daug žydų gyveno miesto centre, mūriniuose namuose. Religinis ir kultūrinis vietos žydų gyvenimas koncentravosi sinagogose. Viena sinagoga buvo pastatyta XX a. pradžioje, ji buvo papuošta freskomis. Tačiau abi Dieveniškių sinagogos buvo sunaikintos Antrojo pasaulinio karo metais.⁵

Nacistams okupavus Lietuvą, Dieveniškių valsčius iš pradžių buvo prijungtas prie Baltarusijos generalinės srities. 1942 m. pavasarį buvo įsteigta Eišiškių apskritis ir Dieveniškių valsčius buvo šios apskrities ribose. 1941 m. rugsėjo mėnesį nacių valdžios nurodymu Dieveniškėse buvo įsteigtas getas (jis

¹ D.Krasnausko 1945 m. rugpjūčio 26 d. tardymo protokolas, LYA, f.3377, ap.55, b.138, l.40-41; A.Peško, A.Šalupajev, "Masinės Lietuvos gyventojų žydų žudynės...", l.9, 23.

² P.Černiausko 1976 m. birželio 14 d. tardymo protokolas, LYA, f.K-1, ap.45, b.495, l.189.

³ A.Peško, A.Šalupajev, "Masinės Lietuvos piliečių žydų žudynės...", l.11-13.

⁴ Ibid., l.14.

⁵ S.Kučinskaja, "Dieveniškių miestelio žydų bendruomenės likimas", 1998 m., rankraščio kopija saugoma autoriaus asmeniniame archyve, l.4-5, 14.

buvo įkurtas šalia sinagogų). Žydams buvo liepta prisisiūti Dovydo žvaigždes ir užrašus “Jude” (žydas). Kasdien žydai buvo varomi dirbti fizinius darbus (dažniausiai tvarkyti miesto gatves). Vietinių gyventojų liudijimu, žydus prižiūrėję vokiečiai iš jų visaip tyčiodavosi: liepdavo dirbti beprasmius darbus, bėgioti, šokinėti, nusirenginėti, rauti žolę, kartais šaudydavo žydams virš galvų. Vietiniai rabinai ramindavo miestelio žydus sakdami, kad nieko negalima pakeisti, ir kad tai yra Dievo bausmė žydų tautai už padarytas nuodėmes. Kartą vienas vokieitis pareikalavo iš žydės moters atiduoti siuvamąją mašiną. Moteris bandė priešintis, ir vokieitis ją nušovė, o mašiną pasiėmė. Gete buvo įsteigta Žydų taryba (Judenrat). Ją sudarė penki nariai. Vokiečiai įsakė žydų tarybai surinkti reikalingą kiekį auksinių dirbinių. Tokie reikalavimai buvo kartojami kelis kartus, kol žydai atidavė visus brangius papuošalus ir kt. vertybes. Apytikriai 1941 m. rugsėjo pabaigoje iš Vilniaus pusės į Dieveniškės atvyko grupė civiliai apsirengusių ginkluotų žmonių. Pusgirčiai atvykėliai garsiai reikaudami varė žydus į sinagogas. Dalis žydų sugebėjo pasislėpti aplinkiniuose kaimuose ir miškuose. Vietiniams gyventojams buvo įsakyta pristatyti vežimus su arkliais. Žydai buvo susodinti į vežimus ir išvežti Varanavo (Baltarusija) kryptimi. Ten jie buvo sušaudyti. Iš viso buvo nužudyta apie 1000 žmonių. Tikslesnės šių žudynių aplinkybės autoriui nėra žinomos.¹

¹ Ibid., l.17-19.

UTENOS APSKRITIS

Utena

Utenoje gyveno viena seniausių Lietuvoje žydų bendruomenių. Žydai čia pradėjo kurtis dar XVI a. 1897 m. gyventojų surašymo duomenimis Utenoje gyveno 2405 (75 % miesto gyventojų) žydai, 1923 m. – 2485 žydai. Statistikos valdybos 1941 m. sausio 1 d. duomenimis visoje Utenos apskrityje gyveno 5443 žydai (4,73 % apskrities gyventojų).¹ Skaitlingos žydų bendruomenės taip pat gyveno Anykščiuose, Molėtuose, Užpaliuose ir Tauragnuose. Iš viso vokiečių okupacijos metais Utenos apskrityje buvo 12 valsčių. Nepriklausomos Lietuvos laikais ir vokiečių okupacijos metais Utena buvo apskrities centras. Miesto žydų bendruomenė iki nacių – sovietų karo vaidino svarbų vaidmenį miesto ekonominiame gyvenime. Kaip ir kituose Lietuvos miestuose, didesnė žydų dalis vertėsi prekyba ir amatais. Tuometiniame miesto centre (Utenio aikštėje ir Kauno gatvėje) stovėjo žydų namai ir parduotuvės. Iki nacių okupacijos Utenoje buvo 4 sinagogos: viena Kauno gatvėje, kita – Utenio aikštėje, trečia ir ketvirta – Rinkos aikštėje. Nepriklausomos Lietuvos laikais vietos žydų bendruomenė turėjo progimnazijas hebrajų ir jidiš kalbomis, pradžios mokyklą jidiš dėstomąja kalba. Jose mokėsi apie 770 vaikų. Utenoje taip pat buvo viešoji žydų biblioteka, įvairios labdaros organizacijos, politinių partijų skyriai ir sporto klubai. Dalis vietos žydų tarpukario laikotarpiu emigravo į Pietų Afriką, JAV, Kubą ir Argentina.²

Prasidėjus nacių – sovietų karui, Utenos apskrityje aktyviai ėmė veikti antisovietiniai lietuvių partizanų būriai. 1941 m. liepos mėnesį buvo sudarytas Utenos apskrities partizanų būrių sąrašas, kuriame įrašytos 484 vyrų pavardės.³

Nemeikščių kaime (4 km nuo Utenos) gyvenę broliai Juozas ir Povilas Streičiai 1941 m. birželio 23 d. suorganizavo apie 40 vyrų būrį ir kitą dieną užėmė Uteną. Partizanai nuginklavo 4 milicininkus ir iš NKVD daboklės paleido visus kalinius. Partizanai nuginkluodavo pro miestą važiuojančius nedidelius raudonarmiečių dalinius ir besitraukiančius sovietinius aktyvistus. Birželio 24 d. vakare į Uteną atvažiavo du NKVD sunkvežimiai. Tarp partizanų ir enkavedistų užvirė mūšis. Po jo partizanai iš miesto pasitraukė. Kitą dieną (birželio 25 d.) Utenos – Ukmergės plente vyko smarkios vokiečių ir sovietų karinių dalinių kautynės dėl miesto. Tos pačios dienos vakare vokiečiai Uteną užėmė.⁴

Dėl vokiečių bombardavimų gana smarkiai nukentėjo Utenos centras, kuriame daugiausia gyveno žydai. Susidūrimuose su sovietais žuvo 3 lietuvių partizanai. Iš karto po vokiečių atėjimo buvo

¹ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.321; Lietuvos gyventojai, K., 1923, p.25; Statistikos valdybos 1941 m. sausio 1 d. neoficialūs duomenys apie Lietuvos gyventojų tautinę sudėtį, LCVA, f.R-743, ap.5, b.46, l.172.

² N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.321-322; L.Bekeris, "Utenos ir apylinkių žydų žūtis 1941 m.", l.3-4, rusų kalba, rankraščio kopija saugoma autoriaus asmeniniame archyve.

³ 1941 m. birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys (sudar. V.Brandišauskas), V., 2000, p.163-174.

⁴ Ibid., p.157.

suorganizuota lietuviška komendantūra ir Utenos miesto pagalbinės policijos (partizanų) būrys (80 žmonių). Utenos karo komendanto pareigas laikinai ėjo kpt. Benediktas Kaletka, partizanų būrio vadu tapo jaun.ltn. Alfonsas Patalauskas.¹

Absoliuti miesto žydų dauguma pasiliko gyventi Utenoje ir net nebandė trauktis į Sovietų Sąjungos gilumą. Žydų persekiojimas prasidėjo jau pirmomis okupacijos dienomis. Iš pradžių žydai buvo varinėjami įvairiems darbams, plėšiamas jų turtas, žydų namai buvo pažymėti specialiais užrašais. Iš visų Utenos sinagogų buvo išplėstos religinės knygos, kitas turtas, tyčiotasi iš rabinų. Žydams buvo liepta nešioti geltonus lopus, uždrausta vaikščioti šaligatviais ir pan. Sinagogos buvo paverstos laikiniais arešto namais. Dalis suimtųjų žydų buvo uždaryti Utenos miesto kalėjime.²

1941 m. liepos 14 d. mieste buvo išklajuoti skelbimai, jog visi Utenos žydai per 12 valandų privalo palikti miestą. Neįvykdžiusiems įsakymo prigrasinta sušaudymu. Utenos baltaraiščiai pradėjo varyti žydus iš namų į Šilinės mišką. Į miške įsteigtą stovyklą buvo suvaryta apie 2 tūkstančiai žydų. Beveik kiekvieną dieną iš stovyklos buvo išvedama grupės jaunų žydų (po 35 – 40) ir sušaudomos Rašės miške. Iš stovykloje apgyvendintų žydų buvo atimti papuošalai, pinigai ir kiti vertingi daiktai.³

Pirmasis masinis Utenos žydų šaudymas buvo įvykdytas 1941 m. liepos 31 d. Iš Kauno atvykęs oberšturmfiurerio Hamanno “skrajojantis būrys” kartu su vietiniais baltaraiščiais Rašės miške (apie 2 km už Utenos) sušaudė 235 žydus ir 16 žydžių.⁴

Utenos getas buvo nedidelis. Dauguma Utenos žydų buvo laikomi Šilinės miškelyje įsteigtoje stovykloje, kiti – Utenos kalėjime. Utenos getas buvo įkurtas Ežero gatvėje esančioje sinagogoje. Getas buvo aptvertas spygliuota viela, įrengti vartai. Geto gyventojai gyveno antisanitarinėse sąlygose, labai trūko maisto. Gete kilo šiltinės epidemija. 1941 m. rugpjūčio 7 d. buvo įvykdyta antra masinė žydų naikinimo akcija. Tą dieną Hamanno būrys kartu su vietiniais baltaraiščiais Rašės miške sušaudė 483 žydus ir 87 žydes.⁵ Žydų areštuose ir žudynėse aktyviai dalyvavo Utenoje pirmomis okupacijos dienomis įsikūrusio “partizanų” būrio nariai. Šiam būriui vadovavo minėtasis jaun.ltn. Alfonsas Patalauskas. Pastarasis palaikė ryšius su Utenos miesto vokiečių karo komendantu kapitonu Gussu ir vykdė pastarojo nurodymus. A.Patalausko būrys (iš viso 76 žmonės) suiminėjo Utenos žydus ir varė juos į Šilinės miške įsteigtą stovyklą bei Ežero gatvėje įkurtą getą, saugojo žydų įkalinimo vietas, žudynių metu saugodavo egzekucijų vietas.

¹ Ibid., p.158, 263.

² Reznia v mestečke Utian. Vospominanija Codika Bleimana, Neizvestnaja čionnaja kniga, s.312.

³ Ibid., s.313-314; L.Bekerio rankraštis, l.7.

⁴ Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.132.

⁵ Ibid., p.132.

A.Patalausko baltaraiščių būrys buvo išformuotas 1941 m. rugsėjo pradžioje. Būrio narys A.Jodėnas buvo Utenos geto komendantu.¹

Utenos getas ir likusieji gyvi Utenos žydai buvo nužudyti 1941 m. rugpjūčio 29 dieną. Šį kartą buvo šaudomi ne tik suaugę vyrai ir moterys, bet ir vaikai, kūdikiai bei seneliai. Hamanno būrys kartu su Utenos baltaraiščiais sušaudė 3782 Utenos ir Molėtų žydus.² Nacių nusikaltimus tyrusi sovietų komisija 1944 m. Rašės miške surado tris didelius griovius ir keletą duobių. Komisijos paskaičiavimu čia buvo nužudyta apie 9 tūkstančiai žmonių.³ Vis dėlto labiau tikėtina, jog naciai ir vietiniai kolaborantai nužudė apie 4600 Utenos miesto ir apskrities artimiausių apylinkių žydų. Išsigelbėti pavyko tik keliems Utenos miesto žydams.

Anykščiai

1897 m. surašymo duomenimis Anykščiuose gyveno 2754 žydai (69,7 % miesto gyventojų). Pirmojo pasaulinio karo metu miestas buvo sugriautas, o dauguma žydų pabėgo į Rusijos gilumą. Nepriklausomos Lietuvos laikais miestas buvo atstatytas. Vietoms žydams didelę paramą suteikė užsienyje gyvenantys žydai ir „Joint“ organizacija. 1923 m. Anykščiuose gyveno 1748 žydai. Dauguma miesto žydų vertėsi prekyba, amatais (tarpukario laikotarpiu mieste buvo 166 žydų amatininkai), dirbo nedidelėse pramonės įmonėse darbininkais, plukdė sielius Šventosios ir Nemuno upėmis į Rytprūsius. Žydų liaudies bankas Anykščiuose turėjo 275 narius. Vietos žydų bendruomenė turėjo 6 maldos namus, nedidelę ješivą, mokyklas jidiš ir hebrajų kalbomis, vaikų darželį, dvi dideles bibliotekas, dramos klubą, „Makabi“ ir „Beitar“ sporto klubus, politinių partijų skyrius.⁴

Vokiečių kariuomenė Anykščius užėmė 1941 m. birželio 27 d. Kaip ir kituose Utenos apskrities valsčiuose, Anykščiuose taip pat susiformavo vadinamasis partizanų (baltaraiščių) būrys. Jam vadovavo Juozas Vyšniauskas. Būryje buvo kelios dešimtys vyrų.⁵ Baltaraiščiai jau pirmomis okupacijos dienomis ėmė suiminėti pasilikusius komunistus, komjaunuolius, sovietinius aktyvistus ir iš kitų miestų į Anykščius atvykusius žydus. Daug kitų apskričių žydų per Anykščius bandė pasitraukti į Sovietų Sąjungos gilumą, tačiau dėl žaibiško vokiečių kariuomenės veržimosi į Rytus, tai padaryti nespėjo. Žydų pabėgėliai buvo uždaryti į sinagogas. Dalis suimtųjų komunistų, sovietinių aktyvistų bei žydų buvo sušaudyti jau pirmomis

¹ J.Šyvio 1985 m. gruodžio 16 d. apklausos protokolas, LYA, f.K-1, ap.46, b.1212, l.5-7; F.Kazlauskas 1951m. gegužės 10 d. tardymo protokolo išrašas, ibid., l.22-23, 41.

² Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.134.

³ Ypatingosios valstybinės komisijos 1941 m.lapkričio 15 d. aktas, LYA, f.K-1, ap.58. Nr.41468/3, l.319.

⁴ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.58-59; Lietuvos gyventojai, p.25.

⁵ 1941 m. birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys, Sudar.V.Brandišauskas, V., 2000, p.172-173.

okupacijos dienomis.¹ Iš Kauno kalėjimo sugrįžęs Anykščių klebonas Juozas Čepėnas (jis iki nacių – sovietų karo NKVD buvo suimtas ir kalinamas Kaune) ragino parapijiečius vengti keršto ir nedalyvauti sovietinių aktyvistų bei žydų šaudymuose. J.Čepėnas pats buvo nuvykęs pas Utenos vokiečių komendantą ir prašė nešaudyti nekaltų žydų, tačiau pastarasis atsakė, kad tai nuo jo nepriklauso ir patarė kunigui daugiau niekur su tokiu prašymu nesikreipti, jei norįs išvengti nemalonumų.²

Iki sušaudymo Anykščių žydai buvo varinėjami dirbti įvairius sunkius fizinius darbus. 1941 m. liepos pabaigoje (apie 28 d.) žydų vyrai buvo atskirti nuo moterų ir vaikų, kankinami ir sušaudyti.³ Anykščių žydų moterys, vaikai ir seneliai buvo sušaudyti 1941 m. rugpjūčio 29 d. Liudiškių piliakalnio papėdėje, apie 1 km nuo Anykščių. Iš viso buvo nužudyta apie 1500 žydų. Juos šaudė virš 20 Anykščių baltaraiščių būrio narių.⁴ Sušaudytų žydų turtas buvo suvežtas į Šaulių sąjungos salę. Vėliau dalį turto išsidalino patys Anykščių baltaraiščiai.⁵

Tauragnai

1897 m. gyventojų surašymo duomenimis Tauragnuose gyveno 596 žydai (56 % miestelio gyventojų), 1923 m. – 477. Tarpukario laikotarpiu dalis vietos žydų emigravo į Pietų Afriką, JAV ir Palestiną. Nacių – sovietų karo išvakarėse Tauragnuose gyveno apie 200 žydų. Nepriklausomos Lietuvos laikais miestelyje virė intensyvus žydų gyvenimas. Vietos žydų bendruomenė turėjo maldos namus, javnės mokyklą ir chederį.⁶

Nepriklausomos Lietuvos laikais žydai ir lietuviai gyveno taikiai, pasitaikydavo netgi mišrių šeimų. Nacių – sovietų karo pradžioje Tauragnai labai nukentėjo. Didesnė miesto dalis buvo sudeginta besitraukiančių NKVD dalinių.⁷ Pirmosiomis karo dienomis Tauragnuose susiorganizavo lietuvių partizanų būrys, kuriam vadovavo Kazys Žiedas. Būryje buvo apie 40 vyrų. Partizanai apšaudydavo besitraukiančių raudonarmiečių grupes ir paėmė į nelaisvę apie 10 rusų kareivių. Vėliau vietiniai baltaraiščiai ėmė masiškai suiminėti pasilikusius komunistus, komjaunuolius ir sovietinius aktyvistus. 14 suimtųjų baltaraiščiai sušaudė. 1941 m. vasarą visi miestelio žydai buvo suvaryti į vadinamąjį getą dabartinėje Ateities gatvėje (prieš karą čia gyveno vien žydai ir ši gatvė vietinių žmonių buvo vadinama žydų gatvele –

¹ E.Oshry, *The Annihilation of Lithuanian Jewry*, p.183; Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.310-311.

² J.Čepėno 1951 m. kovo 12 d. tardymo protokolai, LYA, f.K-1, ap.58, b.34837/3, l.116.

³ E.Oshry, *The Annihilation of Lithuanian Jewry*, p.183.

⁴ Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.411; J.Medžiūolio 1945 m. sausio 5 d. tardymo protokolai, LYA, f.K-1, ap.58, b.38531/3, t.1, l.10-11.

⁵ J.Čepėno 1951 m. sausio 25 d. tardymo protokolai, *ibid.*, b.34837/3, l.56.

⁶ N.Schoenburg, S.Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities*, p.305; Lietuvos gyventojai, p.305.

⁷ 1941 m. birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys, Sudar. V.Brandišauskas, p.158.

past.A.B.). Kai kurie lietuviai šelpdavo žydų šeimas maistu, nors valdžia ir griežtai draudė tai daryti. Apytikriai 1941 m. rugpjūčio mėnesį visi Tauragnų žydai vietinių baltaraiščių buvo išvežti į Uteną ir ten jie buvo sušaudyti kartu su kitais Utenos apskrities žydais Rašės miške 1941 m. rugpjūčio 29 dieną.¹

Užpaliai

Užpaliuose žydų bendruomenė gyveno jau XVIII a. viduryje. 1897 m. gyventojų surašymo duomenimis Užpaliuose gyveno 691 žydas (iš viso miestelyje buvo 740 gyventojų). 1923 m. Užpalių valsčiuje gyveno 551 žydas.² Yra žinių, jog 1941 m. miestelyje gyveno 345 žydai.

Kaip ir kituose Lietuvos miesteliuose, dauguma žydų vertėsi prekyba ir amatais. Nepriklausomos Lietuvos laikais turtingesnieji miestelio žydai Meiričkis, Žiūsmanas, Dovatskis turėjo nemažas manufaktūros krautuves, Žustkis odų parduotuvę, Mendelis smulkių prekių parduotuvę, Birgeris restoraną ir pan. Dauguma žydų namų stovėjo miesto centre, J.Basanavičiaus ir Laisvės (dabar Astiko) gatvėse bei Užtiltėje. Kairiajame Šventosios upės krante buvo dvi sinagogos ir pirtis. Miestelyje buvo ir žydų pradinė mokykla hebrajų kalba.³

Nepriklausomos Lietuvos laikais santykiai tarp lietuvių ir žydų buvo geri. Žydų prekybininkai dažnai lietuviams parduodavo prekes skolon („bargan“). Įtampa tarpusavio santykiuose atsirado 1940 m., sovietams užėmus Lietuvą. Dalis miestelio žydų palankiai sutiko sovietus: dalyvavo mitinguose, su raudonomis vėliavomis ir rusiškais dainomis žygiuodavo miestelio gatvėmis ir pan.⁴

Antrąją sovietų – nacių karo dieną Užpaliuose susibūrė lietuvių sukilėlių (partizanų) būrys (apie 60 vyrų). Jam vadovavo Juozas Namikas, būrio vado pavaduotoju buvo Kazys Gabė. Iš viso būryje buvo keliasdešimt vyrų. Partizanai ėmė užiminėti svarbesnes valdžios įstaigas ir kitus objektus. Buvo užimta milicijos būstinė, apylinkės įgaliotinis Pranas Novakas buvo sužeistas. Be to, buvo užimtas paštas, valsčiaus vykdomasis komitetas (ten buvęs partinės organizacijos sekretorius Feliksas Skirskus partizanų buvo suimtas ir žydų kapinėse sušaudytas), kooperatyvas ir kt. įstaigos. Vietiniai komjaunuoliai apie įvykius Užpaliuose pranešė Utenos sovietinei valdžiai. Tą pačią dieną (birželio 23 d.) iš Utenos į Užpalius atvažiavo grupė NKVD darbuotojų ir milicininkų. Jie išlaisvino daboklėje sugrūstus komjaunuolius bei sovietinius aktyvistus (iš viso 39 asmenis). Tarp enkavedistų ir partizanų vyko susišaudymas. Keletas partizanų (Repšis,

¹ LSSR KGB Utenos raj. Skyriaus 1972 m. rugpjūčio 25 d. pažyma apie Tauragnų baudžiamąjį būrį, LYA, f.K-1, ap.15, b.3388, l.144-147.

² N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.319; Lietuvos gyventojai, p.25.

³ S.Udraitė, „Užpalių žydai gyventojų atmintyje“, l.1, rankraščio kopija saugoma autoriaus asmeniniame archyve.

⁴ Ibid.,

Dagys Jonas, broliai Antanas ir Povilas Ramaškos ir kt.) NKVD buvo suimti ir išvežti į Uteną. Kitą dieną sovietams iš miesto pasitraukus, kaliniai buvo išlaisvinti.¹

Nacių okupacijos pradžioje žydams buvo įsakyta ant krūtinės ir nugaros prisisiūti geltonas šešiakampes žvaigždes. Jiems buvo draudžiama vaikščioti šaligatviais, bendrauti su lietuviais ir pan. Netrukus visi miestelio žydai buvo suvaryti į spygliuota viela aptvertą teritoriją – getą. Čia jie buvo laikomi iki išvežimo į Uteną ir sušaudymo Rašės miške. Tačiau dar iki išvežimo dalis vietos žydų buvo nužudyta Užpaliuose. Pagal liudininkų parodymus, vietiniai “partizanai” (baltaraiščiai) apytikriai 1941 m. liepos mėnesį Kazio Garunkščio pušynėlyje netoli katalikų kapinių, nakties metu sušaudė apie 12-15 žydų. Vieno iš nušautųjų pavardė buvo Zelmanas. Nedidelės grupelės žydų vietinių baltaraiščių buvo sušaudytos Kaimynų šilėlyje bei Dvarašilyje. Turtingesnės žydų šeimos naktimis buvo šaudomos prie stačiatikių kapinių, o jų lavonai sumetami į bulviaduobes. Iš viso Užpaliuose vietiniai baltaraiščiai sušaudė apie 40-50 žydų (beveik visi jie buvo vyrai). Likusieji miestelio žydai (apie 300 žmonių) apytikriai 1941 m. rugpjūčio pabaigoje baltaraiščių buvo išvežti į Uteną. Ten jie buvo nužudyti kartu su kitais Utenos miesto ir apskrities žydais 1941 m. rugpjūčio 29 d. Rašės miške. Pasilikusį žydų turtą (baldus, patalynę, indus ir kt.) išgrobstė vietiniai baltaraiščiai, mažiau vertingi žydų daiktai vėliau buvo parduoti miestelio gyventojams.²

Vyžuonos

Vyžuonų miestelyje gyveno sena žydų bendruomenė. Istoriniuose šaltiniuose Vyžuonų žydai minimi nuo XVII a. vidurio. Prieš Pirmą pasaulinį karą čia gyveno apie 130 žydų šeimų, 1923 m. surašymo duomenimis – 367 žydai, Antrojo pasaulinio karo išvakarėse – apie 50 žydų šeimų. Dauguma miestelio žydų vertėsi amatais ir prekyba. Du kartus per metus čia buvo rengiamos mugės. Žydų liaudies bankas Vyžuonose turėjo 114 narių.³

Nacių – sovietų karo pradžioje Vyžuonose, kaip ir kituose Utenos apskrities valsčiuose susikūrė lietuvių partizanų būrys. Jam vadovavo Juozas Marcinkevičius. Būryje buvo 40 vyrų. Partizanai (baltaraiščiai) apšaudydavo besitraukiančias raudonarmiečių grupes, komunistus, komjaunuolius ir sovietinius aktyvistus. 1941 m. vasarą Vyžuonose buvo įsteigtas žydų getas. Jį saugojo vietiniai baltaraiščiai. Dar iki vietos žydų išgabenimo į Uteną 1941 m. vasarą baltaraiščiai prie Luknių kaimo

¹ 1941 m. birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys, Sudar.V.Brandišauskas, p.321-323; LSSR KGB Utenos raj. skyriaus 1972 m. rugpjūčio 28 d. pažyma apie Užpalių baudžiamąjį būrį, LYA, f.K-1, ap.15, b.3388, l.112.

² S.Udraitė, “Užpalių žydai gyventojų atmintyje”, l.2; LSSR KGB Utenos raj. skyriaus pažyma apie Užpalių baudžiamąjį būrį, LYA, f.K-1, ap.15, b.3388, l.112-113; Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.134.

³ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.374-375; Lietuvos gyventojai, p.25.

esančiame miškelyje sušaudė apie 18-20 žydų. 1941 m. rugpjūčio mėnesį Vyžuonų žydai buvo išvežti į Uteną ir buvo sušaudyti kartu su kitais Utenos apskrities žydais Rašės miške 1941 m. rugpjūčio 29 dieną.¹

Molėtai

Molėtuose žydai pradėjo kurtis XVIII a. 1897 m. surašymo duomenimis Molėtuose gyveno 1948 žydai (iš viso 80 % miestelio gyventojų). 1923 m. visuotinio gyventojų surašymo duomenimis Molėtų valsčiuje gyveno 1343 žydai. Tarpukario laikotarpiu dalis miestelio žydų emigravo į Pietų Afriką, JAV ir Urugvajų. Nacių – sovietų karo išvakarėse Molėtuose gyveno mažiau kaip 400 žydų šeimų. Miestelyje buvo 4 žydų maldos namai, mokyklos hebrajų ir jidiš kalbomis. Dalis vietinio žydų jaunimo studijavo ir mokėsi Kaune, Ukmergėje ir Utenoje. Dauguma Molėtų žydų vertėsi prekyba.²

Prasidėjus sovietų – nacių karui, Molėtų partizanai ėmė organizuotis 1941 m. birželio 23 d. Netoli Molėtų (apie 3 km) esančiame Kairionių kaime susirinko 8 vyrai. Jiems iš pradžių vadovavo Dubingių kunigas Jonas Žvinys. Partizanai tą pačią dieną nutraukė telefono ryšį tarp Molėtų ir Alantos.³

Sovietiniai pareigūnai ir dalis žydų iš Molėtų pradėjo trauktis birželio 23 dieną. Jau kitą dieną miestelį faktiškai ėmė kontroliuoti lietuvių partizanai. Tačiau tą pačią dieną (1941 m. birželio 24 d.) į Molėtus atvažiavo raudonarmiečių dalinys. Miestelyje pasilikę komunistai ir sovietiniai pareigūnai sovietų kareiviams nurodė aktyvesnius vietos partizanus. Sovietai užpuolė partizanus ir paėmė į nelaisvę šaulį Alfonsą Vižinį. Pavažiavę keliolika kilometrų už Molėtų, tą pačią dieną sovietai A.Vižinį sušaudė.⁴

Sovietams pasitraukus, Molėtus vėl ėmė kontroliuoti partizanai. Pasitraukdami sovietai dar suspėjo nužudyti Molėtų kunigą Matą Lajauską.⁵ Ir po sovietų pasitraukimo partizanų būrys šukavo aplinkinius miškus, suiminėjo nesuspėjusius pabėgti raudonarmiečius, komunistus, komjaunuolius ir sovietų valdžios pareigūnus. Būrys išaugo iki keliolikos vyrų. Birželio 28 d. Molėtų partizanų būrys nuginklavo grupelę besitraukiančių raudonarmiečių. Po to Molėtų partizanų būrys dar kelis kartus susidūrė su mažomis besitraukiančių sovietų kareivių grupelėmis ir jas nuginkluodavo. Liepos 1 d. būrys sugrįžo į Molėtus. Nuo liepos mėnesio Molėtų partizanų būriui ėmė vadovauti Molėtų linų supirkimo punkto vedėjas Klemas Liubartas.⁶

¹ 1941 m. birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys, Sudar.V.Brandišauskas, p.172; LSSR KGB Utenos raj. skyriaus 1972 m. rugpjūčio 28 d. pažyma apie Vyžuonų baudžiamąjį būrį, LYA, f.K-1, ap.15, b.3388, l.95-99.

² N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.180-181; Lietuvos gyventojai, K., 1923, p.25.

³ 1941 m. birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys, p.160.

⁴ Ibid., p.320,332.

⁵ Naujoji Lietuva, 1941 m. rugpjūčio 2, Nr.31.

⁶ 1941 m. birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys, p.160-162; 1966 m. vasario 25 d. kaltinamoji išvada, LYA, f.K-1, ap.58, b.47482/3, t.5, l.308.

Po jo būriui vadovavo Antanas Kancevičius ir Vincas Kavalnis.¹

Masinis žydų persekiojimas prasidėjo 1941 m. rugpjūčio pirmomis dienomis. Molėtų valsčiaus policijos viršininko Tomo Valiukonio ir viršaičio Alfonso Žukausko įsakymu žydai iš savo butų persikėlė į atskirą kvartalą (getą) Kauno, Dariaus ir Girėno bei Ažubalių gatvėse. Dalis žydų apsigyveno keliose sinagogose. Čia žydai gyveno kelias savaites iki sušaudymo. Į Molėtų getą taip pat buvo atkelta viena žydų šeima iš Videniškių miestelio ir keletas šeimų iš Alantos miestelio. Keliolika Molėtų žydų dar iki masinių žudynių buvo išvežta į Uteną. Žydų vyrai ir moterys sargybinių priežiūroje dirbo įvairius sunkius fizinius darbus, taisė kelius, tiltus ir t.t. Iki masinių žudynių likus kelioms dienoms, visi Molėtų žydai buvo suvaryti į sinagogas ir saugomi vietinių baltaraiščių (buvusių partizanų). Molėtų valsčiaus viršaičio A.Žukausko nurodymu visas žydų turtas iš jų namų buvo nugabentas į buvusius Gordono ir Rudaševskio namus Vilniaus gatvėje.²

Žudynių išvakarėse buvo suorganizuotas pasmerktųjų žydų apiplėšimas. Prieš sušaudymą visi žydai buvo iškratyti ir iš jų buvo konfiskuoti brangesni daiktai. Prie didžiosios sinagogos buvo pastatytas stalas, už kurio sėdėjo specialios komisijos nariai: policijos viršininkas T.Valiukonis, T.Žvinys ir dar keli asmenys. Žydai po vieną buvo atvedami prie stalo ir iškratomi. Masinės kratos metu (buvo iškratyta apie 800-900 žmonių) buvo paimti laikrodžiai, žiedai ir pinigai. Konfiskuotas vertybes paėmė miesto policija.³

Žudynių išvakarėse policijos viršininko T.Valiukonio įsakymu buvo surinkta apie 40 miestelio vyrų. Jie buvo nuvesti apie 1 km į šiaurės vakarus už miestelio į lauką, esantį tarp dviejų kelių, einančių iš Molėtų į Giedraičius ir Videniškius. Policijos viršininkas įsakė lauke iškasti apie 50 metrų ilgio, 3-4 metrų pločio ir 4 metrų gylio griovį. Dirbančius vyrus prižiūrėjo vietiniai baltaraiščiai. Griovys buvo kasamas beveik parą laiko. Jį iškasus, žudynių dieną (1941 m. rugpjūčio 29 d.) lengvuoju automobiliu atvažiavo keli SS karininkai ir liepė varyti prie griovio Molėtų žydus.⁴

Žudynių dienos rytą baltaraiščių būrio dalyviai buvo sukviesti į savo būstinę Šaulių sąjungos namuose. Iš viso susirinko virš 20 vyrų. Būstinės salėje buvo vienas vokiečių karininkas, civiliai apsirengęs vertėjas ir Molėtų valsčiaus policijos viršininkas T.Valiukonis. Pastarasis pasakė, kad vokiečių karininkas su vertėju atvyko iš Utenos. Vokiečių karininkas per vertėją baltaraiščiams pasakė, kad šiandieną jiems reikėsia šaudyti žydus. Be to jis pridūrė, jog žydai yra žalinga tauta ir žmonių išnaudotojai, todėl juos ir reikia sušaudyti. Po to baltaraiščių būrio dalyviai nuėjo prie sinagogų.⁵ Iš didžiausios miesto sinagogos

¹ A.Žukausko 1945 m. kovo 26 d. tardymo protokolas, LYA, f.K-1, ap.58, b.47482/3, t.5, l.202.

² J.Budrio 1965 m. spalio 22 d. apklausos protokolas, ibid., t.1, l.42-43; M.Narcevičiaus 1965 m. lapkričio 17 d. apklausos protokolas, ibid., t.3, l.98; A.Žukausko 1945 m. kovo 26 d. apklausos protokolas, ibid., t.5, l.201.

³ T.Žvinio 1945 m. kovo 24 d. tardymo protokolas, ibid., t.5, l.205.

⁴ P.Kraujelio 1944 m. rugpjūčio 1 d. tardymo protokolas, ibid., t.5, l.191-192.

⁵ J.Budrio 1965 m. gruodžio 24 d. apklausos protokolas, ibid., t.1, l.85-87.

pirmiausia buvo liepta išeiti 16 – 45 metų vyrams. Jie gatvėje prie sinagogos buvo surikiuoti į koloną. Joje buvo apie 180 vyrų. Žydų koloną į žudynių vietą konvojavo apie 10-15 baltaraiščių. Vokiečių karininkas su vertėju į žudynių vietą nuvažiavo lengvuju automobiliu. Netoli griovio atvarytiems žydams buvo įsakyta nusirengti iki apatinių drabužių ir sulipti į griovį. Po to vokiečių karininkas jiems įsakė sugulti duobėje veidais į žemę. Prie griovio išsirikiavo baltaraiščiai. Vokiečių karininkui davus komandą, jie pradėjo šaudyti į griovyje gulinčius žydus. Iš viso šaudė apie 15 baltaraiščių ir keli vokiečiai. Pirmoji žydų grupė buvo sušaudyta per 10-15 minučių. Maždaug po valandos į žudynių vietą buvo atvartyta antroji žydų kolona, kurioje buvo vyrai, moterys ir vaikai. Ji buvo sušaudyta tokiu pat būdu kaip ir pirmoji kolona. Nužudytųjų lavonus plonu žemės sluoksniu apkasdavo žudynių vietoje buvę kasikai. Antrąją žydų grupę sušaudė tie patys baltaraiščiai.¹ Po to į žudynių vietą buvo atvartyta trečioji žydų kolona. Joje buvo seneliai, įvairaus amžiaus moterys ir vaikai. Dalis nepajėgiančių eiti senelių buvo atvežti vežimais. Ši grupė buvo sušaudyta kaip ir dvi prieš tai atvestos grupės. Vienų liudininkų parodymais buvo atvestos trys žydų kolonos, kitų – 4-5 kolonos. Žydų žudynės iš viso truko apie 5 valandas. Šaudymui pasibaigus, aukų drabužiai buvo sukrauti į vežimą, nuvežti į Molėtus ir iškrauti didžiojoje sinagogoje.² Kai kurių liudininkų parodymais, egzekucijų eigą fotografavo vokiečių karininkas.³ Tikslus aukų skaičius nėra žinomas. Pagal K.Jėgerio raportą 1941 m. rugpjūčio 29 d. Utenoje ir Molėtuose buvo nužudyta 3782 žydai, tačiau nenurodyta, kiek buvo nužudyta atskirai kiekviename mieste.⁴ Pagal žudynių liudininkų parodymus Molėtuose galėjo būti nužudyta nuo 700 iki 1200 žydų vyrų, moterų ir vaikų.⁵

Po žydų sušaudymo buvo pradėtas aukų turto plėšimas ir pardavimas. Žydų areštuose ir žudynėse dalyvavę baltaraiščiai aukų turtą grobė be jokios apskaitos ir nemokamai. Be to, dalį turto davė nemokamai ir tiems asmenims, kurie iškasė griovį ir po žudynių užkasė žydų lavonus. Likusio turto pardavimui buvo sudaryta speciali komisija. Jai vadovavo Molėtų valsčiaus viršaitis A.Žukauskas ir jo pavaduotojas Tadas Žvinys. Komisijoje buvo aštuoni asmenys. Po žudynių likęs turtas buvo suvežtas į tris namus ir keturias Molėtų sinagogas. Kauno gatvėje žydų turto pardavimui vadovavo A.Žukauskas, o Dariaus ir Girėno gatvėje - T.Žvinys. Iš viso žydų turto gyventojams buvo parduota už 30 tūkstančių rublių. Pinigai buvo perduoti apskrities viršininkui. Be to, 1943 metais vietiniams gyventojams buvo pardavinėjami ir kai kurie

¹ J.Budrio 1965 m. gruodžio 25 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l.88-91.

² *Ibid.*, l.92,93; F.Vidžiūno 1944 m. rugsėjo 20 d. tradymo protokolas, *ibid.*, t.5, l.182.

³ P.Kraujelio 1944 m. rugpjūčio 1 d. tardymo protokolas, *ibid.*, t.5, l.193.

⁴ Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.134.

⁵ 1966 m. vasario 25 d. kaltinamoji išvada, LYA, f.K-1, ap.58, b.47482/3, t.5, l.309; Masinės žudynės Lietuvoje, d.2, p.411.

mediniai žydų namai. Dalis neturėjusių savo butų gyventojų buvo apgyvendinti žydų namuose. Žydų turto pardavimo komisija veikė iki 1941 m. spalio mėnesio.¹

Remiantis aukščiau išdėstytais duomenimis, Utenos apskrityje 1941 m. buvo nužudyta apie 6160 – 6170 žydų. Tai išeitų daugiau, negu žydų iš viso gyveno Utenos apskrityje neoficialiais 1941 m. sausio 1 d. duomenimis (5443 žmonės). Daugiausia neaiškumų kelia Anykščių žydų aukų skaičius, kadangi šios žudynės nėra įtrauktos į K.Jėgerio ataskaitą. Galimas dalykas, kad Anykščiuose buvo nužudyta mažiau žydų, negu nurodyta “Masinėse žudynėse Lietuvoje” (t.y. 1500 žmonių). Kita vertus, reikia prisiminti, kad tuose pačiuose Anykščiuose buvo šaudomi ir iš kitų Lietuvos apskričių atvykę žydai, kurie nespėjo pasitraukti į Rusiją.

¹ A.Žukausko 1945 m. kovo 26 d. tardymo protokolas, LYA, f.K-1, ap.58, b.47482/3, t.5, l.201-202; T.Žvinio 1945 m. kovo 24 d. tardymo protokolas, ibid., l.204-206.

VILKAVIŠKIO APSKRITIS

Vilkaviškis

Vilkaviškyje žydai apsigyveno XVI amžiuje. Gera miesto geografinė padėtis (netoli Vokietijos siena) lėmė tai, kad XIX a. miestas tapo svarbiu prekybos centru tarp Rusijos ir Vokietijos. Apie 1623 m. mieste buvo pastatyta viena seniausių Lietuvoje sinagogų (ją vokiečių kariuomenė sudegino 1941 m. birželio 22 d. – past. A.B.). XIX a. daugumą miesto gyventojų sudarė žydai. 1897 m. gyventojų surašymo duomenimis Vilkaviškyje gyveno 3480 žydų (60 % miesto gyventojų), 1923 m. surašymo duomenimis – 3228 lietuviai (47,7 %) ir 3166 žydai (45,2 %). Visoje Vilkaviškio apskrityje neoficialiais 1941 m. sausio 1 d. statistiniais duomenimis gyveno 6994 (7,37 %) žydai.¹ Vokiečių okupacijos metais Vilkaviškio apskrityje buvo 11 valsčių. Skaitlingesnės žydų bendruomenės gyveno Vilkaviškyje, Kybartuose, Virbalyje ir Pilviškiuose. Kituose valsčiuose žydų gyveno labai nedaug, arba visai negyveno (pvz., Pajevonio valsčiuje). Nepriklausomos Lietuvos laikais Vilkaviškio, kaip svarbiausio Suvalkijos prekybinio miesto, reikšmė sumenko, jį nukonkuravo Marijampolė. Vis dėlto miestas liko gana svarbiu prekybos ir pramonės centru. Pirmaisiais nepriklausomybės metais vietos žydų bendruomenė buvo labai reikšminga miesto ekonominiame ir politiniame gyvenime. 1924 m. rugsėjo mėn. vykusiuose rinkimuose į miesto tarybą žydų atstovai laimėjo daugumą. Tarybos pirmininku buvo išrinktas mokytojas Mauša Kleinšteinas.² Tarpukario laikotarpiu dauguma miesto žydų vertėsi prekyba ir įvairiais verslais: šerių apdirbimu, tabako, muilo, konditerijos gaminių gamyba. Visame Suvalkų krašte ir už jo ribų buvo žinomos žydų Kabakerio, Fišerio ir kitų žydų žemės ūkio produktų eksporto firmos. Mieste veikė kelios stambios žydų manufaktūros: popirosų fabrikas, aliejų fabrikas, kelios muilo dirbtuvės, šerių apdirbimo ir ašutų prekybos įmonė. Žydų liaudies bankas 1929 m. turėjo 348 narius.³

Lietuvai paskelbus nepriklausomybę 1918 m., Vilkaviškyje buvo įsteigta žydų pradžios mokykla, kuri gerokai skyrėsi nuo lig tol veikusių chederų, kuriuose buvo mokoma tik tikybos ir hebrajų kalbos. 1919 m. mieste buvo įsteigta viena pirmųjų Lietuvoje žydų gimnazija. Lietuvos Respublikos laikais ją baigė apie 360 abiturientų. Be to vietos žydų bendruomenė turėjo įvairių politinių partijų skyrius, bibliotekas, senelių

¹ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.344-345; Lietuvos gyventojai: Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys, Kaunas, 1923, p.25; Statistikos valdybos 1941 m. sausio 1 d. duomenys apie Lietuvos gyventojų tautinę sudėtį, LCVA, f.R-743, ap.5, b.46, l.172.

² J.Sliesoraitienė, „Vilkaviškio miesto žydų bendruomenė 1918-1944 m.“, 1997, rankraštis, l.3, kopija saugoma autoriaus asmeniniame archyve.

³ Ibid., l.4-7.

prieglaudos namus, sporto klubus ir kitas institucijas.¹

Vokiečių kariuomenė Vilkaviškį užėmė pirmą karo dieną. Miestas buvo smarkiai bombarduojamas ir apšaudomas artilerijos. Pasienyje vyko gana įnirtingos vermachto dalinių ir sovietų pasieniečių kautynės. Užėmę miestą, vokiečiai sudegino daug žydų namų ir senąją sinagogą. Buvo įsteigta vokiečių komendantūra, lietuvių policija ir “partizanų” (baltaraiščių) būrys. Žydams liepta ant krūtinės ir nugaros užsisiūti geltonus lopus.²

Po kelių dienų vietiniai baltaraiščiai pradėjo suiminėti komunistus, komjaunuolius ir žydus. Birželio 30 d. suimtieji žydų vyrai buvo suvaryti į buvusios Vilkaviškio seminarijos trijų aukštų pastatą, kuris buvo aptvertas spygliuota viela ir saugomas vietinių baltaraiščių ir policininkų. Čia laikomi žydai buvo žiauriai mušami, kratomi ir apiplėšiami. 1941 m. liepos 14 d. suimtieji iš seminarijos buvo perkelti į kareivines. Sargybiniai ir toliau žydus dažnai mušdavo bei įvairiais būdais tyčiodavosi. Darbingi žydai kasdien buvo varomi į miestą valyti gatves ir griuvėsius.³

Liepos pabaigoje suimtieji žydai buvo vedami į netoli kareivinių esantį poligoną ir čia per tris dienas iškasė apie 25 m ilgio ir kelių metrų gylio griovį. Liepos 28 d. suimtieji buvo išvesti į kareivinių kiemą ir suskirstyti į kelias grupes. Viena kalinių grupė buvo pasiūsta į kareivinių sandėlį valyti ginklų. Netrukus į kareivinių kiemą atvažiavo du sunkvežimiai su vokiečių gestapininkais. Iš miesto kalėjimo į kareivines taip pat buvo atvežta nemaža grupė lietuvių komunistų ir komjaunuolių. Lietuvių policininkai suimtuosius grupėmis vedavo prie poligone esančio griovio. Pasmerktuosius šaudė vokiečių kareiviai. Lietuvių policininkai saugojo kareivines ir šaudymo vietą poligone. Žudynės truko 3-5 valandas. Tą dieną buvo sušaudyta apie 500-600 žydų ir apie 60-70 lietuvių komunistų ir sovietinių aktyvistų. Mirties išvengė tik 7 žydų vyrai.⁴

Po pirmųjų masinių žudynių praėjus 1 – 1,5 mėnesiui, policija įsakė likusioms žydų šeimoms iš butų persikelti į kareivines. E.Oshry rašė, kad Vilkaviškio žydų moterys ir vaikai buvo sušaudyti 1941 m. rugsėjo 24 d. Tačiau K.Jėgerio raporte šios žudynės nėra minimos. Galima spėti, jog šias žudynes vykdė ne Hamanno, bet Tilžės gestapo būrys. Persikeliantiems buvo leista pasiimti vertingesnius daiktus. 1941 m. lapkričio pradžioje sovietiniai karo belaisviai iškasė naujas duobes. 1941 m. lapkričio 15 d. buvo sušaudyti paskutiniai Vilkaviškio žydai. Vokiečių saugumo policijos ir SD vado K.Jėgerio 1941 m. gruodžio 1 d.

¹ Ibid., 1.9-10; N.Schoenburg, S.Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities*, p.346.

² E.Oshry, *The Annihilation of Lithuanian Jews*, p.276-277.

³ S.Belkino 1944 m. lapkričio 16 d. tardymo protokolas, LYA, F.K-1, b.8929/3, l.211-212; J.Valaičio 1944 m. lapkričio 14 d. tardymo protokolo ištrauka, LYA, f.K-1, ap.8, b.194, l.249.

⁴ S.Belkino 1944 m. lapkričio 16 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l.213; J.Valaičio 1944 11 14 tardymo protokolas, *ibid.*, l.249; kiti šaltiniai nurodo, kad 1941 m. liepos 28 d. buvo sušaudyta 780 žydų. Tarp aukų buvo Vilkaviškio rabinas Abraomas Piltinovas ir žydų tarybos (Judenrato) nariai: E.Oshry, *The Annihilation of Lithuanian Jews*, p.277.

raporte pažymėta, jog tą dieną Vilkaviškyje buvo nužudyta 115 žydų (36 vyrai, 48 moterys ir 31 vaikas). Šį kartą žydus sušaudė patys Vilkaviškio policininkai. Nužudytųjų žydų turtas vėliau buvo išparduotas vietos gyventojams.¹ Vilkaviškio žydų žudynės buvo paskutinės masinės žydų žudynės Lietuvos provincijoje 1941 metais.

Mirties pavyko išvengti tik labai nedideliame skaičiuje žydų. Tarp išgelbėtų buvo septyniolikmetė žydaitė Faktorovskytė. Jai padėjo išsigelbėti Veronikos Čižauskienės šeima, kuri paslėpė žydaite pas gimines kaime. Eugenijos Dimšienės šeima visą nacių okupacijos laikotarpį slapstė Vilkaviškio saldainių fabriko savininko sūnų Juozą Demontą. Nors kaimynai žinojo, kad Dimšų šeima augina žyduką, tačiau niekam neišdavė. Panašių atvejų buvo ir daugiau, deja, jie laiku nebuvo užfiksuoti ir liko užmiršti.²

Kybartai ir Virbalis

Kybartai buvo svarbus geležinkelio punktas iš pradžių carinės Rusijos ir Vokietijos, o tarpukario laikotarpiu Lietuvos Respublikos ir Vokietijos pasienyje. Didelė dalis Lietuvos eksporto ir importo su Vokietija kaip tik ir ėjo per Kybartus. 1897 m. surašymo duomenimis Kybartuose gyveno 533 žydai (50% miestelio gyventojų). Pirmojo pasaulinio karo metu besitraukianti rusų armija miestą sudegino. Tarpukario laikotarpiu Kybartai buvo atstatyti. 1923 m. jame gyveno 1253 žydai (20% miesto gyventojų). Dauguma miesto žydų vertėsi prekyba, dalis žemdirbyste (daržininkyste). Kai kurie žydai (pvz.: Dovydas Štenšteinas) turėjo gana stambius ūkius. Vietos žydų banko nariais 1929 m. buvo 150 žmonių. Kybartų žydų bendruomenė turėjo maldos namus, rabiną ir mokyklą hebrajų kalba.³

Virbalyje 1897 m. surašymo duomenimis gyveno 1219 žydai (37% miesto gyventojų). Tarpukario laikotarpiu Virbalį nustelbė sparčiai augantys Kybartai. Miesto gyventojų skaičius sumažėjo. 1939 m. Virbalyje gyveno 150 žydų šeimų (apie 600 žmonių). Vietos žydų bankas turėjo 342 narius. Virbalio žydų bendruomenė buvo gana apsišvietusi ir veikli. Joje anksti išpopuliarėjo sionizmo idėjos bei hebrajų kalba. Vietos žydai turėjo maldos namus, įvairias mokyklas, politinių partijų skyrius, biblioteką, įvairias labdaros organizacijas, dramos klubą.⁴

Kybartus ir Virbalį vokiečių kariuomenė užėmė pirmąją karo dieną (1941 m. birželio 22 d.). Netrukus šiuose miestuose buvo atkurti tarpukario laikų Lietuvos savivaldos organai (valsčiaus savivaldybė) ir policija. Kybartų valsčiaus policijos nuovados viršininku tapo Stasys Valiukaitis, bet, netrukus, jį pakeitė

¹ Masinės žudynės Lietuvoje, d.1, p.135; J.Valaičio 1944 m.lapkričio 14 d. tardymo protokolo ištrauka, LYA, f.K-1, ap.8, b.249-250; E.Oshry, *The Annihilation of Lithuanian Jews*, p.277.

² J.Sliesoraitienė, „Vilkaviškio miesto žydų bendruomenė 1918-1944“, l.13.

³ N.Schoenburg, S.Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities*, p.130-131.

⁴ Ibid., p.363-365.

Juozas Staugaitis. Vietos policijos darbui didelę įtaką darė iš Eitkūnų atvykstantys gestapo pareigūnai Ticas ir Lėmanas (kitur rašoma Leimanas). Virbalyje pirmomis okupacijos dienomis buvo sukurtas pagalbinės policijos būrys, kuriam vadovavo Feliksas Krivinskas.¹

1941 m. birželio 29 d. Kybartų policija gavo gestapininko Lėmano užduotį suimti visus mieste gyvenusius žydų vyrus ir uždaryti į ūkininko Jurgio Giedraičio kluoną, esantį maždaug už 2 km nuo Kybartų, netoli smėlio karjero. Į šį kluoną policininkai uždarė apie 106–116 vyrų. Tarp jų buvo ir keletas lietuvių tautybės buvusių sovietinių aktyvistų ir komunistų. Ankstų pirmadienio rytą (birželio 30 d.) prie kluono su 6–7 vokiečių kareiviais atvyko Lėmanas ir laužyta lietuvių kalba pareiškė, jog suimtuosius reikės sušaudyti. Su vokiečiais atvyko ir Kybartų policijos viršininkas S. Valiukaitis bei dar keli policininkai. Iš kluono suimtieji grupėmis po 10 žmonių buvo varomi prie smėlio karjero ir ten šaudomi. Suimtuosius pistoletais šaudė vokiečiai ir keli lietuvių policininkai. Baigus šaudymą, aukų lavonus užkasė patys policininkai.²

Virbalyje pirmomis okupacijos dienomis buvo suorganizuotas pagalbinės policijos būrys, kuris netrukus buvo aprengtas kariška uniforma ir pavadintas savisaugos daliniu. Šio dalinio kareiviai saugojo geležinkelį, tiltus, tačiau netrukus buvo panaudoti ir nacių vykdomai represijų ir genocido politikai. Okupacijos pradžioje suimtieji žydų vyrai ir sovietiniai aktyvistai buvo uždaryti buvusio Raudondvario dvaro patalpose. 1941 m. liepos viduryje (apytikriai liepos 10 d.) iš Kybartų į Virbalį sunkvežimiu atvažiavo būrys vokiečių karininkų ir kareivių. Jie organizavo ir įvykdė Raudondvaryje laikomų žmonių žudynes. Žudynių vieta buvo parinkta didelėse pievose, vietinių gyventojų vadinta Vigainiu (apie 400 m nuo dvaro). Šiose pievose dar prieš karą buvo iškastas ilgas prieštankinis griovys. Dvaro patalpose buvo laikoma apie 300 žydų vyrų ir apie 20 lietuvių. Prie griovio pasmerktuosius vokiečiai varė dviem grupėmis – atskirai žydus ir lietuvius. Aukų lavonus užkasė Virbalio savisaugos būrio nariai, kurie prieš sušaudymą saugojo suimtuosius dvaro patalpose. Jų buvo apie 12–15 vyrų.³ Praėjus porai savaitių (apytikriai liepos 29 d.) Virbalyje buvo įvykdyta antroji žudynių akcija. Vėl buvo šaudomi žydų vyrai ir sovietiniai aktyvistai lietuviai. Tarp sušaudytojų buvo ir viena moteris – Matilda Andriukaitienė. Antrąją akciją taip pat organizavo vokiečiai. Jų į Virbalį atvyko apytikriai penki. Jie davė nurodymus vietinio pagalbinės policijos (savisaugos dalinio) būrio vadui F. Krivinskui. Pastarasis mobilizavo savo pavaldinius. Nauja pasmerktųjų mirčiai žmonių grupė buvo suvaryti į tas pačias Raudondvario patalpas. Iš ten jie buvo varomi į priešrankinį griovį. Vokiečiai pasakė, jog šį kartą reikės šaudyti patiems lietuvių policininkams, kadangi

¹ LSSR KGB 1962 m. vasario 12 d. pažyma apie vokiečių baudžiamųjų organų veiklą Virbalyje ir Kybartuose, LYA, f.K-1, ap.58, b.47363/3, t.2, l.62-65.

² J.Vaitkevičiaus 1961 m. spalio 17 d. apklausos protokolas, ibid., b.46890/3, t.1, l.276-278; G.Jurkynienė, “Kybartų žydų bendruomenė”, l.11, rankraščio kopija saugoma autoriaus asmeniniame archyve.

³ J.Janavicko 1962 m. spalio 31 d. apklausos protokolas, ibid., b.47363/3, t.1, l.42-45.

vokiečių kareivių nebus. Netoli griovio atvartieji žmonės buvo nurengiami ir suguldomi ant žemės. Po to jie grupelėmis buvo suvaromi į griovį ir nuo griovio krašto šaudomi. Iš viso buvo nužudyta apie 100 žmonių. Juos šaudė apie 15 pagalbinių policininkų. Aukų lavonus užkasė patys egzekutoriai.¹

Liudininkų parodymai apie 1941 m. liepos mėnesį netoli Virbalio vykdytas žudynes labai skiriasi. Ypač tai pasakytina apie aukų skaičių. Vieni liudininkai teigia, jog buvo nužudyti 28 žmonės, kiti, jog apie 40–50, treči apie 100 žmonių. Jų parodymai sutampa tik dėl to fakto, jog kartu su žydais buvo šaudomi ir lietuvių tautybės sovietiniai aktyvistai. Gali būti, jog Virbalyje buvo šaudoma daugiau, negu du kartus ir skirtingo dydžio žmonių grupės. Vieno šaudymo metu keliems lietuviams buvo dovanota gyvybė. Po tų žudynių vokiečiai pasakė „auklėjamąją“ kalbą ir pagrasino ateityje sušaudyti, jeigu šie lietuviai ateityje dirbs komunistų naudai.²

Po žydų vyrų sušaudymo Virbalio žydės su vaikais buvo suvarytos į getą Vištyčio ir Maironio gatvėse. Čia jos buvo saugomos iki sušaudymo.³

Kybartų žydų moterys su vaikais bei seneliais po žydų vyrų sušaudymo irgi buvo suvaryti į getą muitinės namų patalpose. 1941 m. rudenį policijos nuovados viršininko J. Staugaičio nurodymu policininkai visus žydus suvarė į kelis Kybartų miesto namus. Kitą dieną į Kybartus iš Vilkaviškio atvažiavo apskrities policijos vadas Juozas Paukštaitis su keliais policininkais. Dalis vyresnio amžiaus ir silpnos sveikatos moterų buvo susodintos į sunkvežimį, o likusios žydų moterys pėsčiomis buvo nuvarytos Virbalio link. Jos buvo patalpintos Raudondvaryje Puniškos kluone. Čia buvo uždarytos ir Virbalio miesto žydės. Į žudynių vietą atvyko Vilkaviškio ir Virbalio savisaugininkai.⁴ Iš viso iš Kybartų buvo atgabenta apie 250 moterų ir vaikų. Šaudymas vyko tame pačiame prieštankiniame griovyje. Prieš sušaudymą moterys netoli griovio buvo išrengiamos. Dauguma egzekutorių buvo iš Vilkaviškio savisaugos dalinio. Jiems talkininkavo ir keletas Virbalio savisaugininkų.⁵

Nustatyti apytikrią nužudytų Kybartų ir Virbalio žydų skaičių yra labai sunku. Sovietų paskaičiavimu Vigainių prieštankiniame griovyje esą buvo nužudyta virš 4 tūkstančių žydų, apie 40 sovietinių aktyvistų ir didelis kiekis sovietinių karo belaisvių.⁶ Manychiau, jog žydų aukų skaičius yra mažiausiai padvigubintas. Iki nacių–sovietų karo Kybartuose ir Virbalyje gyveno ne daugiau kaip 2 tūkstančiai žydų. Panašus galėjo būti ir sušaudytų žydų skaičius.

¹ Ibid., l.46-49.

² J.Vizgirdos 1961 m. rugsėjo 6 d. apklausos protokolas, ibid., l.173-174; J.Zabilavičiaus 1961 m. rugsėjo 16 d. apklausos protokolas, ibid., l.175-176.

³ S.Jankausko 1944 m. gruodžio 22 d. tardymo protokolas, ibid., b.47363/3, t.2, l.52.

⁴ V.Glinsko 1961 m. spalio 11 d. apklausos protokolas, ibid., b.47363/3, t.2, l.10.

⁵ J.Vaitkevičiaus 1961 m. spalio 17 d. apklausos protokolas, ibid., b.46890/3, t.1, l.278-279.

⁶ LSSR KGB 1962 m. vasario 12 d. pažyma apie vokiečių baudžiamuosius organus Virbalyje ir Kybartuose, ibid., b.47363/3, t.2, l.62.

1897 m. Pilviškiuose gyveno 1242 žydai (53% miestelio gyventojų). Po Pirmojo pasaulinio karo miestelio žydų bendruomenė sumažėjo. Tarpukario laikotarpiu nemažai vietos žydų emigravo į JAV, Pietų Afriką ir Palestiną. Holokausto išvakarėse Pilviškių valsčiuje gyveno apie 1000 žydų. Bendruomenė turėjo sinagogą, mokyklą, vaikų darželį, biblioteką, dramos klubą, sionistines jaunimo ir sporto organizacijas.¹

Pirmomis nacių okupacijos dienomis Pilviškių miestelyje buvo įsteigta vokiečių karo komendantūra. Komendantu buvo Martinas, jo pavaduotoju Klaipėdos krašto vokiečių Dylba. Miestelyje taip pat buvo įsteigta valsčiaus policijos nuovada, kurios viršininku buvo paskirtas Kazys Bridžius. Be to, buvo įsteigtas savisaugos būrys, kuris buvo pavaldus Vilkiškių savisaugos kuopai. Pilviškių savisaugos būrio vadu tapo Juozas Ramanauskas. Šis būrys saugojo Pilviškių geležinkelio tiltą. 1941 m. vasarą Pilviškių policija ir savisaugos būrys valsčiuje vykdė masinius buvusių komunistų, sovietinių aktyvistų, o kiek vėliau, ir žydų areštus. Iš viso buvo suimta apie 100 sovietinių aktyvistų bei apie tūkstantis žydų.²

Pirmoji masinė žydų žudynių akcija buvo įvykdyta 1941 m. rugpjūčio pabaigoje (apytikriai 27–29 d.). Tuomet buvo šaudomi Pilviškių valsčiaus žydų vyrai. Žudynės buvo vykdomos Baltrušių kaime (apie 2 km nuo Pilviškių) stambiam ūkininkui Jonui Lozoraičiui priklausančioje žemėje. Prieš sušaudymą žydų vyrai buvo suimti ir uždaryti į žydo Kovenskio daržinę Pilviškių miestelyje. Ankstų žudynių dienos rytą į J. Lozoraičio sklypą (pievą) buvo atvaryti žydų vyrai ir jiems buvo įsakyta iškasti du griovius. Bekasant duobes į žudynių vietą policininkai atvedė buvusį žemės komisijos narį komunistą Kostą Kairiūkštį ir jį čia pat sušaudė.³ Po to prie griovių buvo atvartyta apie 300–350 žydų vyrų bei kelios dešimtys sovietinių aktyvistų. Tarp pastarųjų buvo ir grupė merginų komjaunuolių. Prieš sušaudymą pasmerktieji buvo nurengiami iki apatinių drabužių ir po to nedidelėmis grupėmis sustatomi prie griovio ir šaudomi. Šaudė vokiečiai ir keli Pilviškių būrio policininkai. Vienu metu šaudė apie 10–15 budelių. Šaudoma buvo aukoms į nugaras ir apytikriai iš 10 metrų atstumo. Egzekuciją fotografavo vokiečių karininkai.⁴

1941 m. rugsėjo viduryje (apytikriai 15 d.) buvo sušaudyti Pilviškių žydų moterys, vaikai ir seneliai. Žudynės buvo vykdomos toje pačioje vietoje, kaip ir žydų vyrų šaudymas. Žudynių dieną iš Vilkiškių atvyko sunkvežimiais vokiečių kareivių. Žudynėse taip pat dalyvavo keli Pilviškių komendantūros vokiečiai ir vietinio savisaugos būrio policininkai. Mirčiai pasmerkti žydai buvo surinkti į turgaus aikštę, o iš ten varomi

¹ N.Schoenburg, S.Schoenburg, Lithuanian Jewish Communities, p.216-217.

² LSSR KGB 1963 m. gegužės 23 d. pažyma apie vokiečių represinių organų veiklą Pilviškiuose, LYA, f.K-1, ap.58, b.47318/3, l.161-162.

³ J.Lozoraičio 1944 m. rugsėjo 21 d. tardymo protokolas, ibid., l.189-190; B.Šergalio 1944 m. rugsėjo 2 d. tardymo protokolas, ibid., l.178-179.

⁴ K.Kaminsko 1963 m. balandžio 4 d. apklausos protokolas, ibid., l.24-29; J.Ramanausko 1947 m. tardymo protokolo išrašas, ibid., ap.8, b.154, l.153.

į pievą prie Baltrušių kaimo. Prieš sušaudymą aukos buvo susodintos pievoje ir joms buvo liepta nusirengti viršutinius drabužius bei atiduoti turimas brangenybes. Po to žydės su vaikais ir seneliais grupėmis po 10–15 žmonių buvo varomi prie griovio ir šaudomi. Šaudymui vadovavo vokiečiai iš komendantūros. Vokiečiai šaudė automatais, o lietuviai šautuvais. Žudynėms įpusėjus, į šaudymo vietą atvyko sunkvežimiai su Vilkaviškio savisaugos kuopos kareiviais. Jie perėmė šaudymą iš vietinių policininkų ir savisaugos būrio narių. Žudynių dalyvių liudijimu „vaizdas buvo neapsakomai žiaurus“. Iš viso buvo sušaudyta apie 700–800 moterų, vaikų ir senelių. Aukų drabužiai ir daiktai buvo suvežti į sandėlį ir po to dalinami žudikams bei pardavinėjami miestelio gyventojams.¹

Nors Pilviškiuose buvo įvykdytos dvi masinės žydų žudynės, tačiau ne visi valsčiaus žydai jų metu buvo sušaudyti. Dalis Pilviškių žydų buvo išvežti į Marijampolę, Vilkaviškį ir Kauno getą. Kai kuriems patekusiems į Kauno getą pasisekė likti gyviems ir sulaukti nacių okupacijos pabaigos.²

Nustatyti holokausto aukų skaičių Vilkaviškio apskrityje yra labai sudėtinga. Į K.Jėgerio raportą yra įtrauktos tik 1941 m. lapkričio 15 d. žydų žudynės Vilkaviškio mieste. Kitose vietovėse vykdytų žudynių aukų skaičius nustatytas remiantis tik liudininkų apklausos protokolais. Dėl to galimos didelės paklaidos. Remiantis apytikriais aukščiau išdėstytais duomenimis, orientacinis holokausto aukų skaičius Vilkaviškio apskrityje yra apie 4000 žmonių. Lyginant su Statistikos valdybos 1941 m. sausio 1 d. neoficialiais duomenimis (6994 žydų tautybės gyventojai – past.A.B.), susidaro gana didelis skirtumas (apie 3 tūkst. žmonių), kurio paaiškinimui šiuo metu duomenų nepakanka. Galbūt daugiau aiškumo įneštų Vokietijos archyvų tyrimai (ypač Tilžės gestapo būrio narių teismo medžiaga).

¹ K.Kaminsko 1963 m. gegužės 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l.65-68; V.Kirvilaičio 1944 m. rugsėjo 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l.187.

² A.Feinbergo 1946 m. gruodžio 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap.8, b.154, l.141.

Išvados

Remiantis anksčiau pateiktais tyrimais galima padaryti šias išvadas. Žydų persekiojimo ir naikinimo procesą provincijoje sąlyginai galima suskirstyti į du etapus:

- 1) 1941 m. birželio pabaiga- liepos vidurys. Šiuo laikotarpiu vyravo politiniai persekiojimo motyvai. Žydai dažniausiai būdavo areštuojami, įkalinami ir šaudomi kaip buvę komunistai, komjaunuoliai, sovietų valdžios pareigūnai ir šalininkai. Dėl tų pačių priežasčių buvo persekiojami ir ne žydų tautybės asmenys (lietuviai, lenkai, rusai ir kt.). Šiuo laikotarpiu terorizuojami buvo daugiausia žydų vyrai. Moterys ir ypač vaikai dar nebuvo sistemingai ir masiškai šaudomi. Žydų persekiojimo iniciatyvą rodė vokiečių okupacinės valdžios įstaigos (karo komendantai, nacių saugumo policijos ir SD operatyviniai būriai, kiek vėliau apygardos komisarai). Nacių įstaigos taip pat vadovavo žydų persekiojimo ir žudymo procesui. Į šį procesą nuo pat nacių okupacijos pradžios buvo įtraukta lietuvių administracija (apskričių viršininkai, miestų burmistrai), lietuvių policija ir vadinamieji partizanų (baltaraiščių) būriai.
- 2) Antrasis etapas (1941 m. liepos pabaiga – lapkritis). Tai buvo rasinio genocido laikotarpis. Žydai buvo persekiojami ne dėl politinių priežasčių, bet dėl to, kad jie buvo žydai. Šiuo laikotarpiu buvo išžudyti beveik visi Lietuvos provincijos žydai. Intensyviausiai žudynės vyko 1941 m. nuo rugpjūčio iki rugsėjo mėnesio vidurio. Dar iki masinio provincijos žydų sunaikinimo buvo steigiami laikini žydų getai ir izoliavimo stovyklos. Tai buvo pasiruošimo masinėms žudynėms laikotarpis. Šis procesas provincijoje prasidėjo apytikriai liepos pabaigoje ir truko iki rugpjūčio mėn. vidurio. Ypač svarbus momentas yra Policijos departamento direktoriaus V.Reivyčio 1941 m. rugpjūčio 16 d. slaptas raštas Nr.3 dėl žydų sulaikymo ir sutelkimo specialiai tam numatytose vietose. Šis įsakymas buvo vykdomas ne tik Kauno, bet ir Alytaus, Marijampolės, Kėdainių, Šakių, o galbūt ir kitose Lietuvos apskrityse (apie jo vykdymą Vilniaus ir Šiaulių apygardose žinių neturime). Vykdamas nacių ir lietuviškos administracijos pareigūnų įsakymus ir nurodymus visi provincijos žydai buvo suvaryti į getus ir izoliavimo stovyklas. Dar iki galutinio getų ir stovyklų likvidavimo daugelyje vietų buvo sušaudyti žydų vyrai ir paaugliai. Galutiniame provincijos žydų likvidavimo etape buvo sušaudyti visi likę žydai: moterys, vaikai ir seneliai. Žudynės paprastai buvo vykdomos kelis kilometrus už getų ir stovyklų esančiuose miškuose arba laukuose. Pagrindiniai provincijos žydų žudynių vykdytojai buvo: SS oberšturmfiurerio J.Hamanno “skrajojantis būrys” (jo pagrindą sudarė TDA bataliono trečioji kuopa), vietinės savisaugos kuopos (Zarasų, Kupiškio, Jonavos ir kt.), vietiniai “partizanų” (baltaraiščių) būriai ir nuovadų policininkai. Masiniams šaudymams kartais

vadovaudavo vokiečių gestapo pareigūnai, tačiau buvo daug provincijos miestelių, kuriuose žydai buvo sunaikinti be tiesioginio vokiečių pareigūnų dalyvavimo. Į žudynių vietą aukas paprastai atvesdavo vietiniai policininkai ir baltaraiščiai. Jie taip pat saugodavo žudynių vietą šaudymo metu, o dažnai ir patys šaudydavo. Vėliausiai masinės provincijos žydų žudynės buvo įvykdytos Lazdijuose (1941 m. lapkričio 3 d.) ir Vilkaviškyje (1941 m. lapkričio 15 d.). Iki 1941 m. lapkričio vidurio faktiškai buvo sunaikinti beveik visi provincijos žydai. Išsigelbėjo arba vietos gyventojų buvo išgelbėti tik nedidelis skaičius vietos žydų (kažin ar galėjo būti daugiau kaip 3-5 %).

Ieškant holokausto specifikos atskiruose Lietuvos regionuose, galima pastebėti, kad chronologiškai masinės žydų žudynės anksčiau prasidėjo su Vokietija besiribojančiose Lietuvos apskrityse (ypač tai pasakytina apie Kretingos apskritį). Vėliausiai holokaustas buvo pradėtas ir užbaigtas rytinėse Lietuvos apskrityse (Vilniaus, Trakų) ir Lazdijų apskrityje. Su Vokietija besiribojančiose Lietuvos apskrityse vokiečių nacių institucijų vaidmuo žydų genocide buvo reliatyviai didesnis negu Vidurio arba Rytų Lietuvos apskrityse. Kretingos, Tauragės, Raseinių apskrityse vokiečių gestapininkai dažniau dalyvaudavo žydų egzekucijose, negu kituose Lietuvos regionuose. Tačiau holokausto mastas ir nužudytų žydų procentas faktiškai buvo vienodas visose apskrityse.

Žydų turtas oficialiai buvo laikomas Trečiojo reicho nuosavybe. Dalį vertingesnio turto (baldus, auksinius papuošalus) pasiėmė vokiečių įstaigos, dalį išgrobstė patys žudikai, kita dalis (drabužiai, smulkūs namų apyvokos daiktai) buvo pusvelčiui parduota arba išdalinta vietos gyventojams.